

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

**AZERBAJCAN TURİZM POTANSİYELİNİN
KALKINMA AMAÇLI DEĞERLENDİRİLMESİ**

Terlan NÖVRESLİ

Danışman

Prof. Dr. Alp Timur

2010

Yemin Metni

Doktora Tezi olarak sunduğum “**Azerbaycan Turizm Potansiyelinin Kalkınma Amaçlı Değerlendirilmesi**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Terlan NÖVRESLİ

İmza

ÖZET

Doktora Tezi Azerbaycan Turizm Potansiyelinin Kalkınma Amaçlı Değerlendirilmesi

Terlan NÖVRESLİ

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisat Anabilim Dalı
İktisat Programı

Bir hizmet sektörü olan turizmin, tüm dünya genelinde çok büyük bir hızla gelişme gösterdiği görülmektedir. Bugün, tüm dünya hizmet ticaretinin yaklaşık %30'unu turizm sektörü tek başına oluşturmaktadır. Turizm sektörü ekonomide irili ufaklı birçok hizmet sektörü ile ilişkide olduğu için, ülke ekonomisine katkısı tam olarak hesaplanamamaktadır. Bununla birlikte, ulusal ve uluslararası literatürde konuya ilişkin olarak yapılan teorik ve ampirik çalışmalardan, turizmin ekonomik kalkınma ve büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu da anlaşılmaktadır.

Turizm sektörünün ülke ekonomilerinin içindeki payı her geçen gün artmaktadır. Bunun sonucunda, sektördeki gelir artışı bu gelirden daha fazla pay alma konusunda turizm bölgeleri arasındaki rekabeti giderek şiddetlendirmektedir. Buna karşın genel olarak turizm sektörü ekonominin büyüme potansiyelini artırmaktadır. Bu çerçevede, 1996–2008 yılları arasındaki turizm gelirleri ile GSYİH değişkenlerine dayalı literatürde kullanılan zaman serisi ekonometrisi kullanılarak bir analiz yapılmıştır. Azerbaycan ekonomisi bağlamında turizm sektörünün ekonomik büyümeyi artırdığı yönündeki hipotez sırasıyla birim kök, eşbütünleşme, kırılmaları içsel olarak ele alan Zivot-Andrews ve Gregory-Hansen testleri ile araştırılmıştır. Turizm sektörünün Azerbaycan'ın ekonomik büyümesini 2003 yılından sonra, özellikle de 2006 yılından itibaren daha yüksek oranda etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç kırılma dönemlerini içsel olarak veren yöntemlerle bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kalkınma, Büyüme, Turizm, Zivot-Andrews Testi, Gregory-Hansen Testi.

ABSTRACT

PhD Thesis The Assessment of Azerbaijan Tourism Potencial

Tarlan NOVRASLI

**Dokuz Eylul University
Institute of Social Sciences
Department of Economics
Economics Program**

Tourism, as a service sector, has shown a rapid growth throughout the world. Today, tourism sector individually builds up 30 % of the whole world service trade. Tourism sector is related to various large and small service sector, so it's contribution to a country's economy cannot be calculated fully. However, the theoretical and empirical works done in the national and international literature shows that, tourism has a positive effect on economic growth and economic development.

The share and the importance of the tourism sector in a country's economy increases day by day. As a result of this, the income increase in the sector exacerbate the competition between the tourism areas to get a bigger amount of this income. However, generally tourism sector increases the economy's growth potential. In this framework, an analysis is done with the econometric time series used in the literature using the data of tourism income and GDP between 1996-2008 period. The hypothesis, tourism sector increases economic growth for the Azerbaijan economy is analyzed respectively unit root, cointegration and Zivot-Andrews and Gregory Hansen tests which determine structural breaks endogenously. The results shows that, after 2003, tourism sector effects Azerbaijan economy more effectively especially after 2006. This result is found by the methods which determine structural breaks endogenously.

Key Words: Azerbaijan, Development, Growth, Tourism, Zivot-Andrews Test, Gregory-Hansen Test.

AZERBAJCAN TURİZM POTANSİYELİNİN KALKINMA AMAÇLI DEĞERLENDİRİLMESİ

| | |
|------------------|------|
| YEMİN METNİ | ii |
| ÖZET | iii |
| ABSTRACT | iv |
| İÇİNDEKİLER | v |
| KISALTMALAR | x |
| TABLolar LİSTESİ | xiii |
| GİRİŞ | 1 |

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE EKONOMİK KALKINMA

| | |
|---|----|
| 1.1. TURİZM OLAYINA GENEL YAKLAŞIM | 5 |
| 1.1.1. Turizmin Tanımı | 9 |
| 1.1.2. Turistin Tanımı | 15 |
| 1.1.3. Turizmin Sınıflandırılması | 17 |
| 1.1.3.1. Turizm Türleri | 18 |
| 1.1.3.2. Turizm Şekilleri | 22 |
| 1.1.4. Turizmin Gelişimi | 29 |
| 1.1.5. Turizm Piyasası | 34 |
| 1.1.5.1. Piyasa Kavramı | 34 |
| 1.1.5.2. Turizm Piyasasının Tanımı | 35 |
| 1.1.5.3. Turizm Piyasasının Özellikleri | 35 |
| 1.1.5.4. Turizm Arzı | 38 |
| 1.1.5.4.1. Turizmin Arzının Tanımı | 39 |
| 1.1.5.4.2. Turizm Arzının Özellikleri | 40 |
| 1.1.5.4.3. Turizm Arzının Sınıflandırılması | 45 |
| 1.1.5.4.4. Turizm ve Yatırım | 52 |
| 1.1.5.4.5. Turizm Arzının Analizi | 54 |
| 1.1.5.5. Turizm Talebi | 55 |
| 1.1.5.5.1. Turizmin Talebinin Tanımı | 55 |
| 1.1.5.5.2. Turizm Talebinin Özellikleri | 57 |

| | |
|---|-----|
| 1.1.5.5.3. Turizm Talebinin Analizi | 58 |
| 1.1.6. Turizm Sektörü | 59 |
| 1.1.6.1.Turizm Sektörünün Tanımı | 59 |
| 1.1.6.2.Turizm Sektörünün Oluşumu | 60 |
| 1.1.6.3.Turizm Sektörünün Özellikleri | 62 |
| 1.1.6.4.Dünyada Turizm Sektörüne Olan Talebi Arttıran Eğilimler | 65 |
| 1.2. KALKINMA KAVRAMI | 66 |
| 1.2.1. Kalkınmanın Tanımı | 72 |
| 1.2.2. Kalkınmanın Özellikleri | 74 |
| 1.2.3. Kalkınmanın Amaçları | 75 |
| 1.2.4. Kalkınmanın Ölçülmesi | 76 |
| 1.2.5. Kalkınma İktisadının Gelişimi | 79 |
| 1.2.6. Azgelişmişlik Olgusunun Tanımı | 80 |
| 1.2.7. Geleneksel ve Yeni Kalkınma Yaklaşımları | 85 |
| 1.2.7.1.Geleneksel Kalkınma Yaklaşımı | 86 |
| 1.2.7.1.1. Dengeli Kalkınma | 87 |
| 1.2.7.1.2. Dengesiz Kalkınma | 90 |
| 1.2.7.1.3. Modernleşme Kuramları | 93 |
| 1.2.7.1.4. Bağımlılık Teorileri | 95 |
| 1.2.7.1.5. Kuramların Eleştirisi | 96 |
| 1.2.8. Yeni Kalkınma Anlayışı | 102 |
| 1.2.8.1.Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı | 102 |
| 1.2.8.2.İnsani Kalkınma Yaklaşımı | 103 |
| 1.2.8.3.Sürdürülebilir Kalkınma | 104 |

İKİNCİ BÖLÜM

TURİZMİN AZERBAYCAN EKONOMİSİNDEKİ ROLÜ VE ÖNEMİ

| | |
|--|-----|
| 2.1.AZERBAYCAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER | 108 |
| 2.1.1. Azerbaycan'ın Kısa Tarihçesi | 111 |

| | |
|--|-----|
| 2.1.2. Azerbaycan'da Siyasi ve İdari Durum | 115 |
| 2.1.3. Karabağ Sorunu | 116 |
| 2.1.4. Azerbaycan'da Haydar Aliyev Politikaları | 126 |
| 2.1.5. Coğrafi Bilgiler ve Nüfus | 147 |
| 2.1.6. Çalışma ve İşgücü | 149 |
| 2.1.7. Eğitim ve Kültür | 151 |
| 2.1.8. Sosyal Güvenlik | 152 |
| 2.2.AZERBAYCAN EKONOMİSİ | 155 |
| 2.2.1. Genel Durum | 155 |
| 2.2.2. Tarım ve Hayvancılık | 163 |
| 2.2.3. Sanayi | 165 |
| 2.2.4. Ulaşım Ve İletişim | 167 |
| 2.2.5. Ticaret | 170 |
| 2.2.6. Hizmetler | 171 |
| 2.2.7. Turizm | 179 |
| 2.3.EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER | 183 |
| 2.3.1. Genel Durum | 183 |
| 2.3.2. Dış Ticaretin Genel Durumu | 184 |
| 2.3.3. Türkiye İle Ekonomik Ve Ticari İlişkiler | 187 |
| 2.3.3.1.Ekonomik İlişkilerin Genel Durumu | 188 |
| 2.3.3.2.Türkiye-Azerbaycan Dış Ticareti | 191 |
| 2.4.AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE TURİZMİN ÖNEMİ | 195 |
| 2.4.1. Azerbaycan'ın Turizm Potansiyeli | 197 |
| 2.4.2. Azerbaycan'ın Turizm Faaliyetleri | 198 |
| 2.4.3. Azerbaycan'ın Coğrafi ve Jeolojik Özellikleri | 201 |
| 2.4.4. Azerbaycan Turizm Göstergeleri | 204 |
| 2.4.5. Turizm Potansiyeli Açısından Zengin Olan Bölgeler | 207 |
| 2.4.6. Turistik Kamp ve Tesisler | 209 |
| 2.4.6.1.Turizm Etkinlikleri | 210 |
| 2.4.7. Turizm Merkezleri Ve Ulaşım | 212 |
| 2.4.8. Gelen Turistler, Turizm Gelirleri Ve Sorunlar | 213 |

| | |
|--|-----|
| 2.4.9. Azerbaycan'ın Turizm Potansiyelinin Gelişmesi ve Öneriler | 216 |
|--|-----|

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURİZM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK BÜYÜME İLE ETKİLEŞİMİ

| | |
|--|-----|
| 3.1. TURİZMİN EKONOMİK KALKINMAYA ETKİLERİ | 221 |
| 3.1.1. Ekonomide Turizm | 222 |
| 3.1.2. Turizmin Parasal (Moneter) Ekonomik Etkileri | 225 |
| 3.1.2.1. Turizmin Dış Ödemeler Dengesine Etkisi | 225 |
| 3.1.2.2. Turizmin Gelir Etkisi | 226 |
| 3.1.2.3. Turizmin İç Fiyatlara Etkisi | 227 |
| 3.1.2.4. Turizmin Devlet Gelirlerine Etkisi | 228 |
| 3.1.3. Turizmin Reel Ekonomik Etkileri | 228 |
| 3.1.3.1. Turizmin İstihdam Etkisi | 228 |
| 3.1.3.2. Turizmin Ekonomik Sektörler Üzerindeki Etkisi | 229 |
| 3.1.3.2.1. Tarım Sektörüne Etkisi | 231 |
| 3.1.3.2.2. Sanayi Sektörüne Etkisi | 231 |
| 3.1.3.2.3. Hizmet Sektörüne Etkisi | 232 |
| 3.1.3.2.4. Turizmin Altyapıya Etkisi | 232 |
| 3.1.3.2.5. Turizmin Çevresel Etkileri | 233 |
| 3.1.3.2.6. Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Etkisi | 237 |
| 3.1.3.2.6.1. Turizm Ve Bilişim Teknolojileri | 238 |
| 3.1.3.2.6.2. Turizmde Egitimin Önemi | 243 |
| 3.2. AZERBAYCAN TURİZM SEKTÖRÜ-BÜYÜME ANALİZİ | 246 |
| 3.2.1. Analizde Kullanılan Yöntem ve Yaklaşımlar | 246 |
| 3.2.1.1. Zaman Serilerinin Durağanlığı | 246 |
| 3.2.1.1.1. Dickey-Fuller Birim Kök Testi | 249 |
| 3.2.1.1.2. Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi | 251 |
| 3.2.2. Seriler Arasında Eşbütünleşmenin Varlığının Tespitine Yönelik Yaklaşımlar | 252 |

| | |
|--|-----|
| 3.2.3.Zaman Serilerinde Birim Kök Yapısı Üzerinde Kırılmaların Etkisi: Zivot ve Andrews Birim Kök Testi | 253 |
| 3.2.4.Zaman Serilerinde Eşbütünleşme Sınamasında Kırılmaların Etkisi: Gregory-Hansen Yaklaşımı | 255 |
| 3.3.AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE TURİZM İLE BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE UYGULAMA | 258 |
| 3.3.1.Birim Kök Testi Sonuçları | 260 |
| 3.3.2.Engle Granger Yaklaşımının Sonuçları | 260 |
| 3.3.3.Zivot Andrews Tek Yapısal Kırılmalı Birim Kök Test Sonuçları | 261 |
| 3.3.4.Gregory ve Hansen Yaklaşımının Sonuçları | 263 |
| SONUÇ ve ÖNERİLER | 266 |
| KAYNAKLAR | 273 |

KISALTMALAR

| | |
|-------------|--|
| ABD | Amerika Birleşik Devletleri |
| AGİT | Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı |
| AB | Avrupa Birliği |
| AZN | Azerbaycan Manatı |
| AGİT | Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı |
| ADİK | Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi |
| ADF | Genişletilmiş Dickey-Fuller Testi |
| ABB | Azerbaycan Beynelhalk Bankası |
| BP | British Petroleum (Britanya Petrol Şirketi) |
| BDT | Bağımsız Devletler Topluluğu |
| UNDP | Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı |
| BM | Birleşmiş Milletler |
| BTC | Bakü-Tiflis-Ceyhan |
| DTÖ | Dünya Ticaret Örgütü |
| DF | Dickey-Fuller Testi |
| DW | Durbin-Watson Testi |
| EBRD | European Bank for Reconstruction and Development (Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası) |

| | |
|---------------|---|
| ECO | Economic Cooperation Organization (Ekonomik İşbirliği Örgütü) |
| GSMH | Gayri Safi Milli Hasıla |
| IBRD | International Bank for Reconstruction and Development (Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası) |
| IMF | İnternational Monetary Fond (Uluslararası Para Fonu) |
| İGE | İnsani Gelişme Endeksi |
| İKÖ | İslam Konferansı Örgütü |
| KDV | Katma Değer Vergisi |
| KOBİ | Küçük ve Orta Boy İşletmeler |
| KOSGEB | Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı |
| NATO | North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) |
| OECD | Organization for Economic Cooperation and Development (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) |
| SOCAR | State Oil Company of Azerbaijan Republic (Azerbaycan Devleti Petrol Şirketi) |
| SSCB | Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerin Birliği |
| STK | Sivil Toplum Kuruluşları |
| TPAO | Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı |

| | |
|----------------|--|
| TRASECA | Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (Avrupa-Kafkasya-Asya UlaşımKoridoru) |
| TUİK | Türkiye İstatistik Kurumu |
| UNESCO | United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim ve Kültür Kurumu) |
| UNDP | United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) |
| WTO | World Tourism Organization (Dünya Turizm Örgütü) |

TABLolar LİSTESİ

| | |
|---|-------|
| Tablo 1: Seçilmiş Ülkelerde Gelişmişlik Göstergeleri (2008) | s 77 |
| Tablo 2: Genel Bilgiler (2009) | s 109 |
| Tablo 3: Sosyal Göstergeler (2009) | s 110 |
| Tablo 4: Ekonomik Göstergeler (2009) | s 111 |
| Tablo 5: Azerbaycan Dış Ticaretinin Gelişimi (bin dolar) (2003-2009) | s 136 |
| Tablo 6: Azerbaycan'da Petrol Ürünleri İhracatının Gelişimi (2002-2008) | s 137 |
| Tablo 7: Azerbaycan Dış Ticaretinin Yönelimi (milyon dolar) (2003-2008) | s 141 |
| Tablo 8: Azerbaycanda İşsiz Statüsü Verilenler (1995-2008) | s 149 |
| Tablo 9: Üniversitelerin 2000-2010 göstergeleri. | s 152 |
| Tablo 10: Azerbaycan'da (1995- 2009) GSYİH | s 156 |
| Tablo 11: Azerbaycan Yıllık Enflasyon Oranları | s 157 |
| Tablo 12: Azerbaycan'da Elektrik-Petrol ve Doğalgaz Üretimi (2003-2008) | s 176 |
| Tablo 13: 2007 Yılında Azerbaycan'a Yönelik Yabancı Sermaye Yatırımları | s 178 |
| Tablo 14: Turizm Sektörüne Yönelik Devlet Kuruluşların Gelir ve Harcamaları | s 180 |
| Tablo 15: Turizm Sektörüne Yönelik Özel Kuruluşların Gelir ve Harcamaları | s 181 |
| Tablo 16: Turizm Sektöründe Yabancı Kuruluşların Gelir ve Harcamaları | s 182 |
| Tablo 17: Azerbaycanın Dış Ticareti (bin dolar). | s 185 |
| Tablo 18: 2008 Yılında Azerbaycan'ın İthalatında İlk 10 Ülke | s 186 |
| Tablo 19: 2008 Yılında Azerbaycan'ın İhracatında İlk 10 Ülke | s 187 |
| Tablo 20: Azerbaycan-Türkiye Ticaret Dengesi (milyon dolar) | s 192 |
| Tablo 21: Turizm Sektörüne Yönelik Toplam Gelir ve Harcamalar | s 198 |
| Tablo 22: Uluslararası Turist Taşımaları (bin kişi) | s 199 |
| Tablo 23: Azerbaycana Gelen ve Giden Vatandaşlar (kişi) | s 200 |
| Tablo 24: Uluslararası Turist Akışı (bin kişi) | s 203 |
| Tablo 25: Gelen ve Giden Turistlerin Ülkelerine Göre Dağılımı (2008) | s 204 |
| Tablo 26: Turizm Firmalarında İstihdam Olan Kişi Sayısı | s 205 |
| Tablo 27: Otel ve Benzeri Kuruluşların Temel Göstergeleri | s 206 |
| Tablo 28: Gelen Turist Sayısı ve Turizm Gelirleri | s 214 |
| Tablo 29: Azerbaycan'daki Dinlenme Tesis Türleri ve Kapasiteleri (2008) | s 218 |
| Tablo 30: Birim Kök Testi Sonuçları | s 260 |

GİRİŞ

Turizm, boş zaman ve tasarrufun nasıl kullanılacağıyla ilgili ekonomik bir kararlar başlar ve ülke ekonomileri üzerinde moneter ve reel karakterli etkiler oluşturur. Gelişmekte olan ülkelerde turizm, ekonomik yararlılığı, verimli oluşu, kalkınma için gerek duyulan döviz girdisini sağlaması gibi nedenlerle ekonomik sorunların çözülmesinde bir çıkış noktası olarak görülmektedir. Bu bağlamda turizm, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebilmek için gerekli olan döviz girdisini sağlama, yeni gelir yaratma ve istihdam olanaklarını artırma özelliği ile bir çok ülkede öncelikli sektör haline gelmiştir¹.

Turist, turizmin tanımındaki özelliklere uygun olarak, belirtilen sebeplerin etkisi ile belirli bir süre için seyahat eden, ziyaret ettiği yerde 24 saatten fazla kalan veya ülkenin bir konaklama tesisinde en az bir geceleme yapan, mali gücü, zamanı ve fiziki kapasitesi sınırlı olan, rahatına düşkün, geleneklerini koruyan, temizlik ve vasat bir konfor arayan, maceraperest olmayan insandır².

Dünyadaki en büyük kitle hareketi olan turizm en basit ifadesiyle; bir yerin tarihi ve doğal güzelliklerini görmek, tanımak, eğlenmek ve dinlenmek için yapılan gezidir. Ancak, günümüzde ulaşım imkanlarının daha kolay ve ucuz hale gelmesi, insanların geride bıraktıkları ile kolayca haberleşmesini sağlayan kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması sayesinde; turizm kavramı asıl yaşadığı yerin dışında başka bir yere eğlence, tatil, kültür, arkadaş ve akraba ziyareti, aktif spor, toplantı, görev, iş, öğrenim, sağlık, transit vb. amaçlarla seyahat etmenin doğurduğu olaylar bütünü olarak belirtilebilir.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ekonomik, sosyal, kültürel, çevresel ve psikolojik değişmeler, alışkanlıklar ve ihtiyaçlar üzerinde büyük etkiler yaratmış; bunun sonucu olarak uluslar arası düzeyde yaygın bir turizm hareketi

¹ KAR, M., ZORKİRİŞÇİ, E., YILDIRIM, M. (2004) Turizm Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme. Akdeniz, İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı: 8, 87-112

² OLALI, H., TİMUR, A. (1988) Turizm Ekonomisi. İzmir, Ofis Matbaacılık

doğmuştur. Böylece, turizm olgusu günümüzde ulaştığı boyutlar sayesinde, sanayileşme veya uluslararası ticaret gibi önemli ve sürekli bir sektör özelliğine sahip olmuştur. Turist çekme ve turiste hizmet etme bilimi, sanatı ve ticareti olarak tanımlanan turizm; ulusal ve uluslar arası düzeyde kazandığı dev boyutlarla, yatırımları ve iş hacmini geliştiren, gelir yaratan, döviz sağlayan, istihdam alanları açan, sosyal ve kültürel hayatı etkileyen önemli toplumsal ve insancıl fonksiyonları başaran bir nitelik kazanmıştır. Özellikle de bu gelişmelere paralel olarak, ülkeler arasında çeşitli iktisadi ve siyasi birliklerin kurulması ve 1991 yılından sonra SSCB'nin dağılması ve soğuk savaşın sona ermesi turizmin tüm dünyada yayılmasına yol açmıştır³.

Bu nitelik dünyada turizme yönelik ulusal ilgiyi arttırmış; turizmden beklentileri olan ülkeleri bu endüstrinin geliştirilmesine yöneltmiştir. Dövizin turizm yoluyla elde edilmesine yönelik faaliyetler, bu sektörün milli ekonomide önem kazanması sonucunu doğurmuştur. Turizmin özellikle gelişmekte olan ülkelerin ödemeler dengesine yaptığı olumlu katkı, ekonomik yönden turizmin yararlarının en önemli göstergesi olmuştur.

Turizm, ödemeler dengesi üzerinde önemli etkileri bulunan bir dışsattım kalemidir. Bir bakıma, ülke içinde perakende fiyatlarla yapılan mal ve hizmet dışsattımı olarak kabul edilebilir. Turizm gelirleri, özellikle dış finansman kaynaklarına gereksinim duyan kalkınma yolundaki ülkeler açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu alana yapılan yatırımlar, oransal olarak çok yüksek düzeyde döviz getirisi sağlar. Turizm ayrıca, yarattığı uyarıcı etkiler nedeniyle dolaylı olarak da diğer kesimlerde istihdam ve gelir düzeylerini yükseltir.

Bir ekonomide turizmin geliştirilmesinin akılcı nedenleri ve beklenen sonuçları incelendiğinde bu endüstrinin ekonomideki rolü ve önemi de ortaya çıkmaktadır. Bu inceleme, bir bakıma turizmin ekonomik potansiyelini ve turizm

³ LATİN, W. (1998) Introduction to the Hospitality Industry. Michigan: American and Motel Association (AH&MA)

işletmelerinin yatırım ve işletme aşamalarında ulusal ve bölgesel ekonomilere sağlayacağı doğrudan ve dolaylı etkileri ortaya koyacaktır.

Birçok gelişmekte olan ülke açısından turizmin çekici yönlerinden en önemlisi, daha kısa sürede ekonomik yararlılığını gösterebilmesidir. Turizm yatırımının getiri sağlamadan önceki hazırlık dönemi, diğer endüstrilerdeki yatırımlara oranla çok daha kısadır. Turizm, başarılı bir tanıtım kampanyasından bir ya da iki yıl sonra büyük gereksinim duyulan döviz gelirini sağlayabilen, gelir ve istihdam artışı yaratabilen bir endüstridir.

Gerek lkesel kalkınma ve ekonomik büyümeye, gerekse küresel ölçekteki sosyal etkisine bağlı olarak dünyada önemi her geçen gün artan turizm sektörü, son yirmi yılda gösterdiği %6.8 oranındaki büyüme hızı ile 1990'lı yılların sonundan bu yana hizmet sektöründe birinci sırada bulunmaktadır. lke ekonomilerinin karşılaştığı ulusal ve uluslararası ekonomik sorunların üzümünde ve darboğazların aşılmasında turizm, dinamik ve ekonomik olma özelliği ile adeta bir çıkış noktasını oluřturmaktadır⁴.

Eşsiz bir turizm potansiyeline sahip bulunan Azerbaycanda turizm gelirlerinin ekonomiye katkıda bulunması tartışılmazdır. Bununla birlikte Azerbaycan hükümeti, turizmi yalnızca ekonomik kalkınmaya ciddi katkılar sağlayan bir unsur olarak görmemelidir, aynı zamanda ağdaş dünyanın benimsediği anlayışa paralel olarak küreselleşme olgusunun en önemli araçlarından biri olarak ele almalıdır. Bu yolla ülkemiz gerçek anlamda tanıtılmaktadır. Bu bağlamda, Azerbaycan turizmi, son yıllarda kaydettiği büyük yıllar ve aşamalar paralelinde gelişmeye devam etmektedir.

Henüz değerlendirilmeyen Azerbaycan Cumhuriyetinin kültür ve turizm potansiyelini ortaya çıkararak tanıtımını yapmak, ülkenin kalkınma sürecindeki ivmesini yükseltmek, istihdamı ve yatırım imkanlarını artırmak, turizmde i ve dış pazar dengesini sağlamak, ülke turizmini daha sağlıklı bir yapıya kavuşturmak

⁴ ÇİMAT, A., BAHAR, O. (2003) Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri ve önemi zerine Bir Değerlendirme, Akdeniz, İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı: 6, 1- 18.

amacıyla kamu, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları işbirliği içinde faaliyetlerini yürütmektedir.

Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, turizm ve kalkınma olgusu ele alınmıştır. Önce turizm ve turizm sektörü tanımlanarak, turizm piyasası arz ve talep yönünden ele alınmıştır, daha sonra kalkınma iktisadının gelişimi ve değişen kalkınma anlayışı değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde turizmin Azerbaycan ekonomisindeki rolü ve önemi ele alınmıştır. Azerbaycanla ilişkili genel bilgiler ve temel ekonomik bilgiler verildikten sonra, Azerbaycan ekonomisinde turizmin önemi ve ülke turizminin gelişmesi değerlendirilmiştir.

Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölümde turizmin ekonomik kalkınmaya etkileri, reel ve ekonomik bağlamda incelenmiştir. Daha sonra öncelikle uygulamaya konu olan Azerbaycan devletinin turizmi ve özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümün son kısmında Azerbaycan büyümesi ile turizm gelirleri arasındaki ilişki ekonometrik olarak analiz edilmiştir. Söz konusu ilişkinin analizinde birim kök ve esbütünleşme teknikleri kullanılmıştır. Bu amaçla değişkenleri temsil eden zaman serilerine birim kök uygulanmıştır. Aynı zamanda ekonomide meydana gelen değişimlerin etkisini diggete almak amacı ile yapısal kırılmaları dikkate alan Zıvot Andrews ve Gregory Hansen yöntemleri kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK KALKINMA VE TURİZM

1.1. TURİZM OLAYINA GENEL YAKLAŞIM

Turizm olayı, insanların sürekli konutlarının bulunduğu yer dışında yaptıkları seyahat ve geçici konaklamalarından doğan ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili faaliyetlerdir⁵.

Turizm olayının gelişmesi, genişlemesi, ulusal ve uluslararası önem kazanması kendi bünyesi içinde bir takım özelliklerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu özelliklerin kendi bünyeleri içinde ele alınmasında ve açıklanmasında yarar vardır. Kendine özgü bu özellikler şunlardır⁶:

1. Turizm bir hizmet sektörüdür. Turizmde üretilen mal ve hizmetler üretildikleri yerde tüketime sunulurlar. Turizm sektöründe müşteri, mal ve hizmetin üretildiği yerde tüketimde bulunur.
2. Turizm sektörünün ürettiği mal ve hizmetlerin tüketilebilmesi boş zamanın yaratılması ile mümkündür. Turizm sektörü içinde görev yapan seyahat acentaları ile tur operatörleri arz ve talebi dengelemede önemli rol oynarlar.
3. Turizmde talebin artışına cevap verecek arzın sunuluşu uzun bir süreyi gerektirir.
4. Turizm olayına katılacak kişilerin karar vermeleri birçok dürtülerin etkisi ile oluşacağından, karar süresi uzun bir zamanı gerektirir.
5. Turizm hareketleri, yılın belirli aylarında yoğunluk kazanmakta ve turist kabul eden ülkelerde söz konusu aylarda hareketlilik artmaktadır.
6. Ülkelerde turistik özellik arz eden yerler, arazi üzerinde dengesiz bir dağılıma neden olduğundan, turistik yoğunlaşmada turistik özellik arz

⁵ OLALI, H. (1990) Turizm Politikası ve Planlaması. İşletme Fakültesi Yayını, İstanbul

⁶ ÜRGER, S. (1992) Genel Turizm Bilgisi. Akd. Üniv, Antalya s. 13

eden bu alanlarda görülmektedir. Ayrıca ülkelerdeki turizm trafiği lokal bir görünüm arz etmektedir. Kavramsal olarak ise turizm olayının beş temel özelliği bulunmaktadır⁷:

- a) Turizm, bir dizi olay ve ilişkinin bir bütünüdür. Bu olay ve ilişkilerin biri tarafından belirlenemez.
- b) Bu olay ve ilişkiler, çeşitli yerlere seyahat eden insanların bu hareketlerinden ve buralarda konaklamalarından kaynaklanır. Bu özellik, konunun bir dinamik boyutu "seyahat" ve bir de statik boyutu "konaklama" olduğunu ortaya koymaktadır.
- c) Seyahat ve konaklama, normal olarak yaşanan ve çalışılan yerlerin dışındaki yerlerde olmaktadır. Böylelikle, seyahat edilen ve konaklanan yerlerde buralarda yaşayan ve çalışan insanlarınkinden farklı faaliyetler ortaya çıkmaktadır.
- d) Yer değiştirmeler, geçici ve kısa dönemli bir nitelik taşımaktadır. Seyahate çıkan kişinin birkaç gün, hafta ya da ay içerisinde geriye dönme niyeti bulunmaktadır.
- e) Ziyaret edilen yerlerde kazanç sağlamaya yönelik çalışma söz konusu değildir. Ziyaret, iş bulmak ya da iş kurmak gibi amaçlarla ilişkili değildir. Turizm olayının öznesi insandır. Turizmin temelinde insanın "psikolojik tatmin duygusu" sağlaması yer alır. Turizm olayına yol açan, yön veren ve bu olayın odak noktasını oluşturan insan turist sözcüğü ile tanımlanır. Günümüze kadar turistin çeşitli tanımları yapılmış bulunmaktadır. Genel bir tanımla turist, turizm tanımındaki özelliklere uygun olarak belirtilen nedenlerin etkisi ile belirli bir süre için seyahat eden, ziyaret ettiği yerde yirmi dört saatten fazla kalan ya da ülkenin bir konaklama tesisinde en az bir geceleme yapan, mali gücü, zamanı ve maddi kapasitesi sınırlı olan, rahatına düşkün, geleneklerini koruyan, temizlik ve

⁷ BURKART, J., MEDLİK, S. (1981) Tourism: Past, Present and Future, William Heinemann Ltd, London. s.42-43.

konfor arayan, maceraperest olan insandır. Turist kavramının iyi kavranılabilmesi için ilk önce turistin özelliklerinin iyi bilinmesi gerekir. Turistin özelliklerini vermeden önce bazı kavramlara açıklık getirmek faydalı olacaktır. Bu kavramları kısaca açıklayacak olursak⁸:

- Yabancı Turist: Sürekli konaklama yerinin bulunduğu ülkeden başka bir ülkeye, iş, aile ziyareti, merak, din, kültür, eğitim ve öğretim, spor, dinlenme, eğlence, dost ve akraba ziyareti nedenleri ile seyahat eden, her çeşit toplantılara (dini, politik ve b.) katılmak üzere giden, gittiği ülkede 24 saatten fazla süre ile kalan ya da ülkenin konaklama tesislerinde en az bir geceleme yapan kişidir.
- Yabancı Ziyaretçi: Bir ülkeye gelen ve konaklama süresi 24 saati aşan ya da 24 saatten az olan tüm yabancı kişiler yabancı ziyaretçi olarak anılır.
- Yabancı "Ekskürsiyonist" (Günübirlikçi - Transit yolcu): Gittiği ülkede 24 saatten az kalan ya da ülkenin bir konaklama tesisinde bir geceleme yapmadan seyahat eden kişidir.
- Turist Olmayan Yabancılar: Bir ülkeye birbirinden farklı nedenlerle gelen (göçebe, mülteci, konsolosluk temsilcisi, yabancı diplomatlar ve b. ancak turist ve günübirlikçi kabul edilmeyen yabancılardır. Turistler, seyahatlerini ve geçici konaklamalarını kendi ülkelerinde ve yabancı bir ülkede gerçekleştirmelerine bakılarak yerli turist ve yabancı turist olarak ikiye ayrılabilirler. Ayrıca, kişileri turizm olayına katılmaya yöneltten nedenler ve etkileyici faktörler açısından da turistlerin iki ana gruba ayrılmasında yarar bulunmaktadır⁹. İlk grup, belirli bir yere gitmek zorunda olan kişilerdir. İşadamları,

⁸ AKAT, Ö. (1997), Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği. Ekin kitabevi, Bursa. s.5-6.

⁹ BARUTÇUĞİL, S. (1986) Turizm Ekonomisi ve Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri, Beta Basım Yayım Dağıtım Arş. İstanbul. s.7-8.

aile ve akrabalarını ziyarete gidenler ve ortak ilgi nedeniyle seyahat edenler bu gruba girerler. Seyahat kararı, genellikle kendileri dışında alınır. Nereye ve ne zaman gidileceği de yine çoğunlukla başkaları tarafından belirlenir. Bu kişiler gidilecek yerin uzaklığından ve maliyetinden etkilenmezler. Özellikle iş seyahatleri talebi, fiyat karşısında inelastiktir. Diğer bir ifadeyle, eğer bu seyahatlerin yapılması gerekiyorsa uzaklığa ve maliyete bakılmaksızın gerçekleştirilir. Tatil turistleri olarak nitelenen ikinci gruptaki insanlar büyük ölçüde seçme özgürlüğüne sahip bulunmaktadırlar. Tasarruflarını ve boş zamanlarını turizme ayırma konusunda kararı kendileri verirler. Nereye ve ne zaman gidileceğine ilişkin kararı da verenler yine kendileridir. Tatil turizmi talebi, fiyat değişiklikleri karşısında çok duyarlıdır. Yukarıdaki açıklamalarımızın ışığında turistin özelliklerini sıralayacak olursak:

- Turist, temel amacı psikolojik tatmin sağlamak olan, seyahati süresince mal ve hizmet üretimi ya da satışı yoluyla kazanç elde etmeyi düşünmeyen, ekonomik anlamda tüketici olan ve normal düzeyde bir mali güce sahip bulunan ancak zamanı sınırlı olan kişidir.
- Turist, gittiği yerden son derece memnun olarak dönmek isteyen kişidir.
- Turistlerin çoğu, macera peşinde değildir. Her işinin rast gitmesini bekler. Aksamalar onu çok rahatsız eder.
- Turistin zamanı çok değerlidir. En az zamanda en çok yeri görmek, en çok faydayı elde etmek, yeterince eğlenmek ve dinlenmek ister. Turistler için sayılabilecek bu özellikleri göz önünde bulundurarak şöyle bir tanımlama yapmak da mümkündür: "Turist; ülkemiz, beldemiz, kuruluşumuz ve çıkarlarımız için, mutlaka memnun etmemiz gereken konuğumuzdur"¹⁰.

¹⁰ AKAT, Ö. (1997) a.g.e. s.7.

1.1.1. Turizmin Tanımı

Turizm kelimesi Latince bır dönme hareketini ifade eder. Tornus, anlamındaki ince farka rağmen temelde değişmemek üzere batı dillerine girmiştir. İngilizcede olan “tour” ve “touring” deyimleri de bu kelimedenden çıkmıştır. “Tour” (Tur) dairevi bir hareketi, bazı site ve yörelerin ziyaretini, iş veya eğlence amacı ile yapılan yer değiştirme hareketlerini ifade eder¹¹. “Touring” (Tourin) deyimini ise, zevk için yapılan, eğitici ve kültürel özellik gösteren seyahatlar için kullanılır. Turizm ve turistik kelimelerinin anlamını açıklamaya, tanımlamaya çalışırken dikkat edilecek ilk unsur; hareket ve geri dönüş olayıdır¹². Türkçe'de ise "Seyyah" kelimesi "turist", "seyahat" kelimesi ise "turizm" deyimlerinin karşılığıdır. Fransız dilindeki “Tour” (Tur) ve “tourner” kelimeleri de yine Latince'deki “Tornus” kelimesinden çıkmıştır. Ancak bugüne kadar en çok sözü edilen ve OECD tarafından da benimsenen tanım Prof. Dr. Walter Hunziker'in 1941 yılında yaptığı tanımdır. Bu tanıma göre Turizm: "para kazanma amacına dayanmayan ve devamlı kalış biçimine dönüşmemek kaydıyla, yabancıların bir yerde konaklamalarından ve bir yere seyahatlerinden doğan olay ve ilgilerin tümüdür"¹³. Turizm çok boyutlu bir faaliyet alanıdır. Çok yönlü bir olay ve sektör olarak turizm kavramını tanımlamaya çalışırsak¹⁴:

Turizm :

- İnsanları sürekli konutlarının bulunduğu yer dışında sürekli olarak yerleşmemek. Sadece para kazanmak için veya politik ya da askeri bir amaç izlememek üzere. Serbest bir ortam içinde,
- İş, merak, din, sağlık, spor, dinlenme, eğlence, kültür, deneyim kazanma, snobik (taklit) amaçlarla veya dost ve akraba ziyareti, kongre ve seminer gibi sebeplerle,
- Kişisel veya toplu olarak yaptıkları seyahatlardan,

¹¹ OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.30.

¹² SEZGİN, M. (1995) Genel Turizm. Ankara. s. 3.

¹³ ÜRGER, S. (1992) a.g.e. s.10.

¹⁴ YAĞCI, Ö. (2003) Turizm Ekonomisi. Ankara, Detay Yayıncılık s. 11.

- Gittikleri yerlerde 24 saati aşan veya o yerin bir konaklama tesisinde en az bir geceleme (nuitee) süresi ile konaklamalarından ortaya çıkan iş ve ilişkileri kapsayan,
- Bir tüketim olayı,
- Sosyal bir olay,
- Ağır ve bütünleşmiş bir hizmet ve kültür endüstrisidir,

Turizm ve turist kavramlarını bilimsel olarak ele alan ilk yazarlar, ortak noktaları çıkararak turizmi; yolcu kategorilerinin amaçlarına göre tanımlamışlardır. Turizm hakkında yukarıda yapmış bulunduğumuz tanım incelemeye tabi tutulduğunda, turizm kavramının aşağıdaki özellikleri kapsayan geniş bir anlam ifade ettiği söylenebilir¹⁵.

1. Turizm her şeyden önce insanların belirli bir süre için değişik amaçlarla yaptıkları seyahati ve konaklamayı kapsar. Turizmin insanlara has bir hareket olması onun subjektif elemanını oluşturur.

2. Turizm insanların kendi konaklama yerleri dışında sürekli yerleşme amacı gütmek üzere yaptıkları seyahat ve geçici konaklamaları kapsar. Böylece göç, memuriyet nakilleri gibi hareketler turizm kapsamının dışında kalır.

3. Turizm, para kazanma amacına dönük bir mesleki faaliyette bulunmak üzere yapılan seyahat ve geçici konaklamalardan oluşur. Çünkü, turizmin esas amacı para kazanmaya yönelmek değil, aksine bir tüketim olayı yaratmaktır.

4. Turizm serbest bir ortam içinde yapılan hareketlerdir. Turizmde seyahat edilecek yeri, seyahat aracını, konaklama yerini serbestçe tayin etme imkanını veren hür bir irade beyanı, alternatif tercihi vardır.

5. Turizm insanların iş, merak, din, sağlık, spor, dinlenme, eğlence, kültür, deneyim kazanma, snobik (taklit) ve benzeri amaçlarla, dost ve akraba ziyareti,

¹⁵ OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.32, TİMUR, A. (1998) Turizm Ekonomisi. Ders Notu, İzmir. s.8.

kongre ve seminerlere katılmak gibi sebeplerle yaptıkları seyahatleri ve konaklamaları kapsar. Bunlar insanları seyahate yönelten motiflerdir ve her çağda insanlar bu motiflerden bir veya birkaçının etkisi ile buldukları yer dışında seyahat etmişlerdir.

6. Turizm insanların kişisel ve toplu şekilde yaptıkları seyahat ve konaklamaları kapsar. Ferdi turizm her çağın bir turizm tipini, toplu seyahatlar ve konaklamalar özellikle sosyal ve kitle turizmi şeklinde XX yüzyılın turistik hareketlerinin özelliğini oluşturur.

7. Turizm bir yandan seyahatin oluşturduğu dinamik elemanı, diğer yandan gidilen yerde 24 saati veya bir gecelemeyi aşan konaklamaların meydana getirdiği statik elemanı kapsar. Geceleme bir kriter (ölçüt) turizm kavramı ile “transit” ve “günübirlikçi” kavramları arasında bir ayırımın yapılmasına da imkan verir.

8. Turizm sosyal bir olaydır¹⁶

a- Turizm olayı toplum içinde meydana gelen sosyal olaydır.

b- Turizm olayı, insanların dışında cereyan eden olay olduğu için objektiftir. Bunun anlamı, turizm olayının hukuk, din, dil, ekonomik olaylar gibi topluma katıldığı zaman var olması ve bizden sonra da var olmaya devam etmesidir.

c- Turizm olayı, zorlayıcı bir nitelik taşır. Çünkü, taklit etme ve toplumun diğer kişilerine mahcup olmama isteği bizi başkalarının yapmış olduğu seyahatleri taklit etmeye zorlar.

d- Turizm miktar olayıdır. Aynı ithalat, ihracat, doğum, ölüm olayları gibi süreklidir ve ölçülebilir.

9. Turizm sadece seyahat ve konaklamadan ibaret bir faaliyet değildir. Seyahat ve konaklamadan ortaya çıkardığı bütün kurumlar, işletmeler, davranışlar,

¹⁶ OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.37.

faaliyetler kavram içinde yer alır. Bu takdirde turizme bir endüstri gözü ile bakmak mecburiyeti vardır. Bu endüstri tekniğin ve imalat endüstrisinin zararlı etkileri telafi etmekte önemli rol oynayan bir panzehir endüstrisidir. İnsanların yararlandığı turistik donatım turizm kavramının objektif elemanını oluşturur.

a) Turizm Herşeyden Önce Bir Ağır Endüstridir.

Turizm sektörü son derece çeşitli ve büyük boyutlu yatırımların yoğun olduğu bir sektördür. Bu yatırımlar genellikle şu kategoriler içinde değerlendirilebilir.

1. Alt-yapı Yatırımları; Turizm sektörünün gelişme plan ve programlarında açıkça görülemeyen bir nevi gizli yatırımlardır. Bu sebeple, adeta büyük adanın denizde kalan kısmına benzerler. Çünkü; nasıl bir ada deniz seviyesinin altında kalan kısma oturmuşsa; alt yapı yatırımları da, turizm sektörünün olmaması durumunda, ya hiç yapılmayacak olan veya daha az miktarda yapılması gereken yatırımlardan oluşacaktı. Bu sebeple, alt-yapı yatırımları endüstriyi oluşturacak diğer turistik yatırımların gerçekleşmesi ve fonksiyonlarını başarabilmesi için gerekli olan genel ve spesifik alt-yapı tesis yatırımlarını kapsar.

- Genel Altyapı Tesis Yatırımları (Çok Amaçlı Alt-yapı Yatırımları)

Bunlar sadece turistik ihtiyaçların karşılanmasına, diğer bir deyişle, turizmin gelişmesi veya bir bölgede turistik kompleksin yaratılması gayesinde değil, öncelikle yörenin ekonomik ve sosyal yaşamı için mecburi olan çok amaçlı yatırımlardır. Su elektrik, haberleşme, ulaştırma, sistemleri, sağlık ve güvenlik kuruluşları için yapılan yatırımlar grupta yer alır.

Hiç şüphesiz; turistler de ihtiyaçlarına cevap verebilecek bu tür yatırımların olmasını isterler. Altyapı tesislerinin turistlerin ihtiyaçlarını karşılayamayacak seviyede ve kalitede olması onlar üzerinde olumsuz etki yapar; özellikle, etrafında dolaştıkları veya yakınında plajına girdikleri denize şehir kanalizasyonlarının aktığını öğrendikleri zaman büyük bir paniğe kapılırlar.

- Spesifik (Doğrudan doğruya turizm amaçlı) Alt-yapı Yatırımları

Bunlar, turizm sektörünün gelişmesi ve sektöre dinamizm kazandırılması için gerekli tesis yatırımlarını kapsar. Örneğin; artan turizm talebine paralel olarak yukarıda özetle sıraladığımız çok amaçlı genel alt-yapı tesislerinin büyütülmesi, hava limanlarının inşası, yat limanlarının kurulması, rekreasyon imkanları sağlayacak şekilde turizm bölgesinin düzenlenmesine yönelik çeşitli yatırımlar, özellikle turizm olayının ortaya çıkardığı altyapı yatırımlarıdır.

2. Üst-Yapı Yatırımlar: Turizm sektörünün üst-yapı sektörün çekirdeği mahiyetinde olan otelcilik ve para-otelcilik alanında yoğunlaşan yatırımlardan oluşur ve gerçekte adanın deniz yüzeyindeki kısmını oluşturur.
3. Tamamlayıcı Yan Turistik Yatırımlar: Bunlar turizm sektörünü tamamlayan yan yatırımlar olup, sınırları son derece geniştir. Çünkü: turistik tüketim harcamalarının hemen hemen %40'ından fazlası sektörün yan yatırımlarını oluşturan tesislere akar. Prof. Krapf “Bir otel tek başına turizm yapamaz”, sözü ile turistik mal ve hizmetlerin tamamlayıcı karakterini vurgulamıştır¹⁷.

Bu gruptaki yatırımlar: yiyecek, içecek tesislerinden, sportif tesislerden, dansing ve gece kulüplerinden, turizme ilgili mal ve hizmetleri üreten endüstri kuruluşlarından, turizm finansmanı ve sigortası ile uğraşan işletmelerden meydana gelir.

b) Turizm Bütünleşmiş Bir Endüstridir.

Endüstri, dar anlamdaki tanımıyla, aynı alanda faaliyet gösteren firmalar topluluğudur¹⁸. Turizm sektöründeki bütün yatırımların boyutları endüstriye ağır endüstri özelliği verdiği gibi, yukarıda kısaca belirtilen alt-yapı, üst-yapı ve yan hizmet yatırımlarının kapsamı, ortak hedefi ve bölünmez bir bütünü oluşturan turizm

¹⁷ TİMUR, A. (1998) a.g.e. s.8.

¹⁸ YAĞCI, Ö. (2003) a.g.e. s.13.

sektörüne aynı zamanda bütünleşmiş bir endüstri özelliği kazandırır. Bu bütünleşme, turizm sektöründe yatırımların ağırlığı sebebiyle büyük bir önem taşır.

1. Herşeyden önce endüstrinin başarısı böyle bir bütünleşmeyi mecburi kılar. Örneğin; yol olmadan konaklama işletmelerinin yeterli olmasının anlamı yoktur. Konaklama işletmeleri olmadan en mükemmel hava limanlarının amacı kaybolur.
2. Bunun yanısıra turizm sektörüne yapılan bütün yatırımların şansını turizm talebinin esnek, duyarlı özelliğine, turistik tüketicinin önceden kesinlikle belirlenemeyen davranışlarına terketmemek için, her çeşit yardımcı arasında sıkı bir işbirliğine ihtiyac vardır. Diğer bir deyişle turizmde statik unsuru oluşturan konaklama, yiyecek, içecek, eğlence, rekreasyon, tamamlayıcı hizmet sunanlar gibi yatırımcı elemanlarla dinamik unsuru oluşturan yani arz teşkilatını meydana getiren turizm araçları, ulaştırma teşebbüsleri gibi elemanlar arasında birbirlerine destek ve yardımcı olacak şekilde bir bağın kurulması mecburiyeti vardır.

Bu bağın tek hedefi: ağır endüstri yolu ile kitle tüketimi yaratacak ve yatırım kapasitelerinden yararlanma oranını artıracak kitlevi bir hareketi meydana getirmek ve buna süreklilik kazandırmaktır.

c) Turizm Bir Hizmet Endüstrisidir.

Turizmde satılan şey hizmettir. Örneğin; uçakta koltuk, otelde yatak, restoranda hizmet, ulaşımda taşıma, denizden ve güneşden yararlanmak, manzaraya bakmak, tabiatı ve tarihi anıtları seyretmek gibi.

d) Turizm Bir Kültür Endüstrisidir.

- Her şeyden önce turizm, değişik kültürler arasında bir diyalog kurmakta, kültürleri birbirine yaklaştıran bir fonksiyon görmektedir.
- Turizm seyahat eden insanlar için ruhsal ve kültürel bir değişme ve yarar sağlamaktadır.

- Turizm, bir ülkenin kültürel varlığını tanıtmının da bir aracıdır. Çünkü, turist kendi ülkesinin kültürü için sessiz ve samimi bir elçi, diğer kültürlerin tanınmasını sağlayan bir araçtır.

1.1.2. Turistin Tanımı

Turizm faaliyetine katılan, turizmin gerçekleşmesini sağlayan insan unsurudur. Çeşitli amaçlarla turizm faaliyetine katılan insana turist denir. Turist kavramı ile ilgili çeşitli tanımlar yapılmıştır.

Turist, geçici olarak kendi ikamet ettiği yer dışına eğlence, tatil, eğitim, sağlık, din ve sporu içeren boş zamanlarını değerlendirmek, iş, akraba, arkadaş ziyareti veya toplantıya katılmak amacıyla giden ve gittiği ülkede en az yirmi dört saat kalan kişidir¹⁹. Bu tanım ışığında turistin özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- Turist, turizmin tanımındaki şartlara uygun olarak seyahat eden kişidir.
- Turist, merak, din, eğitim, eğlence, dinlenme vb. gibi turistik bir motifin etkisiyle seyahat eden kişidir.
- Turist daha çok zevk ve kültürel bir sebeple hareket eder.
- Zamanı ve mali gücü sınırlı ve değerlidir.
- Turist, belli bir konfor ve temizlik ister. Geleneklerine bağlıdır ve alışkanlıklarına göre bir tüketim yapmak ister.
- Gittiği ülkede yirmi dört saati aşan bir süre konaklayan yada o yerdeki bir konaklama tesisinde en az bir geceleme yapan kişidir.

McIntosh ve Goeldner'e göre yerli turist, kendi evinden en az 50 mil uzağa çalışmak dışında iş gezisi, eğlence ya da herhangi bir başka amaçla giden geceleme yapan ya da aynı gün evine dönen kişidir²⁰. Buradaki tanımda belirtilen uzaklığın nasıl ve hangi kritere göre belirlendiği belli değildir. Bu yüzden yerli turist, yabancı

¹⁹ MCINTOSH, W., GOELDNER, R. (1984) Turizm: İlkeler, Uygulamaları, Felsefeler. Hardcover, s.8.

²⁰ MCINTOSH, W., GOELDNER, R. (1984) a.g.e.

turistin özelliklerini taşıyan, fakat kendi ülkesi içindeki bir destinasyona konaklamalı ya da günübirlik giden kişi olarak belirtilebilir.

Yapılan tanımlamaların amacı doğru istatistiklerin oluşturulması ve uluslararası karşılaştırmaların yapılabilmesidir. Bu yüzden turizm ile ilgili diğer bazı kavramların da tanımlanması gerekmektedir.

Yabancı Ziyaretçi: Bir ülkeye gelen ve konaklama süresi 24 saati aşan veya 24 saatten az olan bütün yabancı kişilerdir²¹.

Yabancı Turist: Kendi ülkesinden başka bir ülkeye iş, toplantı, kongre, aile veya arkadaş ziyareti, sağlık, dinlenme, eğlenme, spor, din, kültür, eğitim ve öğrenim gibi nedenlerle seyahat eden ve gittiği ülkede 24 saatten fazla kalan ya da en az bir geceleme yapan kişidir. Yani başka bir ülkeyi bir günden fazla ziyaret eden ya da geceleme yapan herkes turist kabul edilir²². Bu tanıma göre başka bir ülkeye para kazanmak amacıyla gidenler turist kabul edilmezler.

Yabancı Günübirlikçi (Ekskürsiyonist): Gittiği ülkede 24 saatten daha az kalan veya ülkenin bir konaklama tesisinde en az bir geceleme yapmayan kişidir. Günübirlikçiler genelde kurvaziyer gemilerle bir ülkeye gelir ve o gün ülkeden ayrılırlar. Günübirlikçi ile turist arasındaki en önemli fark, günübirlikçinin gidilen ülkede geceleme yapmamasıdır. Günübirlikçiler, bir ülkeye gelen ve aynı gün ülkeden ayrılan kişi olarak da belirtilebilir²³.

Turist Olmayan Yabancılar: Bir ülkeye birbirinden farklı nedenlerle gelen, turist ve günübirlikçi kabul edilmeyen ve turizm istatistiklerinde yer almayan yabancılardır. Sınır işçileri, uluslararası göçmenler, ülkenin konaklama tesislerinde geceleme yapmayan transit yolcular, mülteciler, bir ülkedeki yabancı askeri birlik

²¹ OLALI, H. (1978) Turizm Dersleri. İstiklal Matbaası, İzmir, s. 32.

²² COLTMAN, M. (1989) Introduction to Travel and Tourism an International Approach, New York, s.4.

²³ MIDDLETON, V. T. C. (1994) The Tourism Product. In Tourism Marketing and Management Handbook (S.F. Witt and L. Mountinho Eds) 2nd edn. Prentice-Hall, s.4.

personeli, konsolosluk temsilcileri, yabancı diplomatlar turist ve günübirlikçi dışında kalırlar²⁴.

1.1.3. Turizmin Sınıflandırılması

Turizm olayının daha açık ve doğru bir biçimde ele alınabilmesi için çeşitli kriterlere göre gruplandırılması gerekmektedir. Bu kriterler; turistin geldiği yer, turist sayısı, turizmin amacı, seçilen zaman, kapsanan süre ve turizmin sosyolojik niteliği olmak üzere altı başlık altında toplanabilir. Böyle bir sınıflandırma, bazı eksiklikleri bulunmakla birlikte, turizm olayını kavramayı kolaylaŐtırması açısından önemli yararlar getirmektedir²⁵. Turistin geldiği yere göre turizm olayı, iç turizm ve dış turizm (uluslararası turizm) olmak üzere ikiye ayrılır. İ turizmde sürekli yaşadıkları yerlerden ayrılan kişiler, kendi ülkeleri içindeki diğer bölgelere ya da kentlere seyahat etmektedirler. Pasaport ve vize gibi izin belgeleri, yabancı dil bilgisi ve döviz gerektirmeyen iç turizm, ulusal gelirin bölgeler arası dağılımına önemli bir katkı sağlar. Dış turizm ise yaŐanılan ülke dışında bir ülkeye seyahati ifade eder. İ turizmle arasındaki en önemli fark; yabancı dil, döviz ve pasaport gibi bazı engeller doğurmasıdır. Dış turizm, demeler dengesi üzerindeki etkileri açısından kendi içinde, dış aktif turizm (yabancıların bir ülkeye seyahati) ve dış pasif turizm (yerleŐiklerin dış ülkelere seyahati) olmak üzere ikiye ayrılabilir. Dış aktif turizm ülkeye döviz girişi sağladığından demeler dengesi üzerinde olumlu, dış pasif turizm ise, döviz çıkıŐına yol atığından demeler dengesi üzerine olumsuz etkiler doğurur.

Yukarıdaki sayılan kriterlere gelince, turist sayısı açısından turizm: bireysel, kolektif ve kitle turizmi olmak üzere üçe ayrılır. Seçilen zaman açısından ise yaz ve kış turizmi biçiminde sınıflandırılabilceği gibi turizm hareketlerinin yoğunluğuna bağlı olarak sezon-içi ve sezon dışı turizm biçiminde de ikiye ayrılabilir. Turizmin sosyolojik niteliğine ve amaçlarına göre sınıflandırılması ise aşağıda turizm türleri kısmında ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

²⁴ OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.42.

²⁵ BURKART, J., MEDLİK, S. (1981) a.g.e. s.43-47.

1.1.3.1.Turizm Türleri

Turizmi çeşitli bakış açılarından hareketle türlere ayırmak olayıdır. Burada önemli turizm türlerini kısaca açıklayacağız.

- a) Sağlık Turizmi; Turizmin amacı; yalnız eğlence, yeni yerler ve insanlar görmek değil: aynı zamanda şifalı su kaynaklarından ve iklim tedavisinden de yararlanmaktır. Sağlık nedeniyle turizme katılma aşağıda belirtilen biçimlerin doğmasına yol açmıştır :
- Klimatizm-açık ve temiz havanın şifa verici etkisinden yararlanmak için dağ istasyonlarında ve deniz kenarlarında uygulanan bir tedavi yöntemidir. Buna "temiz hava tedavisi" yöntemi de denilmektedir.
 - Termalizm-kaplıca, ılıca, içmeler gibi şifalı doğal su kaynaklarının sağlık kurallarına uygun biçimde tedavi aracı olarak kullanılmasıdır. Bilinen en eski tedavi ve güzellik yöntemlerinden biridir.
 - Üvalizm-bazı yörelerin belli başlı ürünü olan meyve ve sebzelerle yapılan kür (tedavi) yöntemi ya da bu ürünlerin kullanımının bundan hoşlanana sunulmasıdır. Kaplıca ve içme suyu kaynaklarından yararlanmak için yapılan turizm ve kaplıca turizmi uzun bir konaklama süresini gerektirmektedir. Kaplıca turizminin bu özelliği işletme ve ülke bazında ekonomik katkının artmasına neden olmaktadır²⁶.
- b) Sosyal Turizm; Sosyal ve kitle turizmi, satın alma gücü az ya da sınırlı halk gruplarının özel bazı önlem ve teşviklerle turizm ve satın alma olayına katılmalarıdır. Başka bir deyişle sosyal turizm, gelir düzeyi ve satın alma gücü zayıf halk gruplarının turizm faaliyetlerinden yararlanabilmeleri için yapılan çalışmaların toplamıdır. Sosyal turizm 1950'lerden beri hızlı bir gelişim içerisinde. Sosyal turizm olayına ilk defa İngiltere'de rastlanmıştır. Thomas Cook tarafından 1840 yılında kurulan ilk seyahat acentası ve organizatörlüğü, sosyal turizm

²⁶ AKAT, Ö. (1997) a.g.e. s.23-24.

olayının başlangıcı kabul edilmektedir. 1936 yılında Belçika ve Fransa'da ücretli tatilin yasallaşması, sosyal turizmi biçimlendirmiştir. Günümüzde sosyal turizm ile ilgili çalışmalar iki noktada toplanmaktadır. Bunlardan birincisi, turizm faaliyetlerine katılacakların maddi olanaklarını arttırmak ya da olanak yaratıcı teşvikler getirmektir. İkincisi ise turizm arzını talebe uygun bir seviyede bulundurmaktır. İklim şartları ve doğal yapının bölgelere göre farklılığı, sosyal turizmin geliştirilmesi açısından uygun bulunmaktadır. Ancak sosyal turizmin ekonomiye istenen katkıyı sağlayabilmesi için bazı teşvik edici önlemler alınmalıdır²⁷.

- c) Dağ ve Kış Turizmi; Sanayileşme ve hızlı gelişmenin bir sonucu olarak, kişiler sıkıcı ve sağlıksız bir ortamdan kurtulmak için yazın deniz kıyılarına, kışın ise; karlı, dağlık ve ormanlık bölgelere gitmektedirler. Böylece dağ ve kış turizmi doğmuş ve gelişmiştir. Dünyada dağ ve kış turizmine öncülük eden çalışmaları, özellikle Orta ve Kuzey Avrupa ülkeleri yapmış, bunları Amerika, Kanada ve Japonya gibi ülkeler izlemiştir.
- d) Gençlik Turizmi; Gençlik turizmi, genel turizm olayı içerisinde kendine has özellikleri olan bir turizm türüdür. Bu tür turizmin özellikleri ve ilgili birimlerini dört grupta toplamak mümkündür: i) Seyahat eden gençler ii) Eğitim ve kültürel içerikli programlar iii) Öğrenci ve gençlere yönelik turizm faaliyetleri iv) Öğrenci ve gençlerle ilgili turizm kuruluşları. Gençlik turizmi, genel turizmin aksine, pahalı ve gelişmiş bir üst yapı gerektirmektedir. Gençler kendileri için özel, indirimli, basit, sade ve başka gençlerle buluşabilecekleri konaklama tesisleri istemektedirler. Ayrıca, gençler psikolojik yapıları nedeniyle harekete, maceraya ve değişime daha

²⁷ AKAT, Ö. (1997) a.g.e. s.25.

açıkırlar ve turistik hareketlere katılma düzeyleri diğerk yaşlardan daha yüksektir²⁸.

- e) Üçüncü Yaş Turizmi; Gelişmiş ülkelerde, sağlık koşullarının iyileşmesi ile birlikte insan ömrü uzamış, bunun sonucunda 65 ve daha yukarı yaştakilerin toplumdaki oranları yükselmiştir. Yine sağlık hizmetlerindeki gelişmeler nedeniyle, bu yaş kesiminde çeşitli hastalıkların oranı azalmış, daha etkin, dinamik canlı bir yaşlı nüfus oluşmuştur. Bu insanların emekli olmaları nedeniyle ellerinde bol özgür zamanları bulunduğundan ve emeklilere tanınan haklar sonucunda yeterli gelirleri olduğundan, turizm sektörü için gittikçe artan bir müşteri potansiyeli oluşmaktadır. Özellikle mevsim dışı turizm olanakları, ucuzluğu nedeniyle bu kesim için çekici olmaktadır²⁹. Böylece, yaşlıların yaşam biçimi ve gereksinimlerine yanıt veren değişik bir turizm türü ortaya çıkmaktadır. Bu turistler, çalışma döneminde elde edemedikleri doyumları sağlamaya çalışmaktadırlar. Bu nedenle, üçüncü yaş turizmi, bir edilgen dinlenme yaşamından çok; etkin, insanı geliştirici, yaşamı renklendirici bir etkinlik olma eğilimi taşımaktadır³⁰.
- f) Yat Turizmi; Dünya turizminde son yıllarda yat turizmi hızlı bir gelişme göstermektedir. Yat turizminin hızlı gelişiminde denize ve doğaya aşırı sevginin yanında tatil-spor ikilisini birlikte yapmak da önemli paya sahiptir.
- g) Dini Turizmi; Müslüman, Hristiyan ve Musevi dünyasının kutsal yerlerine yapılan ziyaretleri kapsamaktadır. Türkiye'de Efes yakınındaki Meryem Ana başta olmak üzere, bir çok yer, özellikle "Saint Paul'un adımları" adı verilen bir tur, dindar Hristiyanlar tarafından ilgi görmektedir. Ayrıca MS. 325 ve 787'de yapılan 1. ve 7.

²⁸ DOĞAN, Z. (1992) Gençlik Turizminin Psikolojik Temelleri, Gençlik Turizmi Konferansı, Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara. s.7.

²⁹ GÖKSAN, E. (1978) Turizm Olayı. İzmir. s.46.

³⁰ JAGORET, P., THEVEAUD, J. M. (1985) "Holidays and Retirement". Leisure, Recreation and Tourism Abstracts. Vol no:1, March. s.32.

"Konsil" toplantıları nedeniyle, Hristiyan cemaat arasında kutsal merkez olarak kabul edilen İznik (bu özelliği 1962 yılında Vatikan'da yapılan 19. konsil'de onanmıştır.) Hz. İsa'nın 2000. doğum yıldönümü kutlamaları çerçevesinde ve Semavi dinler ve inanç turizmi" adı altında, 1995 yılında diğer kutsal sayılan yerlerle birlikte Turizm Bakanlığı tarafından etkinlikler programına alınmıştır³¹. Diğer taraftan, Müslümanların da Hacca ve Umre'ye gitmesi Suudiler için inanç turizmi olarak değerlendirilmektedir.

- h) Bavul Turizmi; 1990'lı yıllarda Doğu bloğu ülkelerinin dağılmasıyla birlikte gündeme gelen bavul turizmi, kendi ülkelerindeki gümrük duvarlarını aşabilmek ve malı ilk elden alabilmek için ziyaretçilerin gittikleri ülkeden yüklüce miktarda ticari mal alarak, bavullar ile gümrükten geçirmeleri yolu ile yapılan turizm şeklidir. Bavul turizmi ülkenin ödemeler bilançosunu düzelteren önemli gelir kaynaklarından biridir. Bunun nedeni hem gelen insanların ülkede turizm harcamasında bulunması hem de görünmez ihracat dediğimiz malları alıp kendi ülkelerine götürmeleridir.
- i) Diğer Turizm Türleri; Günümüzde turistin görüntüsü eskiye göre pek fazla değişmediyse de, anlayışı çok değişmiştir. "Gidelim de falanca ülkeyi görelim" devri geçmiş, turizmde uzmanlaşma dönemine girilmiştir. Pazarlama teknikleri ve gelişmeleri sayesinde, günümüzde turist artık, ilgi alanına göre tatil programı yapmakta ve araçların kendisi için organize ettiği turizm çeşitlerine katılmaktadır. Bu turizm çeşitlerini ayrı ayrı ele alıp açıklayalım.
- Av Turizmi; Avcılık olayı; insana hem tabiatın en derin köklerinde yatan içgüdülerinden birini tatmin ve hem de tabiatın, temiz havadan yararlanma, ender tabiat türleri görme ve bütün bunlardan manevi bir haz duyma ihtiyacını giderme imkanı verir. Turizm, sadece güneş, deniz ve dağ demek değildir. Dünyada av turizmi de önemli bir pazara

³¹ SUBAY, Z. (1996) "İznik İçin Tarihi Fırsat". Olay. 9 Aralık. s.11.

sahiptir. Avcılığın turizm bakımından arzettiği bu önem dikkate alınarak, birçok ülkede av alanlarının korunması, av hayvanı üretme yerlerinin ve milli parkların kurulması ile kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan; Av alanları, av üretme yerleri, milli parklar ve b³².

- Eko Turizmi; Açık adıyla ekolojik turizm olan bu çeşit, doğal kalmış, ekolojik yapısı bozulmamış yerlere yapılan turları içermektedir.
- "Rafting" Turizmi; Rafting, akarsuda yapılan bir doğa sporudur. Kısaca "Akarsu Krosu" anlamına gelen rafting, Kuzey Amerika'da, özellikle Kanada'da çok yaygın bir spordur. İlk kez 1869 yılında Colorado Nehri üzerinde Büyük Kanyon'da gerçekleştirilmiştir. 1939 yılında Colorado Nehri üzerinde organize edilen ikinci rafting büyük ilgi çekmiş ve o tarihten itibaren düzenli organizasyonlar yapılmaya başlanmıştır. Rafting, herhangi bir beceri ve fiziksel kondiksyon gerektirmediğinden dileyen herkes bu sporu yapabilir. Özellikle adrenalin bağımlısı olan, heyecanı ve suyu sevenler bu sporu tercih etmektedir³³.
- Eğlence Turizmi; Günümüzde tüm dünya yeni bir kalite anlayışı ile hızlı bir değişim rüzgarının etkisi altındadır. Eğlence turizmi, küresel düzeyde hızla değişen pazar ve rekabet koşulları nedeni ile dinamik bir gelişim içindedir, özellikle hızla küreselleşmekte olan turizm sektöründe rekabet büyük yoğunluk kazanmakta ve rekabet gücünün geliştirilmesi için eğlence turizminde de özel uygulamalar geliştirilmektedir.

1.1.3.2.Turizm Şekilleri

Turizm şekilleri, seyahat şekilleri bakımından turizmin sınıflandırılmasıdır. Bunlar aşağıda kısaca tanımlanmıştır³⁴.

i. Ulaştırma Araçları Bakımından Turizm Şekilleri:

³² OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.85-86.

³³ KÜÇÜKASLAN, N. (2005) Özel İlgi Turizmi. Ekin Kitabevi, Ankara.

³⁴ OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.65.

Bu tür bir sınıflandırmadaki esas, turizm faaliyeti sırasında seyahat için tercih edilen aracın türüdür.

Örneğin, havayolu, karayolu, denizyolu veya demiryolu ile yapılan seyahatler gibi. Burada seyahatin hangi araçla gerçekleştirileceği ya da gerçekleştirildiği turist kabul eden ülkenin ulaştırma sektörüne yapacağı yatırımlar açısından önemlidir.

ii Gidilmesi Hedef Alınan Yer veya Yapılan Faaliyetin Amacı Bakımından Turizm Şekilleri

Turistik faaliyetin oluştuğu yerin özelliğine göre dağ turizmi, banyo turizmi, deniz turizmi gibi turizm şekilleridir³⁵.

iii Zaman Elemanının Bir Fonksiyonu Olarak Turizm Şekilleri

Bu sınıflandırmada turizm için kullanılacak zamanın süresi esas alınır. Bunlar; konaklama turizmi (uzun süreli), geçit turizmi (kısa süreli) ve hafta sonu turizmi şeklinde sınıflandırılabilir.

iv Mevsimler Bakımından Turizm Şekilleri

Bu sınıflandırmada turistik faaliyete katılanların hangi mevsimde turistik faaliyete katıldığı esas alınır. Yaz turizmi, kış turizmi veya yarı mevsim turizmi gibi.

v Turist Sayısına Göre Turizm Şekilleri

Bu açıdan turizm seyahate katılanların sayısına göre, bireysel turizm, kolektif turizm ve kitle turizmi olarak üçe ayrılır³⁶.

vi Organizasyon Şekli Bakımından Turizm Şekilleri

³⁵ SARKIM, M. (2007) Sürdürülebilir Turizm Kapsamında Turistik Ürün Çeşitlendirme Politikaları ve Antalya Örneği. Doktora Tezi. İzmir. s.26-30.

³⁶ USTA, Ö. (1988) Turizm. Sümül Basımevi, İstanbul.

Turistin seyahatini gerçekleştirirken bir seyahat aracısı kullanıp kullanmadığına göre bir sınıflandırma yapılabilir. Kişilerin doğrudan doğruya seyahat etmeleri ve seyahat acentası tur operatörü aracılığı ile yaptıkları seyahatler olmak üzere ikiye ayrılır.

vii Konaklama Şekli Bakımından Turizm Şekilleri

Konaklama şekli bakımından turizm şekilleri, otelde yapılan konaklamaların oluşturduğu turizm ve kamping, ikinci konut, akraba yanı, tatil köyleri gibi para otelcilik adı verilen konaklama tesislerinde yapılan turizm şekilleridir.

viii Kişilerin Yaş Durumlarına Göre Turizm Şekilleri

Gençlik turizmi, aktif yaş turizmi ve üçüncü yaş turizmi olarak üçe ayrılır.

viii Turistik Tüketimin Aşamalarına Göre Turizm Şekilleri

Prof. Kurt Krapf tarafından yapılan bu sınıflandırma da turizmi aktif ve reseptif turizm olarak ikiye ayrılır. Dinamik turizm adı da verilen aktif turizm, kişinin konaklama yerini geçici olarak terk etmesi ve psiko-fizik hareketlere uymakla nitelenen sosyal faaliyetleridir. Statik turizm olarak da bilinen reseptif turizm ise, seyahatten ve konaklamadan doğan ihtiyaçları karşılamak amacı ile yapılan teknik ve ekonomik donatımdır³⁷.

x Turistin Hareketlerin Yönüne Göre Turizm Şekilleri

Dünya Turizm Örgütü'ne göre turizm, turistik hareketlerin yönüne göre iç turizm, aktif dış turizm (inbound- incoming tourism) ve pasif dış turizm (outbound-outcoming tourism) olarak ayrılmaktadır³⁸.

İç turizm, bir ülkedeki yerleşik kişilerin kendi ülkeleri içinde seyahatleri ve bu seyahatlerinden doğan tüm ilişkileri kapsar. Ülkeye döviz girişinin olmadığı bu

³⁷ OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.67.

³⁸ YOUELL, R. (1998) Tourism: an introduction. Great Britain: Longman,. - 253, [1] p. (LAS-3).

turizm şekli, ülkeyi dış turizme hazırlar. Dış turizm ise, bir ülkedeki yerleşik kişilerin kendi ülkeleri dışında başka ülkelere seyahat etmeleri ve konaklamalarından doğan ilişkileri kapsar. Dış turizm, aktif dış turizm ve pasif dış turizm olmak üzere ikiye ayrılır.

Aktif dış turizm, başka ülke vatandaşlarının turistik bir amaçla bir ülkeye gelmesi sonucu ortaya çıkan turizm olayıdır. Pasif dış turizm ise, bir ülke vatandaşlarının turistik bir amaçla başka bir ülkeye seyahatleridir. Aktif iç turizmde ülkeye döviz girişi olurken, pasif dış turizmde ülkeden döviz çıkışı vardır.

xi Kişilerin Ekonomik Güçlerine Göre Turizm Şekilleri

Bu sınıflandırmada turistin yıllık gelir miktarı ve refah seviyesi dikkate alınır. Ekonomik güçleri, gelirleri yüksek olanların katıldığı lüks turizm; tüketim olanakları normalin üzerinde olan ve geleneksel seyahat ve konaklama işletmelerinin hizmetlerinden yararlanarak seyahat edenlerin oluşturduğu yaygın (geleneksel) turizm³⁹ ve ekonomik güçleri zayıf olanların çeşitli yardım ve teşvikler ile yaptıkları seyahat ve konaklamaları kapsayan sosyal turizm olarak üçe ayrılır⁴⁰.

xii Turizmin Diğer Bilimlerle İlişkisi

Bir bilim dalı olarak turizmin diğer bilim dalları ile olan ilişkilerine kısaca bakacak olursak turizmin özellikle diğer sosyal bilim alt dallarıyla sıkı bir ilişki içinde olduğunu görürüz⁴¹.

xiii Sosyal Bilimler Çerçevesinde Turizm

Turizm, sağladığı yararlarla tüketiciyi, üreticiyi, toplumu ve ulusal ekonomiyi ilgilendiren büyük boyutlu bir olaydır. İnsanların seyahat ve geçici konaklamalarından doğan ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili olduğu için sosyal bir

³⁹ USTA, Ö. (1988) a.g.e. s.44.

⁴⁰ SARKIM, M. (2007) a.g.t. s.25-35.

⁴¹ AKAT, Ö. (1997) a.g.e. s.15-17, ÖZDEMİR, M. (1992) a.g.e. s.24-28 ve TOSKAY, T. (1983) Turizm, Turizm Olayına Genel Yaklaşım. Ders Yayınları, İstanbul. s.51-56.

nitelik taşıır. Sosyal olaylar ise sosyal bilimlerin konusu olduğu için, turizm de sosyal bilimlerin bir alt dalı olarak kabul edilebilir. Turizm bilimi de, turistik olayların kapsamını, durumunu, gelişme şartlarını, etkilerini bilimsel yöntemlerle sosyal ve ekonomik açıdan araştırarak, turistik olaylar arasında neden ve sonuç ilişkilerini bulur ve bu ilişkilerin temel ilkelerini ortaya koyar. Günümüzde turizm bilimi birçok bilim dalının faaliyet alanına girilmekte ve bu çok ve çeşitli bilim dallarının bulgularından yararlanmak zorunluluğu doğmaktadır. Turizm bilimi-ekonomi, işletme, maliye, politika, hukuk, mimarlık, çevre bilimi, sosyoloji, demografi, psikoloji ve benzeri birçok bilim dalından yararlanarak insanın yaşadığı yer dışındaki geçici konaklama ve seyahatlerinden doğan tüm olay ve ilişkileri bilimsel yöntemlerle ele alan ve inceleyen bir sosyal bilim dalıdır⁴².

a) Turizm ve Ekonomi

Turizmin bir kitle hareketi olarak ortaya çıkışından uzunca bir süre sonra ekonomi bilimi olaya eğilmiştir. 1920'lerin sonlarına doğru turizm bazı ülkelerin ekonomileri için önemi hızla artan faaliyet niteliği kazanmış, özellikle ödemeler bilançosu yönünden ağırlığı arttıkça dikkatleri üzerine çekmeye başlamıştır. Bu durumun en önemli gerekçesi turizmin uluslararası, ulusal ve bölgesel düzeyde yarattığı parasal ve reel ekonomik etkileridir⁴³.

Kişi, turizme katılma aşamalarında bir dizi problemi tercihleriyle çözmek durumundadır. Kişinin kararlarında iktisadi faktörlerin etkisi vardır. Bu, mikro ekonominin konusu olmaktadır. Boş zamanın hangi tüketim amacına ne oranda ayrılacağı, yine gelirin çeşitli ihtiyaçlara nasıl dağıtılacağı ve boş zamanın tüketimi ile turizme ne kadar gelir tahsis edileceği, turizm olayının alacağı biçim iktisadi analize konu olacaktır. Geniş anlamıyla toplumda ne kadar kişinin turizme katılacağı, ne kadarının geceleme yapacağı, hangi mal ve hizmetlerin talep edileceği, bunların nasıl karşılanacağı, harcamanın hangi bölgelere yöneleceği, harcamalardan yerli

⁴² ÖZDEMİR, M. (1992) Turizmin Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri. TC Turizm Bankası AŞ Yayınları, Ankara. s.22-23.

⁴³ YAĞCI, Ö. (2003) a.g.e. s.10.

şirketlerin ne kadar pay alacağı gibi meseleler ekonominin konusu olmaktadır. Turizmin kurumsal olarak incelenmesi ise işletme iktisadının konusudur.

b) Turizm ve Coğrafya

Bölgelerin coğrafi yapı ve özelliklerini, iklim durumunu doğal faktörleri ve beşeri coğrafyayı inceleyen bir bilim dalı olan coğrafya, bir mekan içinde oluşan ve mekanla çok sıkı ilişkisi bulunan turizm olayı ile yakından ilgilidir. Bu iki bilim dalı arasındaki yoğun ilişki turizm coğrafyası alt disiplininin gelişmesine yol açmıştır.

c) Turizm ve Tarih

Her bir ilmin tarihi olduğu gibi, turizmin de kendi tarihi vardır. Turizmin tarihi çok eskilere dayanmakla birlikte, hangi yüzyıldan başladığını söylemek mümkün değildir. Turizmin ortaya çıkışı; insanların kabile şeklinde yaşaması ve ilk insan sivilizasyonu ile alakalıdır⁴⁴.

Tarih bilimi toplumların geçmişindeki olay ve olguları yer ve zamana göre mümkün olabildiği kadar gerçeğe yakın bir biçimde incelemeye ve açıklamaya çalışır. Tarihçiler sosyal olayları neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde incelemeye önem verirler. Her toplumun bir geçmişi olduğu ve geçmişteki olayların toplumun bugünü ve geleceğini etkilediği gerçeği göz önüne alındığında, turizm ile tarih bilimi arasında ilişkinin yakınlığı ortaya çıkar. Tarih bilimi toplumların yalnızca sosyal ve siyasi tarihlerini değil, aynı zamanda sanat ve medeniyet tarihlerini, kültürlerini de inceler. Turizmin, seyahat olayının oldukça eski bir tarihi de olduğu göz önüne alındığında, özellikle turizm bilimcileri için tarihin özel bir önemi vardır. Aynı zamanda tarihi kültür ürünleri, turistlerin başlıca ilgi alanı içerisinde.

d) Turizm ve Arkeoloji

"Arkheologia" eski Yunanca'da "eski şeyler bilgisi" manasına gelen bir kelimedir. Bu kelime Yunanlılar, hatta Romalılar tarafından, sadece "tarih"

⁴⁴ YEGANLI, S., HACIYEV, E. (2006) Turizm. "Tehsil", Bakü.

manasında kullanılırdı. Kelime sonradan özelleşmiş, bugünkü anlamıyla arkeoloji yer yüzündeki toplumların en eski ve tarihten önceki zamanlardan başlayarak, az çok yeni zamanlara, hatta bundan yarım yüzyıl öncesine kadar ki sosyal hayatlarının ürünü olan maddi kültürlerinin bilimi haline gelmiştir. Arkeolojinin Türkçe karşılığının ise "antika bilgisi" olması düşünülebilir. Bu nedenlerden dolayı arkeolojinin turizmle çok yakından ve doğrudan ilişkisi vardır.

e) Turizm ve Sosyoloji

Turizm, farklı sosyal ve kültürel yapılara sahip toplumların birbirleriyle ilişkiler kurmasına; farklı bilgi, görgü, gelenek ve kültür düzeyleri arasında bir etkileşim ve bunların sonucunda sosyal yapının, ahlak anlayışının ve giderek toplumsal davranış kalıplarının değişmesine yol açan bir sosyal olaydır.

Turistlerin yabancı bir ülkeye gelmesiyle doğan sosyal etkileşim ve değişmeyi, turizm olayının doğuşunda ve oluşumunda etken olan sosyolojik faktörleri inceleyen bir alt bilim dalı olan "turizm sosyolojisi" günümüzde ilginç bir araştırma alanıdır. Yukarıdaki açıklamaların ışığında, diyebiliriz ki turizm ve sosyoloji birbirlerinin ilgi alanlarına her zaman girmekte ikisi de birbirinden yararlanmaktadır. Onun için sosyolojinin her zaman turizmle; ortaya çıkışından sonuç ve etkilerinin belirlenmesine kadar çok yakından ve sıkı bir ilişki içinde olduğu ifade edilebilir.

f) Turizm ve İşletme

Turizm olayı, konaklama, yeme-içme, seyahat işletmeleri ve benzeri turizm kuruluşları açısından ele alındığında işletmecilik bilimi ile ortak bir çalışma alanı doğmaktadır. Turizm alanında; yatırım kararları ve projelerin değerlendirilmesinden başlayarak turizm işletmelerinin kurulmasına, yönetilmesi ve teşkilatlandırılmasına ve finansman, pazarlama, üretim ve personel yönetimi gibi sorunların çözümüne kadar değişen konular, "turizm işletmeciliği" alt disiplininin çalışma alanını oluşturmaktadır. Günümüzde otel, lokanta, seyahat acentası ve benzeri turizm işletmelerinin etkin bir biçimde faaliyetlerini yürütebilmeleri ve turizmden beklenen

yararların sağlanabilmesi açısından işletme bilimi içinde geliştirilen çok ve çeşitli yönetim bilgi ve tekniklerinin büyük bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Yukarıda saydığımız bilim ve dalları dışında psikoloji, hukuk, siyaset bilimi, mimarlık, mühendislik ve antropolojinin de turizm ile yakından ilgisi vardır.

1.1.4. Turizmin Gelişimi

İnsanları seyahat etmeye yönelten koşulların oluşması, seyahat etmenin, ekmek, su, hava gibi zorunlu ihtiyaçlar sınıfına girmesine neden olmuştur. Zorunlu ihtiyaç haline gelen seyahat etme arzusunun tatmini sorunu ise bir taraftan işverenleri diğer taraftan hükümetleri ihtiyacın tatmini ile ilgili önlemleri almaya ve bunları günlük hayata geçirmeye yöneltmiştir. Turizmin ortaya çıkmasına, sonra da gelişmesine neden olan faktörler; boş zamanların artması, teknolojiye, özellikle ulaşım ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler, eğitim ve kültür düzeyinin yükselmesi, reklam ve tanıtım hizmetlerinin gelişmesi, şehirleşmenin ortaya çıkardığı sorunlar, nüfus artışı ile toplumsal hareketliliğin artışı, refah seviyesinin yükselmesi, siyasal yapıdaki değişiklikler ve diğer bazı etkilerdir. Bunların başlıcaları aşağıda ele alınmıştır:

i. Boş Zamanların Artması

Esas olarak turizm boş zamanların değerlendirilmesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Boş zaman ise çalışmadan arta kalan zaman anlamına gelir. Bu ise günlük mesai dışı saatler, hafta sonu tatilleri, yıllık ücretli izinler ve emeklilik süresini ifade etmektedir. Çağımız turizminde günlük çalışma saatinin sekiz saate indirilmesi, hafta sonu tatillerinin iki güne çıkartılması, emeklilik yaşının aşağı çekilmesi, sağlık uygulamaları ile yaşam süresinin uzatılması gibi nedenler hep boş zamanın artmasına neden olmuştur. Bunlara ilaveten ulusların dinsel ve ulusal bayramları ile ilgili tatilleri de boş zamanı ifade eder ve bu hafta sonu tatilleri ile birlikte çevre turizmi dediğimiz günübirlik turizm hareketlerinin önem kazanmasına neden olur⁴⁵.

⁴⁵ GÖKSAN, E. (1978) a.g.e. s.51.

Nüfus artışı, teknolojide meydana gelen yenilikler ve verimliliğin artması, mal ve hizmetlerin üretilmesi için gerekli süreyi oldukça azaltmıştır. Nitekim A.B.D.'de 1860'lı yıllarda yetmiş saat olan ortalama haftalık çalışma süresi 1970'lerde yarı yarıya kısalmış, bir çok ülkede aynı yönde gelişmeler gözlenmiştir. Kazanılan boş zamanın, gelişmiş ve gelişmekte olan toplumlarda seyahate katılmada olumlu etkisinin olduğu açıktır. 20 yüzyılda boş zamanı ve tatili sosyal bir hak olarak kabul eden ülkeler, yıllık ücretli izin hakkını yürürlüğe koyarak, turizm hareketlerinin olumlu gelişmesini hızlandırmışlardır. 2000'li yıllara doğru yaklaşırken, çalışma saatlerinin 30 saate ineceği konusundaki düşüncelerin gerçekleşmesi durumunda; bazı kesimlerde haftada daha az saat çalışılmasının hizmetler kesimine olan talebi arttıracığı GSMH'da daha hızlı bir büyüme sağlayabileceği düşünülmektedir⁴⁶.

ii. Ulaşım Teknolojisinde Gelişmeler

Turizm olayında, insanların devamlı oturdukları yerlerden çıkıp, başka yerlere seyahat etmeleri ve yine aynı yere dönmeleri söz konusu olduğundan, ulaştırma araçları ve yollar olmadan turizmin gelişme gösteremeyeceğini söyleyebiliriz. Ulaşım teknolojisinden söz ederken; kara, deniz, demir ve hava yolu güzergahlarının gelişmesi, bireysel ulaşım araçlarının, demiryolu araçlarının, otobüslerin, gemilerin her geçen gün hem hız hem güvenlik ve rahatlık, hem de kapasite olarak gelişmesi anlaşılmaktadır.

Özellikle kitle ulaşım araçlarının gelişmesi ile ulaşım maliyetlerinin düşmesi, zaman ve mali güçleri sınırlı daha büyük kitlelerin turizme ilgi duymalarına yol açmıştır. Hızlı, rahat, konforlu, güvenli ve kapasitesi yüksek ulaşım araçlarının kullanılmaya başlanması turizmin daha büyük bir hızla yaygınlaşmasına olanak vermiştir. Çünkü söz konusu ettiğimiz imkanların yaratılması, bir taraftan maliyetlerin düşmesine, diğer taraftan gidilen yerde daha çok kalma imkanlarının yaratılmasına yol açmaktadır. Ayrıca ulaşım araçlarının ve dolayısıyla turizmin

⁴⁶ İLKİN, A., DİNÇER, Z. (1991) Turizm Kesiminin Türk Ekonomisindeki Yeri ve Önemi. TOBB Yayın No; 217, Ankara. s.6.

gelişmesi, yolculukların zorunluluktan, sıkıcılıktan kurtarılıp, zevk için yapılan bir kitle hareketi haline getirilmesine olanak sağlamıştır⁴⁷.

iii. İletişim Teknolojisinde Gelişmeler

İletişim teknolojisini oluşturan elemanlar kitle iletişim araçlarıdır. Kitle iletişim araçları gazete, radyo, televizyon, sinema vb. araçlardır. Sözü ettiğimiz bu araçların teknolojik gelişimleri turizmi etkileyerek onun da gelişmesinde lokomotif rol oynamaktadır. İletişim araçları, insanların içinde yaşadıkları dünya ve toplum hakkında en kısa sürelerde en çok bilgiyi toplamalarına ve herhangi bir konuda karar vermelerinde en etkin rolü oynarlar. İnsanlar bir malın beğenilmesi ve satın alınmasına karar verebilecekleri gibi, turizm olayına katılarak seyahat etmeye ve gidilecek yerlerin seçimine, gidilecek yerde kalış süresine de karar verebilmektedir. Bu, iletişim araçları sayesinde elde ettikleri bilgiler sayesinde mümkün olabilmektedir.

Kitle iletişim araçlarının gelişmesi, turizm alanında sürekli ve güvenilir iletişim yapılmasını sağlamıştır. Bu iletişimin özelliklerini aşağıdaki gibi açıklayabiliriz⁴⁸:

- Uzak mesafeler ile iletişim kolaylaşmış, uluslararası iletişim hız kazanmıştır.
- Gazete, radyo, televizyon vb. iletişim araçları ile çalışma bürolarına, evlerin içine kadar girilebilmiş, etkileme alanları genişletilmiştir.
- Etki alanlarının genişletilmesi sayesinde, kişilerde tatile çıkma isteği yaratılmış, böylece turizm sürekli teşvik edilmiştir.

Kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve çok geniş kitlelere hitap edilebilmesi ile, doğal güzellikler, tarihi eserler, sunulan turistik hizmetler, turistik kuruluşlar hakkında geniş bilgiler verilir olmuş, buralara nasıl gidileceği konusunda detaylı

⁴⁷ GÜRDAL, M. (1987) Ulaştırma Ekonomisi, Turizm Ulaştırmasına Genel Yaklaşım. Aydın. s.41.

⁴⁸ USTA, Ö. (1988) a.g.e. s.7.

bilgiler sağlanmaya başlanmıştır. Reklam amacına dönük olarak yapılan bu çalışmalar sayesinde, insanların turizme katılma isteği artırılmış olmaktadır⁴⁹.

iv. Eğitim ve Kültür Gelişmesi

Kişilerin ve toplumların eğitim düzeylerinin yükselmesi genel kültür düzeylerini de yükseltir. Eğitim durumu arttıkça seyahat yoğunluğunun da artmaktadır. Kişilerin eğitim düzeyi; gelir ve meslekle yakından ilgilidir. Eğitim, dolayısıyla kültür düzeyi yükseldikçe, insanların içinde yaşadıkları dünya konusundaki bilgileri de yükselmektedir. Bilgi ve görgülerin artması için seyahat etme isteği artmaktadır. Toplumların ve insanların eğitim düzeyinin ve buna bağlı olarak kültür düzeylerinin artması ile seyahat yoğunluğu arasında doğru orantı vardır. Almanya'da yapılan bir araştırmada ilk öğretim görmüş olanların % 22'sinin, orta öğrenim görmüş olanların % 52'sinin, yüksek öğrenim görmüş olanların ise % 62'sinin seyahate çıktıkları görülmüştür⁵⁰.

v. Refah Düzeyinin Yükselmesi

19. yüzyılda sanayinin gelişmesi, genellikle çalışan kitlelerin ve kolonilerin sömürülmesi ile mümkün olmuştur. Sanayi sermayesi alanındaki birikim yeni yatırımların yaratılmasına yol açmış, bu da istihdam alanlarının genişlemelerine neden olmuştur. Her geçen gün sanayi kesiminde çalışanların sayıları artmış ve zamanla çalışma koşulları son derece elverişsiz ve ağır bir çalışanlar sınıfı ortaya çıkarmıştır. Önceleri sağlık nedenlerine dayalı olarak ortaya çıkan başkaldırı, sonraları çalışma koşullarının iyileştirilmesi, ücretlerin artması, ücretli tatil hakkının verilmesi, sosyal güvenlik haklarının düzenlenmesi vb. şekillerde devam etmiştir. Bütün bu gelişmeler bir taraftan ekonomik yapının düzelmesine, diğer yandan sosyal yapının değişmesine neden olmuştur. Bu alandaki en önemli gelişme, işçi ve işveren ilişkilerindeki problemlerin belli kalıplara sokularak yasal yönden düzenlenmesidir.

⁴⁹ DOĞAN, Z. (1987) Turizmin Sosyo-Kültürel Temelleri, İzmir. s.44.

⁵⁰ DOĞAN, Z. (1987) a.g.e. s.57.

Turizmin gelişmesinde en etkili rolü oynayan bu haklardan ilki, ücretlerin arttırılması; diğeri sosyal güvenlik haklarının kazanılmasıdır. Çünkü toplumun önemli bir bölümünü oluşturan ücretli çalışanlar, ücretleri arttıkça refah düzeyleri yükselmiş, refah seviyesi yükselen kişilerin satın alma güçleri de yükseleceğinden turizm olayına katılma şansları artmıştır. Bireylerin gelirindeki devamlı yükselme, özellikle içinde yaşadığımız yıllarda toplam gelirin daha adaletli biçimde dağılımına neden olmuş ve daha geniş kitlelerin seyahat etmelerine olanak vermiştir⁵¹.

Turizm, teknolojik gelişmeler ile ne kadar ucuzlarsa ucuzlasın, temelde insanların harcamada bulunmasını gerektiren bir etkinliktir. Zorunlu ihtiyaçların karşılanmasından sonra kalan para, boş zamanların değerlendirilmesinde harcanacaktır. Böylece turizm, refah düzeyi yükselmiş ülkelerde daha yaygın bir katılım sağlamıştır.

Özet olarak milli gelirin yüksek olduğu ve nispeten adaletli olarak paylaşıldığı ülkelerde, toplumsal refah düzeyi de yüksek olacak ve dolayısıyla para harcamayı gerektiren turizm faaliyetlerine katılımında her geçen gün artacaktır.

vi. Toplumsal Hareketliliğin Artması

Sanayileşme, nüfus hızındaki artış, kentleşme, ulaşım ve iletişim teknolojisindeki gelişme insanların yer değiştirmelerine neden olan faktörlerdir. Özellikle nüfus oranlarındaki artışlar ile ulaşım araçlarındaki gelişme insanları daha çok seyahat etmeye, daha doğrusu buldukları yerden gerek geçici, gerekse sürekli olarak başka yerlere gitmeye teşvik etmektedir.

Modern toplumun en önemli özelliği, insanların devamlı olarak aynı yerde oturmamaları, sürekli olarak oturdukları yeri değiştirmeleridir. Turizmin en önemli özelliği, hareket etme olduğundan; hareket ederek modern toplumun sürekli yer değiştirme özelliğinin, turistik hareketliliği canlandırıcı bir etki yarattığını söylenebilir. Toplumların hareketliliğini arttırıcı diğer etkenler arasında aile

⁵¹ ÜRGER, S. (1992) a.g.e. s.59-61.

bağlarının giderek zayıflamasını ve çevre kirliliğinin artmasını sayabiliriz. Bütün bu etkenler, turizm hareketlerinin gelişip, güçlenmesine neden olan faktörlerdir.

1.1.5. Turizm Piyasası

Ekonomik araştırmalarda, iktisatçılar piyasayı bir malın alıcı ve satıcıları arasında paylaşılan ve belli bir mal veya hizmeti arz eden satıcılarla, o malı talep eden alıcıların biraraya geldiği mahal, organizasyon olarak kabul edilir. Konuya bu açıdan baktığımızda, turizm piyasası çeşitli turistik mal ve hizmetlerle ilgili bir piyasa olarak kabul edilir ve turistik mal ve hizmetleri arz edenlerle, talep edenlerin karşılaştığı yer olarak kabul edilir⁵².

Turizm piyasasını oluşturan iki eleman vardır. Bunlar, turizm arzı ve turizm talebidir⁵³. Turizm ürünü veya turizm piyasasında konu edilen ürün bir mekan parçasıdır. Taşınmaz ve stok edilemez durumdadır. Turizm arzının elastik olmayan bu durumu, zaman yönünden de belirli sınırlamalara sahiptir (turizm mevsimi gibi). Bunlara karşı turizm talebi ise elastikiyeti yüksek, sosyo-ekonomik ve siyasi değişimlere karşı çok duyarlı olan bir özellik taşıması nedeni ile turizm arzına karşı önemli engeller oluşturmaktadır. Elastik talep ve elastik olmayan arz arasında turizm ürününün satışını sağlamak ise turizm piyasa pazarlamasında özel disiplinleri gerekli kılmaktadır.

1.1.5.1.Piyasa Kavramı

En basit ifadesiyle “alım satım yapılan yer” olarak belirtilen piyasa, “alıcı ve satıcıların birbirleri ile kolayca temas etmelerini sağlayan herhangi bir örgütün varlığı” olarak tanımlanabilir⁵⁴.

Piyasa tüketici açısından piyasa, firmalar tarafından üretilen malların satın alınabildiği, üretici açısından ise, malların tüketicilere satılabildiği yerdir. Teorik

⁵² TİMUR, A. (1998) a.g.e. İzmir. s.74.

⁵³ OLALI, H. (1969) Turizm Pazarlaması. İstiklal Matbaası, İzmir. s.23.

⁵⁴ OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.165.

olarak bir ürüne bir piyasa düşmekte ise de, karmaşık bir piyasada birçok ürün muamele görür. Bir başka deyişle; pazar iktisadi faaliyetlerde talep-arz toplamıdır⁵⁵.

İktisadi faaliyetlerin gelişmesine paralel olarak, alıcı ve satıcı sayısının artması, mal çeşitleri çoğalması, piyasaların sınırlarını genişletmesi, değişik piyasa türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

1.1.5.2.Turizm Piyasasının Tanımı

Turizm piyasası, belirli şartlar altında bir yerin turistlere sunabileceği turistik dönemlerin bütünü ile, o yere seyahat etme isteğinde bulunan ve bu isteğini gerçekleştirmeye imkan verecek kadar finansal güce sahip olan insanların karşılaştıkları mahal ve bu karşılaşmayı sağlayan kanallar, örgütler oluşmuştur.

Turizm piyasası iki şekilde incelenebilir: ya toplumsal açıdan turizm piyasası bir bütün olarak ele alınıp, makro araştırmalar yapılır veya işletme açısından turizm piyasası, işletmenin spesifik piyasası olarak düşünülür ve mikro araştırmalar yapılır. Toplumsal açıdan turizm piyasası ele alındığında dünya, ülke, bölge, istasyon seviyesinde turizm arz ve talebinin karşılaştığı yer olarak makro bir araştırma yapılır.

Mikro yaklaşımda ise spesifik piyasa, global piyasa içinde teşebbüse ait belirli bir payı ifade ettiğinden, global piyasadaki ihtiyaçların bir kısmı turizm sektörü teşebbüsleri tarafından karşılanır.

Turizm piyasasını meydana getiren turizm arzı ile turizm talebi genellikle birbirlerinden çok uzakta buldukları için, turizm piyasası kavramı soyut bir anlam ifade eder.

1.1.5.3.Turizm Piyasasının Özellikleri

Turizm arzının ve turizm talebinin üzerinde etkili olan faktörlerin değişik özellikler göstermesi, başka sektörlerde de yer almayan bu faktörler ve özellikler

⁵⁵ AHUNDOV, Ş. (2001) Marketingin Esasları. Ebilov, Zeynalov ve oğulları, Bakü, s.30.

nedeniyle turizm piyasasının değişik bir karakter göstermesi sonucunu doğurur. Örneğin: bir turistik bölge için dört piyasadandan bahsedebilir⁵⁶:

- a) Yöresel Piyasa
- b) Bölgesel Piyasa
- c) Ulusal Piyasa
- d) Uluslararası Piyasa

Bu nedenle turizm piyasası ile ilgili olarak yapılacak araştırmalarda çeşitli özelliklerden hareket edildiği için farklılıklar gösterir.

Turizm piyasası ile ilgili araştırmalar üç ana bölümde toplanabilir:

- a) Coğrafi piyasa yaklaşımı: Mevcut potansiyel ziyaretçilerin nerede oturduğu, gerek teşebbüs ve gerekse araçlar tarafından teşebbüsün mal ve hizmetlerinin ulaştırılmasının mümkün olduğu, garanti edilebildiği uç noktalar araştırılır. Turistik teşebbüslerde bu uç noktalar sonsuzdur.
- b) Demografik piyasa yaklaşımı: Yaş, cinsiyet ilişkiler, öğretim seviyesi, gelir, nüfus dağılımı, aile bünyesi ve benzeri bilgiler toplanarak turizm işletmesinin spesifik piyasasının müşteri kategori bakımından sınırı ve hitap edebileceği müşteri grubu araştırılır.
- c) Psikolojik piyasa yaklaşımı: Bu tür bir yaklaşımda hobiler, eğilimler, reklam etkinliği ve seyahat eğilimleri araştırılır.

Turizm piyasasında hali hazır ve gelecekteki tüketiciler söz konusu olduğundan, turistik mal ve hizmetler turistlerin beklediği anlamda ele alınmalı ve bunların üretiminde potansiyel tüketiciyi efektif tüketici haline getirme yolu seçilmelidir.

⁵⁶ OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.165.

Turizm piyasası ile ilgili diğeri bir araştırma yöntemi de konunun “Turizm Mahreçi” ve “Turizm Mahalli” yönlerinden incelenmelidir.

Turizm insanların sürekli oturdukları yerde karşılayamadıkları ihtiyaçlardan doğduğu için, herhangi bir yerleşme mahallinde bu ihtiyaçların bir kısmı kişisel nitelikten sıyrılıp, toplumsal bir karaktere dönüşmüş ise, o mahal çok sayıda potansiyel turistlerin toplandığı bir yer olur. Bu mahalde oturanlardan bir kısmının, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla başka mahallere seyahatleri, potansiyel talebin efektif talep haline geldiğini gösterir. Başka yerde karşılanması gerekli ihtiyaçların toplumsal bir karakterde olduğu mahallere Turizm Mahreçi denir. Turizm Mahreçi bir yerleşme özelliğine göre bir büyük şehir veya şehirler topluluğu veya bir bölge, bir ülke olabilir.

- a) Özelliği doğal faktörlerden meydana gelen mahaller,
- b) Özelliği kültürel faktörlerden meydana gelen mahaller,
- c) Özelliği ekonomik faktörlerden meydana gelen mahaller,
- d) Özelliği ulaştırma yollarının merkezleşmesinden meydana gelen mahaller,
- e) Özelliği politik faktörlerden meydana gelen mahaller,
- f) Özelliği dinsel faktörlerden meydana gelen mahaller, olarak belirlenebilir ve bu özellikler aynı zamanda turizm mahallerinin “Çekim Gücü”nü oluşturur.

Turizm bir bakıma, turizm mahreçinden turizm mahalline olan bir akım olduğuna göre, her turizm mahalli tek veya çok çekim güçlerine sahip olabilir. Bu durumda, turizm mahreçinden turizm mahalline olan akımın hızı, suresi, hacmi ve niteliği başlıca şu faktörler tarafından tayin edilir⁵⁷.

Turizm Mahreçi Yönünden, Turizm mahreçinin

- a) Coğrafi büyüklüğü,
- b) Yerleşme ünitelerinin niteliği,

⁵⁷ OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.167.

- c) Nüfus yoğunluğu,
- d) Doğa koşulları,
- e) Nüfusunun seyahat yoğunluğunu etkileyen özellikleri,
- f) Sosyal, ekonomik ve kültürel koşulları.

Turizm Mahalli Yönünden, Turizm mahallinin;

- a) Coğrafi büyüklüğü,
- b) Sahip olduğu çekim gücünün niteliği ve etkinliği,
- c) Doğa koşulları,
- d) Sosyo-kültürel yeteneği,
- e) Ekonomik ve sosyal koşulları,
- f) Birincil ve ikincil üst yapı yeteneği.

Bütün bu özellikler dışında turizm mahreçi ile turizm mahalli arasındaki akımı, her iki mahal bakımından etkileyen ortak faktör ise “uzaklıktır”.

Piyasa araştırmalarının 30 yıllık bir geçmişi olmasına karşın, turizm alanında piyasa araştırmalarına uzun bir süre ilgisiz kalınmıştır. Bunun en belirgin nedeni, iyi reklam vasıtalarından faydalanmanın ve turistleri kabule elverişli bir politika uygulamanın turizm için yeterli olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Oysa turizmin arz yönünden sabit kapital yatırımlarının büyüklüğü, üretimin stok edilememesi, turistik faaliyetlerin yılın çok kısa bir döneminde canlanması gibi nedenlerden doğan inelastik özellik, buna karşı talep yönünde; turistik tüketim malları ile olan rekabetinden, gelenekler üzerine etki eden modadan, politik ve ekonomik şartlardan doğan elastik özellik sıhhatli bir turizm politikasının izlenmesini zorunlu kılar.

1.1.5.4.Turizm Arzı

Bir ülkenin turizm arzının analizi, ülkeye ilişkin turistik ürün çeşitlendirilmesi ve farklılaşmasında yararlanılabilecek olan potansiyel arz verilerinin belirlenmesi açısından önem göstermektedir.

1.1.5.4.1. Turizm Arzının Tanımı

Turizm arzı, belirli şartlar altında bir memleketin turistlere satmaya hazır olduğu turistik zenginliklerdir. Turizm doktrini turizm arzını, “bir ülkenin turistik işletmeleri ve kurumları kanalı ile turistlere sunduğu maddi ve manevi hizmetlerin bütünü” şeklinde tanımlanmaktadır. En basit tanımıyla turizm arzı, belirli şartlar altında bir ülke, bölge veya turistik istasyonun turistlere satmaya hazır olduğu turistik zenginliklerdir⁵⁸.

Turizm arzını, bir memleketin, bir bölgenin veya bir çekim merkezinin seyahat edenleri ihtiyacını karşılamada sahip olduğu varlık, değer ve olanakların tümü ile, belli bir zaman süresi içindeki yolculuk ve konaklamaya dönük ve belli bir fiyata hazır mal ve hizmet akımı olarak tanımlamak mümkündür.

Turizm arzını “belli şartlar altında belirli bir fiyatla bir memleketin veya bir bölgenin turistlere satmaya, ya da turistlerin faydalanmasına sunmaya hazır olduğu turistik zenginliklerin bütünü” şeklinde tanımladığımızda; turistik zenginliklere, turizmin hammaddeleri veya turizmin verileri, doneleri adı da verilebilir. Ancak turizm potansiyeli tam anlamıyla turizm arzı demek değildir. Bir ülkenin turizm potansiyelini turizmin hammaddeleri olarak kabul edip, bunların işlenmesi halinde turizm arzının doğduğu ve arttırabildiği şeklinde bir yaklaşım yapmak daha doğru olur.

Bu yaklaşımdan hareketle, turistik potansiyel bir ülkenin, bölgenin, istasyonun turistik ana hammaddelerini, turistik patrimuanını meydana getiren kaynaklar olup, bazen kullanılan deyimini ile turistik kapital adını da taşır.

Turistik arz kapasitesi ise, turistik potansiyelin bir elemanı olarak reseptif turizmde; teknik donatımı, yapısı, konforu gibi maddi; hizmetlerin kalitesi, personelin yetenekleri gibi moral özellikleri ile medeni bir insanın arzu ettiği vasıfta

⁵⁸ TİMUR, A., İÇÖZ, O., EGELİ, H., TÜRKSOY, A., ÇOLAKOĞLU, O., ARSLAN, Z. (Mart 1994). SEGES, Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 1994: s 4. Sayı: 7, ESİAD Yayın No: 94/ESA-7. s.52.

ulaştırma, geçici konaklama, beslenme, eğlence, istirahat, dinlenme ve benzeri ihtiyaçları karşılayabilen; fiyatları turistlerin büyük çoğunluğunun satın alma güçlerine uygun olduğu kabul edilen emre hazır ekonomik ve sosyal imkanların bütünüdür.

1.1.5.4.2. Turizm Arzının Özellikleri

Turizm olayının çok yönlü oluşu ve turistik arz potansiyelinin ülkeden ülkeye değişmesi nedeniyle, turistik arz verilerinin sınıflandırılmasında farklı yaklaşımlarla karşılaşmaktadır⁵⁹.

Turizm arzının özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Turizmde arz ancak büyük yatırımlarla oluşabilir:
2. Turizm sektöründeki krizler, turizm talebindeki mevsimlik dalgalanmalar, politik huzursuzluklar ile tesadüfi faktörlerden çok etkilenen turizm endüstrisinin ürettiği mal ve hizmetler stok teşkiline elverişli değildir.
3. Turizm arzında ikame imkanlarının yüksek olması risklerin dağıtımını güçleştirmektedir.
4. Yapısal Özellik: Zamanımızda teknik gelişmeler üretimin yapısını değiştirmiş ve üretim faktörlerinin üretimdeki nispi önemi farklı bir durum almıştır. Söz konusu değişimler turizm endüstrisinin ekonomik ve sosyal yapısının yeni ihtiyaçlara uydurulması problemini ortaya çıkarmıştır. Ancak bazı hizmet sektörlerinde olduğu gibi, turizm sektöründe de insan gücü yerine makinelerin ikame edilmesi sayısız güçlükler ve imkansızlıklar ortaya çıkardığından teknik gelişmeyi paralel bir üretkenlik artışı sağlanamamıştır. Bu nedenle sermaye-yoğun üretimde yeni teknolojilerin uygulanması mal ve hizmet üretiminde maliyet azalmalarını getirirken, emek-yoğun üretimin hakim olduğu turizm

⁵⁹ TİMUR, A. vd. (1994) a.g.e. s.53.

arzında ve bilhassa konaklama endüstrisi maliyetlerinde bir azalma görülmemiştir.

5. Turizm arzı, diğer turistik istasyondaki fiyatların etkisi ve tüketicideki değişik eğilimler ve gereksinimler gibi dış etkenlerin etkisi ile ayrıcalıklar gösterir.
6. Turizm arzı inelastik bir özellik gösterir: Turizm endüstrisi ve diğer endüstriler gibi ekonomik değişkenlere karşı tepki gösterir. Örneğin, konaklama ücretlerinin artışı ve konaklama tesis kurmak için gerekli üretim faktörlerinin fiyatlarının azalması karşısında yatak sayısının artması veya aksi durumda yatak sayısının azalması gerekir. Diğer ifade ile yatak sayısının artışı, yeni konaklama tesislerinin yapımının azalışı ve mevcutların kapatılmasına bağlıdır. Ancak bütün bu değişmeler için belli bir sürenin geçmesi gerektiğinden turistik arz analizinde “zaman faktörü”nün göz önüne alınması gerekir.

Zaman faktörü söz konusu olduğunda üç dönemden bahsetmek gerekir: Çok kısa dönem (piyasa dönemi), kısa dönem, uzun dönem. Diğer sektörlerde olduğu gibi turizmde de çok kısa dönem diğer ifadesi ile piyasa döneminde arz elastikiyeti sıfırdır. Ancak turizm sektöründe diğer sektörlerden farklı olarak kısa dönemde de arz katıdır. Uzun dönemde, ise arz esnekliğinden söz edilebilir. Ancak bu elastikiyet birim esneklikte değil, birimden daha az esnektir. Örneğin otel fiyatlarındaki artış oranında, yatak sayısında bir artış beklenemez. Yatak sayısının artışı, uzun dönemde daha büyük ölçüde gerçekleşir. Bu bakımdan turizm arzı inelastiktir.

Turizm arzına inelastik özellik kazandıran başlıca etkenleri şu şekilde sıralayabiliriz⁶⁰:

- a) Turizm arzının en önemli verisini oluşturan turistik petrimuanın, doğal faktörlerin arttırılması, değiştirilmesi çok güç, hatta

⁶⁰ TİMUR, A. (1998) a.g.e. s.82.

imkansızdır. Çünkü potansiyelin en önemli kaynağını teşkil eden doğal verilerin miktarı sınırlıdır, mobilite yoktur, dolayısı ile bunların istenildiği zaman çoğaltılmaması turizm arzına inelastik bir özellik kazandırır.

b) Turizm arzı turizm yatırımlarının bir fonksiyonudur:

$$S_T = f(I_T)$$

S_T – Turizm arzı
 f – Fonksiyon
 I_T – Turizm yatırımları

Turizm arzı turizm arttığı oranda artmakla birlikte, değişen şartlar karşısında yatırım kararının alınması ile yatırımların gerçekleşmesi arasında bir zaman farkı bulunduğundan arzın kısa dönemde arttırılması imkanı oldukça sınırlıdır.

c) Fiyat değişimleri karşısında turizm arzı, fiyat değişim oranından daha az bir oranda değişme gösterir. Turizm arzının elverişli veya elverişsiz şartlar altında özellikle fiyat değişimleri karşısında, kısa dönemler içinde değiştirilmesi mümkün değildir.

d) Turizm arzı, sert bir maddi ve mali yapıya sahiptir: Sosyal verilerin büyük bir kısmı değiştirilemeyeceği gibi, turizm endüstrisinde bağlı varlıkların payı döner varlıkların payına nazaran çok büyüktür.

7. Turizm endüstrisinde hizmet arzının niteliğini şu noktalarda toplayabiliriz:

a) Turizm arzı konaklama tesislerinde yapılır, arz tesisdeki yatak sayısı olarak bir kapasite ifade eder.

b) Bu kapasitenin kullanılması “geceleme” sayısına (olayına) bağlıdır.

c) Hizmet üretimi “geceleme” ile başlar,

d) Üretim ve tüketim aynı yerde olur.

Böylece hizmet üretimi, geceleme olayının gerçekleşmesine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır.

8. Turizm arzı, kapasite kullanımına dayalı bir esnekliğe sahiptir; Konaklama tesislerinde kapasiteyi yatak sayısı ifade eder. Bu nedenle kapasite kullanımı günlük, aylık, mevsimlik ve aylık geceleme sayısı ile hesaplamamız gerekmektedir.

Kapasite kullanım oranı (doluluk oranı) şu şekilde formüle edilebilir⁶¹:

$$K = \frac{L}{Bt} 100$$

K - Kapasite kullanma oranı
B – Tesisteki yatak oranı
t- Yıl içinde işletme günü toplamı
L - Geceleme sayısı

Formülde de görüleceği üzere, kapasite kullanma oranı (doluluk oranı), geceleme sayısının yıl içindeki işletme günü sayısı ile tesisteki yatak sayısı çarpımına bölünmesi ile elde edilir.

Turizm arzının kapasite kullanımına dayalı arz esnekliğini bu açıklamalara bağlı kalarak şu şekilde belirleyebiliriz: Herhangi bir konaklama tesisindeki üretim birimini yatak olarak kabul ettiğimizde, yatak sayısı konaklama tesisinin “bir günlük potansiyel hizmet üretimi kapasitesini ifade eder. Tesisin açık kalış süresi arttıkça, buna paralel olarak potansiyel hizmet üretim kapasitesi artar. Kapasite kullanımı bu durumda geceleme olayı tarafından belirlenir⁶².

9. Turizm arzının diğer bir özelliği de, turizmi tam rekabet piyasasından uzaklaşmasıdır.

Bir ekonomideki temel girdiler (doğa, emek, sermaye) turizm sektöründe otel, restoran, müze, dinlenme ve eğlence merkezi gibi arz kaynaklarının oluşturulması için de gereklidir. Turizme mal ve hizmet sunmak üzere ekonomide faaliyet gösteren işletmeler için gerekli yapılar ve tesisler (sermaye) sabit üretim faktörleri olarak kabul edilmektedir. Değişken üretim faktörleri ise üretimin gerçekleşebilmesi ve hizmetin sunulabilmesi için gerekli olan işgücü, enerji ve hammadde miktarı

⁶¹ TİMUR, A. (1998) a.g.e. s.82.

⁶² TİMUR, A. (1998) a.g.e. s.85.

olmaktadır. Dolayısı ile gerek sabit, gerekse değişken nitelikte olsun bu kaynaklar ya da üretim faktörleri turistlere mal ve hizmet üretmek amacı ile kullanılır ve üretilen bu mal ile hizmetler de turistlerin yararlandıkları diğer olanaklarla birlikte turizm arzını oluşturur.

Turizm arzı, ekonomik olarak, "belirli bir piyasada belirli bir fiyata ya da bedelsiz olarak turistik tüketicilere sunulan mal ve hizmetler bütünüdür" şeklinde tanımlanmaktadır. Diğer bir tanımda ise turizm arzı; "Turistik tüketimde yer alan ve turizm talebinin gereksinimlerini karşılamak için gerekli mal ve hizmetlerin tedarik edilmesini içeren üretime dayalı işlemlerin tümü" olarak tanımlanmaktadır. Yukarıdaki iki temel tanım, üç kavramı da beraberinde getirmektedir; piyasa, ürün ve fiyat. Bu bölümde turizm arzının temel özellikleri verilerek ürün, fiyat ve piyasa kavramları üzerinde durulacaktır.

Yukarıdaki tanımlar ışığında turizm arzının başlıca özellikleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir;

- Turizm sektöründe arzın oluşturulması büyük yatırımları gerektirir. Bir otel işletmesinin tamamlanarak faaliyetine başlaması için belirli bir dönem gerekmele birlikte sabit üretim faktörleri için de yüksek miktarda harcama yapılması gerekmektedir.
- Turizm arzı, diğer turistik bölgelerdeki fiyatların etkisi, tüketici eğilimleri ve gereksinimlerindeki farklılıklar gibi, dış faktörlerin etkisi ile sunulan mal ve hizmetler açısından da farklılıklar gösterir. Diğer bir deyişle, turizm sektöründe arz her turist tipinin sosyo-ekonomik, sosyo-demografik ve psikolojik özelliklerine uygun olarak mal ve hizmetlerin sunulmasını gerektirir.
- Turizm sektöründe üretilen mal ve hizmetlerin ya da kazanılan deneyimlerin stok edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle turizm arzını oluşturan, mal ve hizmetlerin üretildiği anda tüketilmesi zorunluluğu söz konusudur.

- Turizm arzının temel özelliği, diğer hizmet sektörlerinde olduğu gibi emek-yoğun üretime dayalı olmasıdır. Ancak son yıllarda bilgi teknolojisinde meydana gelen gelişmeler turizm arzının bu özelliğini değiştirecek güçtedir.
- Turizm arzı kısa dönemde inelastik bir özelliğe sahiptir. Talep miktarında meydana gelen değişme ya da girişimci tarafından düşünölen bir proje sonucunda turizm arzını kısa dönemde artırmak mümkün olmayabilir.
- Bir turistik tüketici turizm faaliyetlerinden tam olarak yararlanabilmek için turizm arzını oluşturan faktörlerle doğrudan teması geçmek durumundadır. Diğer bir deyişle üretim yerine gitmek zorundadır. Sanayi ya da tarım sektöründe, tüketici malı çoğu zaman aracı kurumlardan kendi yaşadığı yerde almakta iken turizm sektöründe bir otel odası için otele, bir akşam yemeği için restorana gitmek durumundadır. Bu nedenle arzın bulunduğu yer aynı zamanda tüketim yeridir.
- Turizm arzı çok değişik alanları ilgilendiren bir özelliğe sahiptir. Bir bölgedeki fiziksel, doğa, kültürel ve insani değerler bu bölgeyi ziyaret turistin aklında bir bütün olarak yer almakta ve turistin tatil deneyiminin oluşmasında bir bütün olarak katkıda bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, bütün faktörler zincirin bir halkasını oluşturmaktadır. Bu zincirin bir halkasında oluşun olumsuz bir deneyim turistlerin tatil konusundaki bütün izlenimlerini olumsuz yönde etkileyebilir. Bu nedenle, bir kıyı turizm bölgesindeki otel işletmesini deniz ve kumsaldan ya da hizmeti sunmakla görevli personelden ayrı düşünmemek gerekir.

1.1.5.4.3. Turizm Arzının Sınıflandırılması

Pazarlamacıların turizm pazarlarını belirli bölümlere ayırmalarının (pazar bölümleme) temel nedeni; homojen (benzer özellikler gösteren) satın alma grupları

oluşturarak ürünün bu pazar grupları için tanıtımı ve pazara uyumunu olanaklı duruma getirmektir. Pazar dilimleri dikkatli bir şekilde seçildiğinde de, bir pazar dilimindeki tüm alıcıların turistik ürünü satın alma davranışları bakımından ortak özellik göstermeleri beklenir. Böylece ikinci pazardaki bütün alıcıların kendi içinde birbirinin benzeri fakat birinci pazardakinden farklı beklenti ve davranışları olacaktır. Daha sonra da her pazar diliminin hedefi, kendi beklentilerini mümkün olduğu kadar fazla karşılayabilmek ve en yüksek faydayı elde etmek olacaktır.

Özel bir pazar dilimi için olası en yüksek fayda aşağıdaki şekillerde ortaya çıkabilir;

- Bir konferans tartışmasında prestij sağlama
- Bir termal tesisten yararlanma
- İş yeri ile ilgili sorunları tamamen unutmaya ve güneşten mümkün olduğu kadar yararlanma
- Belirli bir tatil bölgesinde mümkün olduğu kadar fazla olanaklardan yararlanma.

Seyahat ürünlerine karşı talebin hedefleri ya da beklentileri arasında temel bir farklılık vardır. Bu da ortaya çıkan talebin nihai (doğrudan) turistik talep ya da başka bir amaçla seyahat ederken turistik ürünlerden yararlanma şeklinde (dolaylı) bir talep olmasıdır.

Örneğin, arkadaş ziyareti yapmak isteyen ya da tatile çıkmak isteyen turistlerin çoğunluğu doğrudan turizm amaçlı bireysel ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Bu turistler "nihai talep oluşturan tüketiciler" olarak tanımlanabilir. Diğer taraftan, iş amacı ile seyahate çıkan turistlerin çoğu ekonomik faaliyetlere katkıda bulunmak amacı taşırlar. Çünkü iş seyahatlerinde ulaşım, konaklama ve yeme-içme gibi turizme ait hizmetler, yalnızca zorunluluk nedeni ile dolaylı olarak yararlanılan hizmetlerdir. Bu tür seyahatler için talep ekonomideki ara malları talebine benzer ve bu nedenle bu tip turistlerin turistik ürün satın almaları üretim sürecinde üreticiler tarafından ihtiyaç duyulan diğer ekonomik girdilerle önemli ölçüde benzerlik gösterir. Çünkü bir ticari ya da endüstriyel faaliyetin

gerçekleşmesi için bu tür seyahatlerin yapılması zorunludur ve seyahatler sırasındaki harcamalar üretim maliyetlerine eklenir. Bazen de seyahatler hem son talep hem de ara talep olarak ortaya çıkabilir. Bu tür seyahatlerin en yalın örnekleri teşvik (incentive) ve eğitim seyahatleridir. Tatil ve güneş amaçlı seyahate çıkan bir turist için önemli olan turistik mal ve hizmetler ve bölgesel özellikler aşağıdaki şekillerde olabilir;

- Bölgedeki güneşli günler
- Bölgede kişi başına düşen plaj alanı
- Bölgedeki denizin temizliği
- Konaklama tesislerinin standardı ve kalitesi
- Bölgenin uzaklığının uygun olması (seyahat süresi ve mesafe bakımından)
- Ulaşım araçlarının güvenilirliği;

Tatile çıkarken zevk ve eğlence isteği ağır basan yüksek gelir grubuna ait turistler için de önemli olan bölgesel özellikler aşağıdaki şekilde olabilir⁶³;

- Lüks nitelikte bir konaklama
- Yemeklerin kalitesi ve gastronomisi
- Seyahat sırasındaki kişisel hizmetlerin miktar ve kalitesi
- Ulaşım araçlarının güvenilirliği
- Turistik hizmetleri arz edenlerin isimlerinin prestijli olması.

Bir bölge ya da bir turizm ürünü herhangi bir seyahat için bu özelliklerin tamamını taşıyabilir ya da turistler için bu elemanları ya da tamamlayıcı ürünleri kendisi bir araya getirebilir. Örneğin, iki ya da üç seyahat aracı ve üç ya da dört bölge bir araya getirilebilir.

Turizm arzı olarak şunu da ifade etmeliyiz ki, bir ülkenin turizm arzının önemli kısmını oluşturan deniz, göl, tabiat güzellikleri gibi tabii kaynakların ve

⁶³ OLALI, H. ve TİMUR A. (1988) a.g.e. s.172-175.

harabeler, anıtlar gibi tarihi değerlerin arttırılması ya son derece zor, ya da mümkün değildir⁶⁴.

İnsanları turizme yönlendiren ya da iten faktörler genellikle bireysel ve içsel isteklerden kaynaklanan faktörlerdir. Bu faktörlerin yanı sıra, insanda bu istekleri yaratan bir takım "arz yönlü faktörler" de vardır. Genellikle turistik alanlarda ve bölgelerde bulunan bu faktörler "turistik çekicilikler" ve bu çekicilikleri destekleyici alt ve üst yapı olanakları olarak kabul edilir. Bu çekicilikler çoğunlukla bir bölgenin coğrafi varlıklarıdır.

Turistik arzını oluşturan çekicilikler şunlardır:

- Kültürel Çevre
- Fiziksel Çevre
 - Arkeolojik İklim
 - Tarihsel değerler Manzara
 - Anıtlar
 - Vahşi yaşamı gözleme
 - Yapılar Eğlence
 - Müzeler Spor
 - Festivaller Parklar
- Folklorik çevre Sinema ve Tiyatro
- Politik çevre Gece kulüpleri
- Eğitsel çevre Oyun salonları
- Dinsel çevre
- Barlar
- Modern çevre
- Kültürel Gelenekler
 - Sanat gösterileri
 - El sanatları

⁶⁴ DİNÇER, Z. (1993) Turizm Ekonomisi ve Türkiye Ekonomisinde Turizm. İstanbul. s.20-21.

- Müzik
- Doğal ve geleneksel yaşam tarzı
- Dil
- Din
- Bilim

Bu tür çekiciliklere sahip olan bir turistik bölge ya da yöre için iki temel özellik gereklidir. Bunlardan birincisi "erişilebilirlik" özelliğidir. Eğer bir turistik bölgeye olan mesafe, ulaştırma araçlarının yokluğu gibi birtakım fiziksel engeller nedeniyle hiç kimse ulaşamıyor ya da çok sınırlı sayıda kişi ulaşabiliyor ise çekicilik faktörünün hiçbir etkisi yoktur, ikincisi; turistlere birtakım imkanların bu bölgelerde "sunulabilmesi" gereklidir. Diğer bir deyişle turistlere yeterli düzeyde konaklama, beslenme ve eğlenme olanaklarının sunulması gereklidir. Turistik çekiciliklerle birlikte söz konusu bu iki özelliğin hepsine birden "çekim" faktörleri adı verilir. Yukarıda sıralanmış bulunan "çekim" faktörleri bir turistik bölgeyi diğerlerinden ayıran en belirgin özelliklerdir. Yeni turizm bölgelerinin turizme açılması ile de turizmin boyutları büyümektedir⁶⁵.

İnsanları turistik hareketlere ve faaliyetlere yönelten faktörler çok çeşitlilik göstermektedir. Özellikle günümüz turizm hareketlerinde bu çeşitliliği oluşturan sebeplerin sayısı çok fazladır. Örneğin, her bölge ayrı bir coğrafi ve kültürel özelliğe ve çekiciliğe sahip olabileceği gibi, bir çok çekim faktörünü bir arada bulundurabilir. Bu faktörleri aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür;

a) Kültürel ve Tarihsel Faktörler

Bir bölgeye olan turist akımını en fazla yönlendiren çekiciliklerin başında, bölgenin kültürel ve tarihsel değerleri yer alır. Dünyanın her tarafında tarihsel alanlar ve yapılar, bazı tarihsel olaylar veya kişilerle ilgili oldukları için özel önem taşırlar. Çünkü insanlar her zaman kendilerinin ve diğer insanların geçmişlerine özel ilgi

⁶⁵ KÜÇÜKASLAN, N. (2007) Özel İlgi Turizmi. Ekin Kitabevi, Ankara. s.4.

duymuşlardır. Bu nedenle tarihsel anıtların, binaların ve kalıntıların birincil turistik çekicilikler olması olağandır.

b) Coğrafi Çekicilik Faktörleri

Turistler için çekim faktörü oluşturan fiziksel faktörlerden başlıcaları bir ülkenin ya da bölgenin doğal coğrafi güzellikleri ve o bölgenin iklimidir. Bir bölgenin iklimi iki nedenle önemli bir çekim faktörüdür. Birincisi, iklimin kendisi özel bir çekiciliğe sahiptir. Örneğin, insanlar yaz aylarında tatil için çoğunlukla sıcak bölgelere ve güneşin fazla olduğu ülkelere giderler. Kış aylarında ise kar yağışının bol olduğu ve karın uzun süre kaldığı bölgeleri tercih ederler. Bu açıdan uzun süre havanın sıcak olduğu ve güneşi bol olan ülkeler ile kış sporları yapmaya elverişli olacak şekilde kar yağışı olan bölgeler özel bir turistik çekiciliğe sahiptirler.

İkinci çekim faktörü ise, bir bölgenin manzarası ve doğal yapısıdır. Manzara üç kategoriye ayrılabilir; coğrafi oluşumlar, su ve bitki örtüsü. Coğrafi oluşumlar kategorisinde; dağlar, kanyonlar, volkanlar, mercan adaları, krater gölleri, travertenler, peribacaları gibi doğal oluşumlar yer alır. Sular da diğer bir coğrafi çekim kaynağıdır. Bu kategoride göller, çağlayanlar, nehirler ve kıyılar yer alır. Üçüncü kategoriyi oluşturan bitki örtüsü ise tropik ormanlar, çöller, sazlıklar, bataklıklar gibi değişik özelliklere sahip bitki türlerini kapsar.

Bu tip coğrafi çekim faktörlerinin yanında Afrika'da olduğu gibi vahşi hayvan yaşamını gözleme, fotoğraf ve film çekme gibi çekicilik faktörleri de turistleri bir bölgeye çeken faktörlerdendir.

c) Eğlence Olanakları

Turistik merkezlerdeki eğlenceye yönelik kuruluşlar ve faaliyetler özel bir çekim gücüne sahiptir. ABD'nin Florida eyaletindeki Disneyland, Danimarka'nın Kopenhag kentindeki Tivoli eğlence merkezi, bazı büyük kentlerdeki tiyatrolar, bale gösterileri, gece kulüpleri ve oyun salonları sundukları eğlence olanakları ile insanların zevk isteğini yanıtlarak önemli turistik çekim kaynakları oluştururlar.

d) Alt ve Üstyapı Olanakları

Yukarıda sıralanan insanları seyahate çeken faktörler eğer yeterli alt ve üst - yapı olanakları ile desteklenmezse, turizm açısından bir anlam kazanamaz ve yeteri kadar değerlendirilemez. Üstyapı açısından turistin konaklama yapmasına imkan sağlayacak ve yeterli düzeyde konfora sahip konaklama ve destekleyici tesisleri, altyapı açısından ise bölgedeki su, kanalizasyon, elektrik, haberleşme, yol, otopark, hava alanı, marina, liman vb. gibi sistemler kendi başına bir turistik çekim kaynağı olmamalarına rağmen, yoklukları durumunda bölgenin çekicilik özelliğinin de yok olması kaçınılmazdır. Ayrıca üstyapının temelini oluşturan konaklama tesislerinin yanında alışveriş merkezleri, mağazalar, otobüs terminalleri, eğlence yerleri gibi özel kuruluşlar da bölgedeki turistik çekiciliği bütünleyen faktörlerdir.

e) Turizm İşletmeleri

Turizm endüstrisi içinde yalnızca değişik ekonomik faaliyetler gerçekleşmez, aynı zamanda turizm ürünlerinin arzı değişik tipteki turizm işletmeleri tarafından üretilir. Turizm endüstrisi ürünlerin bu üretimi küçük girişimcilerden çok uluslu işletmelere kadar ya da kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilir. Bütün bu üreticilerin tamamı ise daima aynı amaca dönük olarak çalışmaz. Endüstri çoğunlukla tamamen kar amacı taşımayan birçok üreticiyi de kendisine çeker. Ayrıca birçok kamu örgütleri ya da devletin sahip olduğu işletmeler de sektörde faaliyet göstermektedir. Hemen hemen her tipte işletme turizm ürünlerini arz edebilir. Bunların büyük bir çoğunluğu uzun vadeli en yüksek kara dönük amaçla çalışırken, bazı nedenlerden dolayı bu hedef kısa vadeli ihtiyaçlar nedeni ile ikinci planda kalabilir.

Üreticiler farklı sektörlere girerken ya da ayrılırken veya yeni pazar koşullarına uyum sağlarken, seyahat endüstrisinin uluslararası ve dinamik özelliği sektörün yapısını da değiştirmektedir. Turizm endüstrisindeki arzın yapısını anlamak için, üretici işletmelerin dinamiklerini, örgüt yapılarını ve olası hedeflerini belirlemek gereklidir. Ayrıca, mümkün olan alanlarda uluslararası karşılaştırmaların

ve işletmeler arasındaki entegrasyon (bütünleşme) hareketlerinin de değerlendirilmesi gereklidir.

1.1.5.4.4. Turizm ve Yatırım

Yatırım kavramı ulusal ekonomi ve işletmeler açısından farklı şekillerde ifade edilmektedir. Ulusal ekonomi açısından yatırım, ülkenin üretim gücüne yapılan eklemelerdir. İşletmeler açısından yatırım ise işletmelerin üretim kapasitelerinde artış veya süreklilik sağlamak amacıyla yapılan harcamalardır. İşletmeler açısından yapılan bu tanım sadece duran varlıklara değil dönen varlıklara yapılan yatırımları da ifade etmektedir⁶⁶. Başka bir ifade ile yatırım, serbest (likit) sermayenin bağlı sermaye haline dönüştürülme eylemidir⁶⁷.

Turizmde yatırım, turizm işletmesinin amacı olan faaliyetlerin tatmin edici koşullar içinde yapılabilmesi, geliştirilmesi, rekabet gücünün korunabilmesi vb. için, bir yıldan uzun süre kullanılacak sermaye mallarının temin edilmesi ve gerekli döner sermaye varlıklarının satın alınmasıdır⁶⁸.

Yatırım, harcama ile başlayan bir ödeme akımları sürecidir. Turizm yatırımları ise ekonomik anlamdaki yatırımlardan sermaye ve reel üretim araçlarına yapılan eklemeleri içermektedir. Turizm yatırımları özellikleri gereği sabit sermaye yatırımı oldukça yoğun olan yatırımlardır. Turizm'de sabit sermaye yatırımı, arazi, bina, makina ve teçhizat üçlüsü oluşturmaktadır. Bu durumda, turizm yatırımı şu şekilde tanımlayabiliriz: "Turistlerin konaklama, yeme-içme dinlenme ve eğlenme gereksinimlerin karşılamaya yarayan arazi, bina ve teçhizatların (donanımların) bütününe turizm yatırımı" denir. Bu tanımla, özellikle üst yapı yatırımları olarak adlandırılan konakları işletmeleri (otel, motel, oberj, kamping, tatil köyü, pansiyon, apar otel) ele alınmaktadır.

⁶⁶ ÇALIKOĞLU, U. (2002) Yatırım Projelerinin İncelenmesi ve Örnek Olay Çalışması. İstanbul Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. s.2.

⁶⁷ ŞAHİN, H. (1998) Yatırım Projeleri Analizi. Ezgi Kitabevi Yayınları. s.1.

⁶⁸ KURU, Ş., ÖZEN, T. (1998) Turizm Yatırımları. Özkan Ofset Matbaacılık, İstanbul. s.37.

Yukarıdaki tanımlamaların ışığı altında, turizm endüstrisinde şu işlemler yatırım olarak kabul edilebilir.

- a) Turistik tesis bina ve müştemilatının inşası.
- b) Tesisin kapasitesini genişletmek için yapılan harcamalar.
- c) Turistik tesis binasının satın alınması.
- d) Hizmet niteliğinin geliştirilmesi veya değiştirilmesi amacıyla yapılan harcamalar.
- e) Maliyetleri ve riskleri azaltmak üzere yapılan harcamalar.
- f) Eskimiş ve rasyonelliğini kaybetmiş tesis ve donatımın değiştirilmesi, yenilenmesi için yapılan harcamalar.
- g) Endüstriyel ve mesleki donatım için yapılan harcamalar.
- h) Büyük onarımlar

Turizm yatırım projeleri, bir sabit sermaye yatırım önerisi olarak yatırım türüne göre farklılık gösterir. Bu nedenle, turizm yatırım projelerini aşağıdaki gibi sınıflandırmak mümkündür.

a) Yeni Yatırım Projeleri

Tamamen yeni bir tesisin kuruluşuna yönelik olan yatırım önerilerini ifade eder; Örneğin, yeni bir otel, yeni bir tatil köyü, yeni bir seyahat acentası v.b.

b) Tamamlama-Genişletme (Tevsi) Yatırım Projeleri

Mevcut bir tesisin üretim veya hizmet kapasitesini artırmak amacı ile girişilen yatırımları kapsar. Örneğin, 200 oda kapasiteli bir tatil köyünün oda kapasitesini 300 odaya yükselten bir yatırım projesi.

c) Yenileme Yatırım Projeleri

Mevcut ve işleyen bir tesisin yıpranma nedeniyle eskimiş üretim ve hizmet araçlarının (Perde, koltuk kılıfı, çamaşır makinesi, soğuk hava-deposu, yemek

pişirme araç ve gereci gibi) yenileri ile değiştirilmesini kapsayan yatırım önerilerini ifade eder.

d) Çağdaşlaşma-Modernizasyon Yatırım Projeler

İşleyen bir tesisteki üretim araçlarının teknolojik gelişme sonucu demode olması, yani yıpranmamış olmasına rağmen, teknolojinin sunduğu yeni olanaklar karşısında kullanımının ekonomik olmaması sonucu modern olanlar ile değiştirilmesine yönelik olan yatırım projelerini belirtir. Örneğin, otel ön bürosunun rezervasyon sisteminin çağdaş teknolojiye uyumu için rezervasyon ve enformasyon bilgisayar aygıtlarının değiştirilmesi.

1.1.5.4.5. Turizm Arzının Analizi

Herhangi bir ülke, bölge veya turistik istasyonun arz verileri bakımından analizinin yapılması, bir anlamda söz konusu yörenin turizm olanaklarının her yönü ile incelemesi hem mevcut durumun, hem de geleceğe dönük değerlendirmelerin yapılabilmesi için gereklidir.

Bu tür bir değerlendirme; bir bölgenin turizm açısından yeterli olanaklara sahip olup olmadığını ortaya koyacağı gibi, yine o bölgenin turizm istasyonu adını taşımaya layık olup olmadığını da belirler. Ancak bir turistik istasyonun ne gibi şartlara sahip olması gerektiği kamu idareleri tarafından veya özel bir şekilde tespit edilmemiştir. Bir tanıma göre turizm istasyonu, varlığının yarısından fazlasını turistik faaliyetlere borçlu olan bölgedir.

Herhangi bir küçük yerleşme merkezinin, (t_1) gibi belirli bir sürede turistik gelişme gösterdiğini farz edelim. Böylece turizm mevsiminde gelen turistlerin konaklama, yiyecek içecek, ve benzeri turistik ihtiyaçları için yaptıkları harcamalar, bu yerleşme merkezinde turistik gelişme sonucu piyasa fonksiyonunu ve turistik fonksiyonu doğurur. Konuya turistik fonksiyon açısından bir yaklaşım yaptığımızda, incelediğimiz yerleşme merkezinde turizmin ilk etkisi donatım üzerinde olacak ve konaklama tesisleri yapılmağa başlanacaktır. Turistik fonksiyon oranı, herhangi bir

yörenin (T) zamanında turistlerin emrine sunabileceği toplam konaklama potansiyeli ile yörenin sürekli nüfusu arasındaki ilişkiyi ifade eder⁶⁹.

| | |
|---|-----------------------------|
| Turistik Fonksiyon Oranı | = $T_f(t)$ |
| Toplam Konaklama Potansiyeli (yatak sayısı) | = L |
| Sürekli Nüfus | = P ile gösterildiğinde; |
| Turistik fonksiyon oranı bu formül ile belirlenir | = $T_f(t) = \frac{L100}{P}$ |

Turistik fonksiyon oranı, konaklama potansiyeline katkıda bulunacak bir yatırım kararının önemli kriterlerinden biridir; çünkü, turizm ile demografik koşullar arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Gerçekten bir yöre yeterince nüfusa sahip bulunmuyorsa turistleri çekmek şansını geniş ölçüde kaybeder, çünkü bu durumda kolektif yatırımlar kalitesiz olur veya yeterince yararlanılmaz yada topluma çok pahalıya mal olur ve çok kez bakımsızlıktan kaybolur, gider.

1.1.5.5.Turizm Talebi

Turizm talebi, seyahat etmek isteyinde bulunan ve bu isteyini karşılamaya imkan verecek kadar gelire sahip olan insanların miktarıdır. Bir ülke için turizm talebi, ülke içi ve ülke dışı turizm talepleri olmak üzere iki ayrı unsurdan oluşmaktadır. Ülke içi turizm talebi, vatandaşların kendi ülke içinde kalmak kaydı ile turizm ihtiyaçlarını tatmin etme istemine dayalı taleptir. Ülke dışı talep ise, bir ülke vatandaşlarının yabancı ülkelerde turizm ihtiyaçlarını giderme istemlerine dayanır⁷⁰.

1.1.5.5.1. Turizm Talebinin Tanımı

Turizm talebi; belirli bir piyasada, belirli bir fiyat düzeyinde yeterli satın alma gücüne ve boş zamana sahip olan insanların çeşitli nedenlerle satın almak istediği turistik mal ve hizmetler bütünü olarak tanımlanabilir⁷¹. Bu tanım incelendiğinde dikkati çeken hususlar şunlardır:

⁶⁹ TİMUR, A. (1998) a.g.e. s.86.

⁷⁰ DALLI, Ö. (1974) Turizm Talebi ve Gelirleri. Ajans-Türk Matbaası, Ankara, s.6.

⁷¹ TARHAN, C. (1996) Tourism Economics, Bilkent University School of Tourism and Hotel Management, Ankara. s.76.

- a) Kişilerin daimi ikamet ettikleri yerler dışında satın alma isteğinde bulunmaları
- b) Satın almayı gerçekleştirmeye imkan verecek satın alma gücüne sahip olmaları
- c) Daimi ikamet yerlerinden makul süreler dahilinde uzaklaşmalarına yetecek kadar boş zamana sahip olmaları.

Bu açıklamalara dayanarak turizm talebinin özelliklerini şu başlıklar altında özetlemek mümkündür⁷²:

- Turistik tüketim otonomdur. Turistik tüketim genel olarak insanların; içinde buldukları durumu değiştirme isteğinden, büyük ölçüde kendi kendilerini motive etmeleri sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu da, turistik talebin bağımsız bir talep olmasına yol açmaktadır.
- Turistik tüketim, birçok malı kapsar. İnsanlar çok sayıda motifin etkisi ile seyahate yönelmektedirler ve farklı turizm çeşitlerine farklı şekilde iştirak etmektedirler. Farklı amaçlarla katılım, farklı tüketim biçimlerini de beraberinde getirmektedir. Bu durum, katılım amacına uygun ürün bileşimini oluşturmak bakımından önemlidir.
- Tanımda belirtilen “isteği gerçekleştirmeye imkan verecek satın alma gücü” ifadesi, turistik tüketimin kişisel gelirlerin kullanılması ile ilgili olduğu özelliğini göstermektedir. Bu özellik, turiste daima tüketici gözü ile bakılmasının nedenini teşkil eder.

Toplumsal açıdan turizm talebi, bir endüstriye karşı talep olarak düşünülür. Bu anlamda turizm talebi: “Belirli bir piyasada, belirli bir fiyata, turistik mal ve hizmetleri rasyonel veya irrasyonel nedenlerle, kendi konaklama yeri dışında satın alma isteğinde bulunan, bu isteğini gerçekleştirmeye imkan verecek kadar satın alma gücüne ve boş zamana sahip olan ve satın almayı gerçekleştiren insanların miktarıdır”⁷³.

⁷² ŞAHİN, A. (1990) İktisadi Kalkınmadaki Önemi Bakımından Türkiye’de Turizm Sektöründeki Gelişmelerin Değerlendirmeleri. TOBB, Ankara. s.18-19.

⁷³ OLALI, H. (1969) Turizm Pazarlaması. İstiklal Matbaası, İzmir, s.27.

1.1.5.5.2. Turizm Talebinin Özellikleri

Bu şekilde tanımlanabilecek olan turizm talebinin taşıdığı özelliklerin de incelenmesi gerekir:

- a Turizm talebi otonom, bağımsız bir taleptir. İnsanları seyahate sevkeden bağımsız motifler vardır. Bunların hepsi insanların atmosfer değiştirme arzusu ve kişisel bir takım etkiler altında kalmasının bir sonucudur.
- b Turizm talebi heteronomdur, gayri mütecanis bir görünüm arz eder. Fiziki bir rahatlığa, psikik bir mutluluğa ulaşmak için seyahat edenlerle, ticari bir amaç için seyahat edenler arasında bir fark olduğu gibi, konaklama yerinde gıda, eğlence, konut, diğer mal ve hizmetler gibi değişik ihtiyaçların baskısına ve yoğunluğuna göre harcamaların serbestçe dağıtılabilmesi olanağı, heteronom bir görünüş arz eder.
- c Turizm talebi, mutlaka kişisel gelirlerin kullanılmasını ifade eder.
- d Lüks ve kültürel özellikteki mal ve hizmetlere olan taleple, turizm talebi arasında sürekli bir yarışma vardır. İkame imkanları yüksek olduğundan her an birbirlerinin yerine geçebilirler.
- e Turizm talebinde, ikame imkanlarının yüksek olması, turistik tüketim tercihlerine ekonomik, sosyal, politik ve mali karakterdeki etken faktörlerin etki etmesi turizm talebine aşırı elastik bir karakter kazandırır.
- f Turistik tüketim mal ve hizmetleri arasında dahi, aşırı bir rekabet vardır. Bu rekabet kişisel tercihlere bağlı olarak ortaya çıkar. Konaklama süresi ile mesafe arasında bir rekabet olduğu gibi, turistik tüketim harcamalarında konaklamaya akan pay ile ulaştırmaya akan pay arasında da bir rekabet vardır. Diğer bir ifade ile turistin geldiği yer ile turistik istasyon arasında bir rekabet vardır ve mesafe uzadıkça konaklama süresi azalır.
- g Turizm talebi mevsimlik bir karakter taşır ve turizm hareketleri belli mevsimlerde yoğunlaşır⁷⁴.

⁷⁴ TANDOĞAN, U. V. (1996) Yat Turizm Talebi ve Türkiye'de Yat turizmine ve İşletmeciliğine Analitik Bir Yaklaşım, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Anabilim Dalı, İzmir.

1.1.5.5.3. Turizm Talebinin Analizi

Turizm talebinin gelişmesi birtakım sosyo-ekonomik ve fiziksel faktörlerin oluşumuna bağlıdır. Bunlar toplumların sosyal ve ekonomik durumları ile yaşadıkları bölgeler bakımından farklılıklar göstermekte ve zaman içinde değişmektedir⁷⁵.

Talep tanımında yer alan fiyat, diğer mal ya da hizmetlerin fiyatı, gelir, tüketici zevk ve tercihlerindeki değişiklikler talebin değişimine neden olan faktörlerdir. Bu faktörler, turizm talep eğrisini değiştirme gücüne sahiptir. Ancak, turizmin kendine has özelliklerinden dolayı ekonomi dışı faktörlerin de hesaba katılması gerçekçi analizlerin yapılabilmesi açısından zorunludur. Bu faktörleri, şu şekilde özetlemek mümkündür.

- Boş zaman
- Uzaklık
- Psikolojik faktörler
- Demografik özellikler
- Ulaşım ve iletişim teknolojisindeki değişiklikler
- Beklenmeyen siyasal ve doğal değişimler
- Genel fiyat düzeyi ve karşılaştırmalı fiyatlara ait değişiklikler
- Döviz kurlarındaki değişiklikler
- Seyahat kolaylıklarının sağlanması veya sınırlamalar getirilmesi
- Turistik ürün kalitesine ait düşüncelerdeki değişiklikler
- Kişi başına düşen gelir düzeyi ve gelirin dağılımına yönelik değişiklikler
- Turizme ait sezonluk özellikler
- Reklam ve tanıtım
- Merak
- Gidilecek yerlerin çekiciliği ve arz özellikleri
- Sağlık ve güvenlik koşullarındaki değişiklikler

⁷⁵ OLALI, H. (1969) a.g.e. s.37.

- Moda ve prestij
- Kültürel özellikler⁷⁶

1.1.6. Turizm Sektörü

Teorik olarak, her mal ve hizmetin turizm sektörü tarafından potansiyel ve gerçek amaçlarla kullanıldığı kabul edildiğinden, turizm sektörünü ekonominin diğer sektörlerinden soyutlamak mümkün değildir. Diğer bir ifade ile turizm sektörü, “tüm ekonomik faaliyet dallarının sektörlerine göre uluslararası tip sınıflaması” kapsamında tanımlanabilen ve yalnız başına var olan bir üretim alanı değildir⁷⁷.

Turizm sektörü kesin bir şekilde tanımlanamamakla beraber, sektörün kapsamına, üretimin tamamı yada önemli bir kısmı yabancı ve yerli turistler tarafından tüketilen mal ve hizmet üretimi ve bu üretim ile ilgili sınai ve ticari faaliyetlerin girdiği söylenebilir. Bazı durumlarda sektör ülkeden çıkış yapan kişilere de satış yapabilmektedir.

1.1.6.1. Turizm Sektörünün Tanımı

Turizm sektörü ile ilgili ilk açıklamalardan birini 1884 yılında Josef Stander yapmış ve kavram sorunlarını ele alarak, turizm sektörü ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştır; “Turizm sektörü bir ekonomik faaliyet olarak yabancıların ziyaretlerinden doğan faydaya yönelmiştir. Bu sektör, ürünü tüketiciye götürmek yerine, tüketiciyi üretim yerine getirmektedir. Tüketici, ulaştırılması mümkün olmayan mallardan yararlanmak istediği için bu yolu katetmektedir. Hava, dağlar, iklim gibi şimdiye kadar yararlanılmayan unsurları turizm sektörü ekonomik mallara dönüştürmektedir. Nasıl ihracata yönelik bir ticaret, kendisi için devamlılık gösteren bir sürüm alanı bulduğunda sağlam kabul ediliyorsa, aynı şekilde turizm sektörünün rasyonel olarak nitelendirilebilmesi, mevcut tüketicileri düşüncesizce sömürme

⁷⁶ YAĞCI, Ö. (2003) a.g.e. s.26.

⁷⁷ TİMUR. A. vd., (1994) a.g.e. s.4.

yerine, her yıl artan bir kitleyi istikrarlı olarak kendine çekmeyi amaç edinmesi ile mümkündür”.

Devlet Planlama Teşkilatı İktisadi Planlama Dairesi Sektör Programları Şubesi turizm sektörünü “Türkiye’ye gelen yabancıların sayısını ve turizm gelirlerini arttırmak, iç turizm hareketlerini geliştirmek ve yurt dışına çıkan vatandaşlarının seyahatlerini düzenlemekle ilgili tüm faaliyetler” şeklinde tanımlamaktadır. Söz konusu faaliyetler, turizm ile ilgili yatırım, önlem, planlama ve uygulama faaliyetleridir. Tanım incelendiğinde, turizm sektörü ile ilgili üç temel amaç olduğu görülür⁷⁸: Birinci amaç; turizm sektörü ile ülkenin ihtiyacı olan dövizin bir bölümünün kısa zamanda sağlanması; İkinci amaç; ülkenin çalışan ve üreten insanların tatil ihtiyacının karşılanması; Üçüncü amaç; turizm sektöründe diğer sektörlerle uyumlu, planlı bir gelişmenin sağlanmasıdır.

Ancak, turizm sektörünün tanımına daha geniş kapsamlı yapılması gerekir. Turizm sektörü, “ulusal ve uluslararası düzeyde turizm kavramı tanımındaki fonksiyonları hizmetler sektöründen belli ölçülerde yararlanarak yerine getiren girişimlerin, serbest malları da değerlendiren bir turizm endüstrisi oluşturmak için genel ekonominin belli bir kesiminde ortaya çıkan yatırım, önlem, planlama ve uygulama faaliyetlerinin bütünü” olarak değerlendirilecektir⁷⁹.

1.1.6.2.Turizm Sektörünün Oluşumu

Turizm sektörü, birbirinden farklı çok sayıda üretim biriminin bir araya gelebildiği bir sektördür. Farklı özellikteki üretim birimlerinin yanyana gelmesi bu alanda iş hacmini artırırken yeni pazarların gelişmesine de katkıda bulunmaktadır. Bu özelliğinden ötürü de turizm, giderek daha fazla dikkat çeken bir sektör görünümünü kazanmaktadır.

⁷⁸ DPT (2007) Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)-Turizm Özel İhtisas Raporu, Yayın No: DPT-2727, Ankara

⁷⁹ OLALI, H., TİMUR, A. (1988) a.g.e. s.237.

Birbirinden farklı özellikler taşıyan fakat sonuçta turizm sektörünü oluşturan üretim birimlerini kısaca aşağıdaki gibi sıralayabiliriz⁸⁰:

- Konaklama tesisleri
- Seyahat acenteleri
- Yiyecek ve içecek işletmeleri
- Ulaştırma işletmeleri
- El sanatları, hatıra, hediyelik eşya vb. malların üretim ve satışını yapan işletmeler
- Animasyon faaliyetinde bulunan işletmeler
- Turizmle kısmen yada tamamen ilgili kamu kuruluşları

Turistik gereksinimlerin karşılanmasında ekonominin bütün kesimlerinden girdi talep edilmesinin zorunlu olduğu düşünülecek olursa, turizm sektörünün yukarıda değinilen faaliyet alanları dışında, başka bazı üretim birimlerini de içereceği açıktır. Zira, turizmde değişik alanlardan elde edilen ürünler sektörün özelliklerine göre yeniden şekillendirilmektedir. Buna bağlı olarak ortaya çıkan ilk önemli sektörel özellik, turistik ürünün karma bir ürün olmasıdır.

Turizm sektörünün bir diğer özelliği, makineleşme ve otomasyona elverişli bir sektör olmamasıdır. Yapılan üretimin hizmete dayalı olması, emeğin ikamesini büyük oranda olanaksız kılmakta ve bu üretim faktörünün önem kazanmasına neden olmaktadır. Bu yüzden de turizm sektörü (emek-yoğun) üretim yapan bir sektör olarak adlandırılmaktadır. Sözü edilen durum, özellikle işletme aşamasında geçerlidir, işletme öncesi aşamada ise sabit sermaye yoğunluğu oldukça yüksektir. Kısaca, turizm sektöründe girişilen faaliyetlerin yatırım döneminde sermaye, işletme döneminde ise emek-yoğun özellikler arz ettiği söylenebilir. Bunun yanında, emeğin niteliksiz olmasından çok bazı niteliklere sahip olması zorunluluğunun bulunması da önemli bir unsurdur. Çünkü; turizm sektöründe emeğin niteliği, verilen hizmetin kalitesini doğrudan etkilemektedir.

⁸⁰ TİMUR. A. vd., (1994) a.g.e. s.4.

Turizm sektöründe sunulan ürün lüks tüketim kalıpları içinde değerlendirilebilir. Buna bağlı olarak da, ekonomik ve siyasal alandaki olumsuzluklardan çok hızlı bir şekilde etkilenebilir. Söz konusu durum ise turizm sektörünü riskli bir sektör haline getirmektedir.

Turizm sektöründe, mal ve hizmetlerin üretildiği anda tüketilme zorunluluğu, stok yapılmasına imkan vermemektedir. Turizm her şeyden önce görünmeyen bir ihracat sektörüdür. Bankacılık ve sigortacılıkta olduğu gibi, bir yerden diğer bir yere gönderilen ölçülebilir, tartılabilir bir ürün söz konusu değildir. Turizmde tüketici, turizm ürününü üretimin yapıldığı yerden kendisi almak durumundadır. Bunun sonucu olarak turist çeken ülke, taşıma ve benzeri maliyetlere katlanmaksızın perakende fiyatlardan ülke sınırları içinde ihracat yapmış olmaktadır.

Turizm sektörü, birçok sanayi sektörüne bağımlılığı dolayısıyla, geliştirilmesi halinde uyarıcı ve sürükleyici etkiler yaratan bir sektördür. Turizm talebinin niteliğine ve boyutlarına bağlı olarak yeni ve çeşitli altyapı yatırımlarının yapılması, mevcutlarının geliştirilmesi, tarımsal ve sınai üretimin artırılması, haberleşme ve ulaştırma sistemlerinin iyileştirilmesi, ticaret ve hizmet işletmelerinin etkinlik kazanması turizmin gelişmesine bağlı olarak beklenen gelişmelerdir. Bu durum, turizm sektörünün ekonomik boyutlarını ve etkilerini tam anlamıyla ölçmeyi son derece zorlaştırmaktadır.

Turizm sektörünün sınırlarını ve kapsamını saptamakta karşılaşılan zorluğun tümüyle üstesinden gelmek olanağı yoktur. Bu zorluk, kendisini turizm ürününün tanımında da göstermektedir. Turizm ürününün bileşenleri tam olarak saptanamadığından, ürünün tanımında da tartışmalar vardır.

1.1.6.3.Turizm Sektörünün Özellikleri

Emek yoğun bir sektör olan turizm, diğer hizmet sektörlerinde de olduğu gibi dünyada hızla büyüyen ve genişleyen bir gelişim sürecine girmiştir.

Turizm sektörünün genel özelliklerini ve önemini şu şekilde modeleyebiliriz⁸¹:

- Ülkelerin döviz girdisini arttırıcı özelliği
- Ödemeler dengesine pozitif yönlü katkı sağlaması
- Emek yoğun bir sektör olması sebebiyle geniş istihdam alanları sağlaması ve bu bağlamda ülkelerdeki işsizliği azaltıcı etkisi olması
- Devletler için yeni vergi alanları oluşturması
- Beraberinde gıda inşaat ve daha birçok sektöründe gelişimine katkıda bulunması
- Gelişim gösterdiği bölge ve ülkenin ekonomisine artı değerler katması turizm sektörünün önemini arttırmıştır.

Diğer sektörlerden farklı olarak, turizm bir sektörel kesitinden oluşmaktadır ve kendi içinde bir bütün değildir. Ulaşım, haberleşme, konaklama, yeme-içme, eğlence, sağlık gibi ekonomik faaliyet kollarındaki mal ve hizmet üretiminden paylar alındığında, sektörel yapı karmaşıktır.

Bu karmaşık yapı içinde kamu ve özel sektör kuruluşlarının turizmle ilgili faaliyetleri nedeniyle, sektör karma ekonomiye uygunluk göstermektedir. Ancak kamu sektörü ile özel sektörü kesin olarak sınırlamak ve sektördeki yerlerini tam olarak belirlemek imkanı yoktur. Her ülkenin kendi ekonomik yapısı ve sistemi, turizm sektörünün karma yapısını etkileyen faktörler olarak ortaya çıkar.

Turizm sektörünün belli başlı özelliklerini şu şekilde de sıralayabiliriz⁸².

- Turizm sektörü hizmetler sektörü içinde yer almakla birlikte, taşıdığı özellikler nedeniyle diğer sektörlerle de yakın bir ilişki içindedir. Yerli ve yabancı turistlere satılan mal ve hizmetler, çok sayıda faaliyet dalı tarafından üretilmektedir. Bazan üretimin bir kısmı

⁸¹ TİMUR, A. (1998) a.g.e. s.110.

⁸² OLALI, H., TİMUR, A. (1986) Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri. İzmir, Ofis Ticaret Matbaacılık San. Ltd. Şti. s.16.

turistlere doğrudan doğruya tüketilmek üzere satılmakta, diğer kısmı ise nihai talebin diğer unsurlarına veya ara tüketime yönelmektedir.

- Sektörel üretimin temel hammaddesi ülkenin doğal, tarihi, folklorik ve kültürel uygarlık değerleri olduğundan, turizm sektörünün hammadde yönünden dışa bağımlılığı az olmakta ve sektör, serbest malları değerlendiren bir üretime sahip olduğundan bölgesel kaynaklara dayalı bir gelişme ortamı yaratmaktadır.
- Turizm sektöründe mal ve hizmet üretimi makineleşmeye ve otomasyona elverişli olmadığından, emek faktörüne olan ihtiyaç, diğer sektörlerle oranla çok daha fazladır.
- Turizm sektörü mal ve hizmetlerinin üretildiği anda tüketilme zorunluluğu, stok teşkiline imkan vermemektedir.
- Ülkenin sosyo-ekonomik gelişme düzeyine ve politik istikrarına, dünya ekonomik konjonktüründeki olumsuz şartlara büyük ölçüde bağımlı ve duyarlı bir sektör olan turizm, ülkedeki yapısal ve konjonktürel bozuklukların tümünden, değişik ölçülerde ve olumsuz bir biçimde etkilendiğinden risk ortamı yüksek olmalıdır.
- Turizm sektörünün verimi, aynı zamanda sosyal bir rantabilitenin de ifadesidir. Turizm sektörü ekonomik verimlilik yanında, sosyal bir verimlilik de yaratır.
- Turizm sektörü, zorunlu ihtiyaçları gidermeye yönelik sektörel üretimden ayrılır. Çünkü turistik tüketim, zorunlu olmayan (lüks, konfor, boş zamanları değerlendirme, kültür) tüketim grubuna girmektedir.
- Seyahat ve turistik tüketim eğilimlerindeki sürekli değişme, sektörün bu gelişmeye ayak uydurması zorunluluğunu ortaya çıkardığından, üretim dinamik bir nitelik kazanmaktadır.
- Turizm sektörü arzında ve turizm talebinde ekonomik davranışların yanı sıra gelenekler, dünya görüşü, psiko-sosyal etkenler, sosyal yapı, moda, snobizm ve kişisel tüketim özelliği rol oynamaktadır.

- Sektörün ülke ekonomisindeki etkinliği oldukça yüksektir. İthalat gerektirmeksizin, ya da az bir ithalat ile çok kısa zamanda döviz arzını etkilemesi, birim yatırımdan yüksek oranda döviz sağlanması, birim yatırım için yüksek oranda istihdam alanı yaratması, ülke ölçeğinde çalışanların verimliliğini arttırması, finansman kaynağı yaratması, katma değer etkisi, diğer sektörlerdeki rasyonelleşmeye ve çağdalaşmaya katkıda bulunması ve bölgeler arası dengeli kalkınma fonksiyonu, ekonomik önemini ortaya koymaktadır.

1.1.6.4.Dünyada Turizm Sektörüne Olan Talebi Arttıran Eğilimler

Dünya Turizm Örgütü tarafından hazırlanan “Turizm 2020 Yılı Vizyonu” çalışmasında, 2020 yılında dünyadaki turist sayısının 1.5 milyar kişi, toplam turizm gelirlerinin ise 2 trilyon A.B.D Doları olacağı, 2020 yılına ait uluslararası toplam turizm pazarının yüzde 49.2’sini Almanya, Japonya, Amerika Birleşik Devletleri, Çin, İngiltere, Fransa, Hollanda, Kanada, Rusya Federasyonu ve İtalya’nın oluşturacağı, 717 milyon kişi ile Avrupa’nın en çok turist kabul eden bölge olmayı sürdüreceği öngörülmektedir. Bölgelerin uluslararası turizm pazarından aldığı paylar açısından Avrupa’nın, en fazla turist kabul eden bölge olarak kalmakla birlikte büyüme ortalamasının yüzde 3.1 olarak dünya ortalamasının altında kalacağı, Çin’in de yer aldığı Doğu Asya/Pasifik Bölgesinin yıllık yüzde 7 büyüme ile pazar payını yüzde 27’ye yükselterek, yüzde 18’de kalan Amerika’nın da önünde yer alacağı, 2020 yılında Afrika ülkelerinin pazar payının yüzde 5, Orta Doğu ülkelerinin yüzde 4, Güney Asya ülkelerinin payının ise yüzde 1 olacağı tahmin edilmektedir⁸³.

Dünyada turizm sektörüne ilgi arttırıcı nedenleri şu şekilde maddeleyebiliriz:

- Sektörün talebinin her geçen gün artması,
- Büyük döviz girdisi ile ekonomilere katkısının önemli olması,
- Ortalama yaşam süresinin artması,

⁸³ DPT (2007) Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)-Turizm Özel İhtisas Raporu, Yayın No: DPT-2727, Ankara, s.3-6.

- Gelişim maliyetlerinin düşük olması,
- Uluslararası turizm talebindeki büyüme,
- Emek yoğun bir sektör olması sebebiyle işsizliği azaltıcı etkisi olması.

Ayrıca, gelecek yılların eğilimleri ve tüketici profiline ilişkin olarak bekar ve çocuksuz çiftlerin seyahate ve eğlenceye daha fazla zaman ve kaynak ayırmaları, turizm sektöründe temiz ticaret ve sürdürülebilir turizmin gelişimine yönelik tüketici kampanyalarının artması, varış noktaları seçimi ve rezervasyon süreçlerinde, elektronik teknoloji; internet, web siteleri vb., artan bir önem kazanması, ortalama çalışma sürelerinin kısalması, tatile ayrılan sürelerin artması ve Asyalı turistlerin turizm işletmecilerinin gözdesi haline gelmesi beklenmektedir.

1.2.KALKINMA KAVRAMI

Kalkınma kavramı iktisadın bir alt dalı olarak değerlendirilmekle beraber farklı bilimsel disiplinler (sosyoloji, felsefe gibi) çerçevesinde de incelenmektedir. Kavramın yaygın kullanımı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni kurulan ve bağımsızlığını yeni kazanan sömürge ülkeler az gelişmişlik sürecinden çıkmak amacıyla ekonomik ve toplumsal yapıyı değiştirmeye, iyileştirmeye yönelik uyguladıkları politikaları ve sanayileşme hedeflerini kapsamaktadır⁸⁴.

İktisat politikasının büyüme ve kalkınma amacı, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler açısından büyük önem taşımaya başlamıştır. Buna göre; gelişmiş ülkelerde dengeli bir büyüme hızına ulaşılması ve korunması amaç olurken, gelişmekte olan ülkelerde özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra kalkınma çabalarının başlatılması ve devam ettirilmesi amaç olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde sahip olunan yapısal sorunlar nedeniyle büyüme ve kalkınma oldukça önemli bir hedef haline gelmeye başlamıştır.

Ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek iktisat politikası ile birlikte aynı zamanda maliye politikasının da temel amaçlarından biridir. Ekonomik istikrarı

⁸⁴ PATNAİK, P. (2005) "Yeni Emperyalizm". Yeni Emperyalizmin Ekonomisi, Yeni Hayat Kütüphanesi, İstanbul. s.1-9.

sağlamak amacını yerine getirmeye çalışan maliye politikası uygulamalarının, aynı zamanda ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek amacına da yönelik olması gereklidir. Ekonomik istikrar maliye politikasının kısa dönemli, ekonomik büyüme ve kalkınma ise uzun dönemli amacıdır.

Ekonomik büyüme, genelde milli gelirin zaman içindeki artışını ifade eder. Bir başka açıdan büyüme, “İktisadi yapıda nitelik ve nicelik itibariyle yığılımlı değişme ve gelişme” anlamına gelir. Bu kapsamda bir ülkenin ekonomik gelişme düzeyi, söz konusu ülkede kişi başına düşen milli gelir ile ölçülür. Kişi başına düşen milli gelir bakımından, günümüzde, ülkeler arasında hala çok büyük farklar bulunmaktadır. Ekonomik büyüme, bu bakımdan, sürekli olarak gündemde bulunmakta ve büyüme modelleri ortaya atılmaktadır.

Büyüme teorileri, büyüme üzerinde önemli etkiler yapan nitelik ve özellikleri bakımından incelenmektedir. Bu kapsamda büyüme teorileri daha çok sermaye birikimi, teknik gelişme ve nüfus artışı konularında yoğunlaşır. Bir ekonomide ekonomik büyüme hızı ile ilgili olarak genel kabul gören iki ayrı yaklaşım bulunmaktadır. Bunlar, Harrod-Domar ve neo-klasik yaklaşımlardır. Keynesyen denge modeli dinamikleştirilerek kurulan ve Keynesyen varsayımlara dayanan Harrod-Domar büyüme modelleri savaş sonrası yıllarda oldukça ilgi çekmiştir.

Harrod-Domar modeli, büyüme hızının sermaye birikimi tarafından belirlendiği fikrini öne sürer. Bu durumda, devletin maliye politikası araçları ile ekonomiye müdahale ederek hedeflenen büyüme hızını gerçekleştirmesi veya uzun dönem büyüme hızında meydana gelebilecek sapmaları gidermesi mümkün olabilecektir. Bu kapsamda, devlet kamu yatırım harcamaları ile bir taraftan ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynarken, diğer taraftan, vergi politikasını ekonominin toplam tasarruf hacmini arttırıcı yönde kullanabilir. Bu durumda kamu tasarruflarını arttırmak, özel yatırımları teşvik etmek, kalkınmadan

doğan ve kalkınmayı tehlikeye sokabilecek yapısal dengesizliklere karşı koymak mümkün olabilecektir⁸⁵.

Kalkınma, ülkenin ekonomik, toplumsal, siyasi yapılarının değişerek insan yaşamının maddi ve manevi alanda ilerlemesi ve toplumsal refahın artmasıdır. Bu açıdan kalkınma, ölçümlere dayalı olan ve GSMH' daki hızlı artışla belirlenen büyümeyi içermekle birlikte, ekonomik ve sosyal değişimleri de içerir.

Kalkınma süreci, milli gelir ve üretimin zaman içinde sayısal olarak artması ile birlikte, kurumlardaki köklü değişiklikleri, ekonomik ve toplumsal yapının yeniden düzenlenmesini, halkın değer yargılarında, dünya görüşlerinde ve davranış kalıplarındaki değişiklikleri de kapsar. Ayrıca, ekonomik ve toplumsal yapıda sözü edilen değişikliklerin gerçekleştirilebilmesi için piyasanın işlerliğine etkide bulunabilecek düzenlemeleri de kalkınma deyiminin kapsamında değerlendirmek mümkündür. Bir ekonominin kalkınma politikaları belirlenirken kaçınma olanağı bulunamayan unsurları iki başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar;

- Büyümeyi teşvik eden ve nispeten kıt olan faktörlerin arzının arttırılması,
- Maksimum sosyal net hasılayı koruyan bir faktör kullanım modelinin elde edilmesi yeteneğidir.

Bir ekonomide kişi başına milli gelir artışı ve kişiler arasında dengeli dağılımı ile birlikte, kişilerin yaşam seviyelerinde bir iyileşme göze çarpar. Bu iyileşmenin neticesinde hayat standardı yükselen kişilerin tasarruf yeteneği artar. Bununla birlikte milli gelirin büyük bir kısmını yatırımlara ayırmak mümkün hale gelir. Böylece kalkınma ile birlikte, üretimde artışın yaratılması ve sanayileşme hamlesinin başlatılmış olması kalkınmayı simgeleyen temel özellikler olarak karşımıza çıkar. Büyüme ile kalkınma genellikle birbirine karıştırılan kavramlardır. Büyüme, ulusal

⁸⁵ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. HIÇ, M. (1974) Büyüme Teorileri ve Gelişen Ekonomiler. İ. Ü. Yayını No: 1945, Sermet Matbaası, İstanbul, s.86-101., ÖZGÜVEN, A. (1988) İktisadi Büyüme-İktisadi Kalkınma-Sosyal kalkınma-Planlama ve Japon Kalkınması. Filiz Kitabevi, İstanbul, s.90-98.

gelir düzeyindeki ve birey başına düşen ulusal gelirdeki artışı işaret eder. Kalkınma ise, büyüme ile birlikte ekonomideki yapısal dğişiklikleri de kapsar.

Ekonomik büyüme, bir ülkenin prodüktif kapasitesini genişletmesi için kullandığı araçlarla ilgili bir kavramdır. Ekonomik büyümeyi açıklayıcı özelliğe sahip dört temel değişken bulunmaktadır: İşgücünün kalitesi ve miktarı, doğal kaynakların miktarı ve kalitesi, reel sermayenin miktarı ve kalitesi ve toplumun teknolojik seviyede gösterdiği başarı. Bu değişkenleri ekonomik büyümede temel belirleyiciler olarak tanımlanabilir. Bunlar herhangi bir ekonominin üretim potansiyelleridir. Ekonomik büyüme, toplumun maddi refahını artırması bakımından önemlidir. Doğal olarak subjektif bir konu olan refah hakkında kabul edilebilir bir ölçü mevcut değildir. Her hangi bir toplum için maddi refah seviyesinin yükseltilmesi, faydalı ve ekonomik değeri olan mal ve hizmetlerin üretiminde artışı gerektirir. Maddi refah bakımından önemli olduğu için büyüme ile ilgileniliyorsa, üzerinde durulması gereken nokta sadece yalın haliyle kapasite ve üretim artışı değil, bununla birlikte kişi başına üretim artışıdır. Refah açısından önemli olan kişi başına mal ve hizmet miktarıdır. Zaman içinde kişi başına mal ve hizmet artışı olduğu takdirde refah seviyesinde gelişme olduğu söylenebilir. Mal ve hizmet miktarındaki artış daha temel sonuçlara ulaşılmasına yarayan bir araçtır. Zira, büyümenin temel hedefi toplumun refah düzeyini yükseltmektir. Üretim kapasitesindeki artış, toplum refahının yükseltilmesine iki yolla etkide bulunur. İlk olarak, tüketicinin hizmetinde olacak özel kullanım için gerekli olan mal ve hizmet miktarında artış yaratır. İkinci olarak, hükümetin istihdam edeceği kaynakların miktarını artırarak özel sektörün tüketim standartlarına zarar vermeden, hükümetin artan sorumluluklarını yerine getirmesine imkan verir ve bu iki yolla toplumun refah seviyesinde artış sağlanır.

Büyüme kavramının kalkınma kavramı ile karşılaştırıldığında ne anlama geldiği veya kalkınma kavramından ne tür bir farklılığının olduğu sorunu ortaya çıktığında, büyüme kavramı için en belirgin özelliğin “bir ekonominin üretim kapasitesinde, sayısal/niceliksel olarak ölçülebilen genişleme veya miktar artışı” olduğu söylenebilir. Bu karşılaştırmanın diğer yanında ise kalkınma kavramı

bulunmaktadır. Çoğu kez de ekonomik büyüme kalkınma ile özdeş tutulmuştur⁸⁶. Ekonomik kalkınma kavramı, niteliksel değişme yolunda olan bir şeye işaret etmektedir. Bu durumda ekonomik kalkınma hem daha fazla çıktı hem de teknik ve kurumsal yapıdaki değişimleri kapsamaktadır. Büyüme ile bir karşılaştırma yapılarak denebilir ki, ekonomik büyüme daha çok aynı şeydeki basit artış sürecini, ekonomik kalkınma ise daha fazla ve farklı olanın yer aldığı yapısal değişme sürecini ifade eder. Karşılaştırmalar, ekonomik büyümenin daha çok üretim faktörlerinin en yüksek verimi sağlayacak şekilde bir araya getirilmesini içeren bir denge sorunuyla ilgilendiğini göstermektedir. Ekonomik kalkınma ise iki aşamalı bir süreci ifade etmektedir. Birinci aşama, üretim faktörlerinin yaratılmasıdır. Bu aşamada, üretim faktörlerinin oluşturulabilmesi için ekonomiyi de içine alan kurumsal/yapısal bir değişimin olması gerektiği vurgulanmaktadır. İkinci aşama ise üretim faktörlerinin en uygun birleşimini içerisine almaktadır. Dolayısıyla ekonomik kalkınma kavramı, iktisadi nitelikte olan yapılar yanında sosyal, siyasal nitelikteki yapılarda da gelişme yönünde bir değişme, hatta yeni yapıların oluşturulmasını içeren süreçlere de işaret etmektedir. Yani iktisadi kalkınma sadece ekonomik boyutlarla sınırlanmayan, toplumu sosyolojik, psikolojik ve politik boyutlarıyla kuşatan karmaşık bir süreçtir.

Kalkınma her ne kadar iktisadi büyümeyi içerirse de varolanın sayısal olarak büyümesi anlamına gelmemekte, olumlu anlamda yeni bir yapının kurulmasını öngörmektedir. Şu halde, bir bütün olarak yapıların dönüşmesi (veya yapısal değişim), büyüme ile kalkınma arasındaki niteliksel farkla beraber iki kavram arasındaki ilişkiyi de ortaya koymaktadır.

F. Perroux, yapısal değişimden hareketle büyüme ile kalkınma arasındaki farkı şu şekilde ortaya koymaktadır: Kalkınma, bir toplumun sosyal ve mantık değişmelerinin kombinezonudur. Bu kombinezon global reel hasılayı sürekli ve birikintili bir şekilde artırmaya elverişlidir. Mantıksal yapıların ve sosyal

⁸⁶ TODARO, M. P. (1989) Economic Development in the Third World. Londra: Longman. s.114. LYNN, R. S. (2003) Economic Development Theory and Practice for a Divided World. New Jersey: Pearson Prentice Hall LEWIS, W. A. (1966) "Sınırsız Emek Arzı İle İktisadi Kalkınma". Çev: Berk, M. İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları ODTÜ İ.B.F. Yayınları, İstanbul. s.3.

alışkanlıkların bu kombinezonu, kurumların kombinezonundan başka bir şey değildir⁸⁷.

Fakat yapısal değişme kavramı, sadece ekonomik kalkınma olgusunu tanımlarken kullanılmamalıdır. Çünkü söz konusu kavramın büyüme olgusuyla da ilişkisi vardır. Ekonomik büyüme ile yapısal değişim de birbirlerini etkileyen süreçlerdir. Bir ekonomideki büyüme yapısal değişmeye neden olmayabilir. Ancak ekonomik büyümenin sürekliliğinin sağlanmasında yapısal değişme temel bir öneme sahiptir. Yapısal değişme olmadan ekonomide ve cari sektörlerinde azalan getiri söz konusu olabilir ve sonuçta büyüme yavaşlayabilir. Yapısal değişim, büyümeyi hızlandırabilir; yani yapısal değişim kaynakların marjinal hasılasında artışa sebep olabilir. Ekonomik büyümenin yapısal değişmeyle söz konusu ilişkisinden dolayı, bazı çalışmalarda ekonomik kalkınma kavramının ekonomik büyüme kavramını kapsadığı ve bu nedenle ekonomik kalkınmanın, yapısal değişme ile çıktıdaki artışların toplamı olarak ele alınması gerektiği belirtilmektedir. Böylece yapısal değişme, ekonomik büyümenin ve kalkınmanın yanı sıra, ara bir kategori olarak belirginleşmekte ve salt iktisadi yapıyla ilgili olarak dönüşüm (transformation) kavramı ile açıklanmaktadır. Ekonomik anlamda yapısal değişme kavramı, tarım sektöründen sanayi sektörüne doğru bir kaymayı ve bu kaymanın sonuçlarını tanımlamaktadır. H. E. Chenery, yapısal değişme veya dönüşümün, “...fiziki ve beşeri sermaye birikimi ile talep, üretim, ticaret ve istihdamın kompozisyonlarında bir kaymayı...” içerdiğini belirterek bunların ekonomik dönüşümün esasını oluşturduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca bu dönüşüm süreci kentleşme, demografik dönüşüm ve gelir dağılımındaki değişmeler gibi sosyo-ekonomik süreçlerle de yakından ilişkilidir. Bu çerçevede yapısal değişme, ekonomik olmayan faktörleri ancak ekonomik olanların değişimini etkiledikleri oranda kapsayan bir kavramdır⁸⁸.

Kalkınma kavramı ise ekonomik olan ve olmayan faktörleri, karşılıklı etkileşimleriyle bir neden sonuç ilişkisi içinde kapsamaktadır. Bu anlamda, yapısal

⁸⁷ ÜLKEN, E. (1989) 20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi. Filiz Kitabevi, İstanbul, s.106.

⁸⁸ MANİSALI, E. (1978) Gelişme Ekonomisi. Güryay Matbaacılık, İstanbul, s.73.

değişme teknik bir kavram, kalkınma ise etik/politik bir kavram olarak değerlendirilebilir. Aralarındaki ilişkinin bu özellikleri göz önüne alındığında yapısal değişimin, ekonomik kalkınmanın önemli ve zorunlu bir parçası olduğu belirgin bir hal almaktadır. Buna göre iktisadi kalkınma bir yapı değişikliği yani bir yapıdan diğer bir yapıya geçiştir. Ancak böyle bir geçiş daha çok kalkınmanın bir göstergesi, bir uyarıcı faktörü olabilir. Kalkınma için yatırım artışı, teknolojik gelişme, verim artışı, reel gelir artışı, eğitim düzeyinin yükselmesi yanında, düşüncenin, zihniyetin, sosyo-ekonomik yapıların da değişmesi gerekmektedir. Çünkü kalkınmamış bir ülkenin sorunu sadece üretim faktörlerinin en uygun bir biçimde nasıl bir araya getirileceği değildir. Aynı zamanda, üretim faktörlerinin nasıl elde edileceği ve üretimi artırmak için nasıl kullanılacağı da önem taşımaktadır.

1.2.1. Kalkınmanın Tanımı

Kalkınma medeni ve ortak ihtiyaçların karşılanabileceği fiziki ortamları oluşturmak, demokratik hak ve özgürlükleri geliştirmek, bireylerin bilgi ve becerilerini artırmak, fırsat eşitliği ve adaleti tesis etmek yoluyla; ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimin sağlanmasıdır.

İktisadi kalkınma, görüntüleri ile tanımlanan bir kavramdır. Gerçekten, herhangi bir memlekette iktisadi kalkınmanın ortaya çıkışı, kişi başına düşen milli gelirin tersine çevrilmesi mümkün olmayan bir hareket halinde devamlı ve reel olarak artmasıdır. Kişi başına isabet eden milli gelir arttıkça ve dengeli bir biçimde kişiler arasında dağıldıkça kişilerin yaşama seviyelerinde bir iyileşme göze çarpar, hayat standardı yükselir, kişilerin tasarrufta bulunabilme imkanları da çoğalır. Bu suretle, milli gelirin gittikçe artan bir kısmını yatırımlara ayırmak mümkün hale gelir; milli gelirin daha büyük bir kısmının yatırımlara ayrılması sermaye birikiminin artması demektir.

İktisadi kalkınma olayının karmaşıklığı, aslında ve geniş ölçüde kalkınmanın pek bilinmeyen karakterinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Higgins, İktisadi

Kalkınma üzerine temel bir eser sayılan kitabına şöyle başlamaktadır: "Durgunluk kuraldır, Kalkınma ise, özel bir açıklama gerektiren bir istisnadır"⁸⁹. Aynı anlamda G. Myrdal ise, "Kalkınma belli bir anda oluşmuş bir kazadan başka bir şey değildir", demektedir. Ekonomik kalkınmanın tarihsel bir istisna veya ayrıcalıklı bir durum sonucu olması İktisadi Teorilerdeki yetersizlik ve güçlüğü de ortaya koymaktadır⁹⁰.

İktisadi kalkınma süreçleri, sadece iktisadi değil, sosyal ve insancı tüm boyutları, sözcüğün en geniş anlamında, iktisadi olgularla, sosyo-kültürel tüm olguları bütünleştirerek refah içinde bir toplum yaratan bir süreçtir. Böylece iktisadi kalkınmanın gerçekleşmesini kişi bazında şu üç ana ölçüte bakarak tespit etmek mümkündür: 1) Kişinin sürekli artan geliri doğrultusunda, maddesel sıkıntının giderilmesi, 2) Kişinin bağımsızlık ve özgürlüğünün büyümesi, 3) İnsancı boyutlarını geliştirebilecek olanaklar sonucunda, kendine umut veren ve geleceğe dönük, plan-program yapma.

Bu nedenlerle, insanı, maddesel ve manevi tüm boyutları ile geliştiremeyen süreçlere, dengeli veya ahenkli kalkınma denilemez. Bu noktada bir tespit yapmak gerekir: Kalkınmanın dokularında ekonomik boyutlar yanında, etik, estetik, normatif ve nitel, boyutlar vardır ki, bunların tümü bu kavramın içeriğini olduğu gibi, özellikle insanlararası ilişkilerin biçimini de tanımlayarak belirler.

Kalkınma sadece ve yalnız "ekonomik" boyutlarla sınırlanmayan, toplumu, sosyolojik, psikolojik ve politik boyutlarıyla kuşatan, karmaşık bir süreçtir. Kalkınma her ne kadar, iktisadi büyümeyi de içerirse, varolanın sayısal olarak büyümesi anlamına gelmez. Olumlu anlamda, yeni bir yapının, yeni bir dünyanın kurulmasını öngörür. Aksi takdirde, genişleme, yayılma veya büyüme olgusu ortaya çıkar. Günümüzde kalkınma, sanayileşme ve büyüme gibi hedeflerin yanında, yoksulluğun ve yolsuzluğun azaltılması, gelir dağılımının iyileştirilmesi, yaşam kalitesinin arttırılması, bilgi toplumuna uyum gibi insan merkezli birçok hedefi içine almaktadır. Kalkınma kavramı, süreklilik arz etmekte ve "ortak iyi" ideolojisi olarak

⁸⁹ HİGGİNS, B. (1959) Economic Development. New-york. 5-15.

⁹⁰ MYRDAL, G. (1957) Economic Theory and Underdeveloped Regions, London. 23.

tanımlanmaktadır. Ingham, kalkınmayı özellikle (azgelişmiş) ülkelerin ulaşmaya çabaladıkları bir erek, hedef ve aynı zamanda nedensel ilişkileri içeren bir süreç olarak tanımlanmaktadır⁹¹.

1.2.2. Kalkınmanın Özellikleri

Geri kalmışlık probleminin çözümüne atılacak ilk adım, kalkınma kavramına nasıl yaklaşılması gerektiği sorusunu da beraberinde getirir. Kalkınma literatüründe, kavram üzerinde geniş tartışmalar yapılmıştır. Kavramın büyüme, yapısal değişme, sanayileşme ve modernleşmeyle ilişkileri kurulmuş, farklılıkları incelenmiştir. Bütün bu tartışmalar içinden, gelişmekte olan toplumların ekonomik ve ekonomik olmayan kendi öz kaynaklarını içerisine alacak yeni bir tanımın yapılması güç gözükmektedir. Fakat tanımın tam da buradan, yani ekonomik ve ekonomik olmayan kaynakları bir bütün olarak içinde barındıracak yerden başlatılması kaçınılmazdır. Zira, sermaye ve teknolojiyi kalkınma için yeterli gören teknolojik determinizme karşı yeni bir kalkınma kavramı geliştirebilmek, ancak, kalkınmayı iktisadi büyümeyle sınırlamamak ve onu sadece teknolojik ve sermaye yönlü bir unsur olarak görmemekle mümkündür. Aynı zamanda kalkınma, bir toplumun üyelerinin sahip oldukları araçlarla varlıklarını devam ettirecek bir güce dönüştüren sosyal ve zihinsel ilerlemelerini, geleceğe açık olmayı, temel ihtiyaçların karşılanmasını, önemli derecede bağımsızlığı, kendine güveni, yaratıcılığı ve kültürel bir kimliği bünyesinde barındırmalıdır.

Bu anlamdaki kalkınma kavramının kökleri, sermaye ve teknolojinin kalkınma için gerekliliği açısından, bir yönüyle ekonomik alanın içindedir. Fakat diğer bir yönüyle bu alanın dışında; eğitimde, örgütlenmede, disiplinde ve bunlarında ötesinde siyasal bağımsızlıkta ve ulusal bir kendine güvenme bilincinde yatmaktadır. Çünkü kalkınma, yabancı teknisyenlerin ya da sıradan insanlarla ilişkisini yitirmiş yerli bir seçkinler topluluğunun becerikli aşılama operasyonları ile yaratılamaz. Ancak, teker teker herkesin işgücünün, zekasının, heyecanının ve azminin seferber

⁹¹ INGHAM, B (1995) Economics and Development. London: McGraw-Hill. s.33.

edilerek, geniş kapsamlı bir imar hareketi olarak sürdürülürse başarı kazanılır. Bu da nüfusun tamamının eğitimi, örgütlenmesini ve disipline sokulmasını içeren bir süreci gerekli kılmaktadır. Günümüz gelişmekte olan toplumlarının birbirinden kopmuş ve birbirine ilgisizliği artmış sınıflardan oluşması, dolayısıyla toplumsal bütünlüğü zedelenmiş bir yapıya dönüşmüş olması, bu tanımı daha da önemli hale getirmektedir.

Çok yönlü, heterojen, insan ve toplum yararına bir bilim dalı olan kalkınmanın, kendine özgü bir terminolojisi bulunmaktadır. Kalkınmanın sadece niceliksel değil aynı zamanda niteliksel boyutları vardır ve henüz kuramsal bir bütüncüllüğe sahip olmayan bir bilim dalıdır.

1.2.3. Kalkınmanın Amaçları

Kalkınma, bir ulusun hedeflediği ekonomik gelişme sürecini oluşturabilmesi için ulusal ekonominin bütünsel olarak düzenlenmesidir⁹². Ayrıca sadece ekonomik göstergeler ile ifade edilemeyeceğini de vurgulamaktadır⁹³.

Geri kalmışlık, bir çok ülkenin üstesinden gelmek istediği çok yönlü bir problemdir. Her problemde olduğu gibi geri kalmışlık probleminin çözümü için de probleme nereden ve nasıl bakıldığı önemlidir. Şayet problem, ekonomik kaynakların yetersizliğinde görülüyorsa, çözüm, ekonomik faktörlerin ağırlıkta olduğu teorilere ve oradan da ekonomik yeniden yapılanmalara ve projelere dayandırılacaktır. Bu durumda yeni kaynaklar aranacak, yeni üretim araçları elde edilmeye çalışılacak, şayet elde söz konusu kaynakları ve teknolojiyi satın alacak yeterli sermaye yoksa dış yardımlara başvurulacaktır. Daha da ileriye gidilip dış teknik, proje ve uzman desteği de aranacaktır. Fakat gelişmekte olan toplumların uzun bir süredir denediği bu tür çözümler ne yazık ki istenilen sonuçları yaratmada yetersiz kalmıştır. Bu nedenle geri kalmışlık probleminin çözümüne farklı bir noktadan başlanması; bir anlamda her bir gelişmekte olan toplumun kendi özgün yapısı içerisinde ekonomik

⁹² GASPER, D. (1995) "Kalkınma Ahlakı: Yeni Bir Alan mı?" Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma. (Çev: İdil Eser). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s.209.

⁹³ TODARO, M. P. (1989) a.g.e. s.62.

ve ekonomik olmayan faktörlerin dikkate alınması, kavramların yeniden tanımlanması ve kalkınma sürecine ekonomik faktörlerle birlikte ekonomi dışı faktörlerin de katılarak bütüncül bir anlayışla probleme yaklaşılması gerekmektedir. Ekonomik kalkınmanın temel amaçları şu şekilde sıralanabilir:

- Ülkeye ekonomik bağımsızlığını kazandırmak
- Kişisel reel gelirleri artırmak
- Hızlı teknolojik gelişmenin sağlanması
- Özel girişim işletmelerini geliştirmek ve yeni yatırım zihniyeti yaratmak
- Temel ihtiyaçların karşılanması
- Daha fazla boş zaman yaratarak insan ömrünü ve refah seviyesini arttıran yeni bir hayat anlayışı getirmek
- Toplumların uzun yıllardan beri kazandığı kültür değerlerini sürdürmek
- Daha iyi sağlık, eğitim, istihdam, ve barınma olanakları sağlamak

1.2.4. Kalkınmanın Ölçülmesi

Kalkınmanın ölçülmesi ile ilgili yaklaşımları iki grupta değerlendirebiliriz. Bunlardan birincisi brüt ve net kalkınma hızından oluşan parasal ölçütler, diğeri ise kalitatif unsurları kapsayan parasal olmayan ölçütlerdir. Parasal ölçütler brüt ve net kalkınma hızı olarak iki başlıkta toplanabilir. Brüt kalkınma hızı, ekonominin büyüme hızına eşittir. Yani üretimdeki artıştır. Formül olarak şu şekilde ifade edilebilir:

$$BKH = (GSMH_t - GSMH_{t-1}) / GSMH_{t-1} = (Y_t - Y_{t-1}) / Y_{t-1} = \Delta Y / Y$$

Eğer ΔY , cari piyasa fiyatları hesaplanmışsa, bu oran nominal ya da parasal büyüme oranını göstermektedir. ΔY 'nin hesaplanmasında deflatör kullanılarak gerçek büyüme ortaya çıkarılmışsa $\Delta Y / Y$ reel büyüme oranını gösterecektir.

Net kalkınma hızının bulunabilmesi için büyüme hızından nüfus artış hızının çıkarılması gerekmektedir. Çünkü bir toplumda üretim, dolayısıyla MG artarken eğer nüfus da hızlı artıyorsa kişilerin gelir durumunda herhangi bir iyileşme olmayacaktır.

Örneğin, büyüme hızı %6 olarak gerçekleşmiş bir ekonomide nüfus artış hızı da %2 ise, net kalkınma hızı %4 olacaktır.

Tablo 1: Seçilmiş Ülkelerde Gelişmişlik Göstergeleri (2008)

| | | Tarım/ GSYİH | Sanayi/ GSYİH | Hizmetler/ GSYİH | İmalat Sanayi/ GSYİH | Nüfus Artış Hızı | Nüfus Aktif Nüfus | Bebek Ölüm Oranı | İnsani Kalkınma Endeksi | Ortalama Ömür |
|------------|-----------|-----------------|------------------|---------------------|----------------------------|------------------------|-------------------------|------------------------|-------------------------------|------------------|
| ULKELER | KBDG (\$) | (%) | (%) | (%) | (%) | (%) | (%) | (bin doğum başına) | (%) | |
| ETHOPYA | 245 | 46 | 13 | 40 | 5 | 2 | 53 | 80 | 0.414 | 54.7 |
| KENYA | 645 | 23 | 19 | 58 | 12 | 3 | 55 | 79 | 0.541 | 53.6 |
| PAKISTAN | 879 | 20 | 27 | 54 | 19 | 2 | 60 | 79 | 0.572 | 66.2 |
| MISIR | 1.729 | 13 | 36 | 51 | 16 | 2 | 62 | 28 | 0.703 | 69.9 |
| AZERBAYCAN | 3.652 | 10 | 62 | 28 | 8 | 2.2 | 72.1 | 74 | 0.787 | 70 |
| PERU | 3.846 | 6 | 35 | 59 | 15 | 1 | 64 | 23 | 0.806 | 73 |
| BREZİLYA | 6.855 | 5 | 31 | 64 | 18 | 1 | 66 | 31 | 0.813 | 72.2 |
| ROMANYA | 7.703 | 8 | 26 | 65 | 22 | 0 | 70 | 16 | 0.837 | 72.5 |
| TÜRKİYE | 8.877 | 9 | 28 | 63 | 19 | 1 | 67 | 26 | 0.806 | 71.7 |
| MEKSİKA | 9.715 | 4 | 25 | 71 | 17 | 1 | 64 | 22 | 0.854 | 76 |
| KORE | 20.014 | 3 | 39 | 58 | 28 | 0 | 72 | 5 | 0.937 | 79.2 |
| İTALYA | 35.396 | 2 | 27 | 71 | 18 | 1 | 66 | 4 | 0.951 | 81.1 |
| FRANSA | 41.970 | 2 | 21 | 77 | 12 | 1 | 65 | 4 | 0.961 | 81.0 |
| ALMANYA | 40.324 | 1 | 30 | 69 | 23 | 0 | 66 | 4 | 0.947 | 79.8 |
| A.B.D. | 45.592 | 1 | 23 | 76 | 14 | 1 | 67 | 5 | 0.956 | 79.1 |
| İSVEÇ | 49.662 | 1 | 29 | 70 | 20 | 1 | 66 | 3 | 0.963 | 80.8 |
| NORVEÇ | 82.480 | 2 | 45 | 54 | 9 | 1 | 66 | 3 | 0.971 | 80.5 |

Kaynak: The World Bank, World Development Indicator <http://ddp-ext.worldbank.org/ext/DDPQQ> (Erişim tarihi: 21.04.2009), Human Development Reports <http://undp.org/en/statistics>

Kalkınmanın esas amacı kişilerin gelirlerini yani refahını arttırmak olduğu için kullanılması gereken ölçü milli gelir yerine kişi başına düşen milli gelir olmalıdır. Kişi başına düşen gelir, milli gelirin ülke nüfusuna oranlanmasıyla elde edilir.

Ülkeler açısından bakıldığında dünya nüfusunun yarısından fazlası düşük gelir grubunda toplanmış olup, dünya gelirinden aldığı pay oldukça düşüktür. Dünyada en üst gelir seviyesindeki % 20'lik kesim, toplam dünya gelirinin % 83'ünü alırken, en alt gruptaki % 20'lik kesim toplam gelirlerin sadece % 1.5'ine sahip durumdadır. Sanayileşmiş ülkelerde kişi başına düşen gelir 20.000 dolar iken en az gelişmiş ülkelerde ise bu rakam en fazla 500 dolar düzeyindedir. Tablo: 1'den de görüleceği gibi İsviçre'de KBDG 49.662 dolar iken Ethopya'da 245, Pakistan'da 879, Kenya'da 645 dolar olup, yoksulluk sınırının altında yaşamaya çalışmaktadırlar.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yayınlanan insani kalkınma endeksi, salt ekonomik anlamda gelir değişkeninin yanında kişilerin eğitim durumu ve ortalama ömür gibi sosyal değişkenleri de göz önünde bulundurmaktadır. Endeks üç değişkene göre hesaplanır: Ortalama yaşam süresi, eğitim düzeyi ve satın alma gücü paritesine göre kişi başına milli gelir. Buna göre 0-0.49 düşük insani gelişmeyi, 0.50-0.79 orta düzeyde insani gelişmeyi, 0.80-0.89 yüksek ve 0.90-1.00 çok yüksek insani gelişmeyi ifade etmektedir. Buna göre Norveç 0.971 ile çok yüksek insani gelişmeye, Ethopiya 0.414 ile düşük insani gelişme değerine sahiptir. Azerbaycan ise 0.787 endeks değeri ile orta düzeyde insani gelişmeye sahip ülkeler arasında yer almaktadır. Az gelişmiş bir ülkeyi temsil eden 0.50 altındaki istatistiğe sahip 24 ülkeden 23'ü Afrika'da bulunmaktadır (Diğer ülke Afganistan). 0.50-0.79 aralığındaki orta düzeyde insani kalkınmaya sahip ülke sayısı ise 75'dir. 0.80-0.89 aralığındaki endeks değerleri, yüksek insani kalkınmayı göstermektedir. Türkiye'nin de (0.806) yer aldığı 45 ülkeyi kapsamaktadır. Çok yüksek yaşam kalitesini ifade eden 0.90 ve yukarı endeks değerlerine sahip ülke sayısı 38'dir. Bu ülkeler arasında İskandinav ülkeleri, A.B.D, Avrupa ülkeleri, Avustralya, Yeni Zelanda, Japonya, Singapur, Hong Kong, Güney Kore gibi uzak doğu ülkeleri ile petrol açısından

zengin kaynaklara sahip Arap ülkeleri yer almaktadır. Tablo 1’de seçilmiş ülkelere ilişkin insani kalkınma endeks değerleri görülmektedir.

1.2.5. Kalkınma İktisadının Gelişimi

Kalkınma disiplini içerisinde kalkınma veya azgelişmişlik olgusu çoğunlukla ekonomik faktörlere dayanılarak ve gelişmekte olan ülkelerin farklılıkları dikkate alınmadan incelenir. Sanayi Devrimi ekonomik anlamda bir miladı temsil etmektedir. Çünkü, Sanayi Devrimiyle birlikte dönemin birçok bağımsız ülkesi, devrimi gerçekleştiren İngiltere’ye göre kendi ekonomik yapısını yeniden düzenleme çabası içine girmiştir. Devrim sonrasında eskinin üretim, bölüşüm ve dağıtım biçimleri değişmek, değiştirilmek zorunda bırakılmıştır. Değişim sadece ekonomik yaşamla da sınırlı kalmamıştır. Buna sosyal ve politik alanlar da eşlik etmiştir. Bu nedenle bugünün gelişmiş ülkelerinin bir çoğunda olduğu gibi gelişmekte olan ülkelerin bir kısmında da söz konusu alanlardaki değişimin kökenlerini o tarihlere götürmek gerekir.

Geri kalmışlıkla ilgili olarak kalkınma olgusu da Sanayi Devrimine yakın bir tarih olan ondokuzuncu yüzyılın ortalarına dayanmaktadır. Arthur Lewis, Hla Myint ve Celso Furtado’nun ekonomik tarih çalışmaları, birçok kalkınmakta olan ülkenin kalkınma öyküsünün ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren başladığını göstermektedir⁹⁴. Bununla birlikte iktisatçıların çoğunluğu, kalkınma ekonomisinin bir alt disiplin olarak ortaya çıkışının 1930’lardaki Büyük Bunalımla başladığını kabul etmekte ve 1939-1945 arasındaki uluslararası ekonomik sistemin çöküşünün meydana getirdiği sarsıntının kalkınma ekonomisine asıl ivmeyi kazandırdığını belirtmektedirler. Söz konusu tarihten itibaren gelişmekte olan ekonomilerin, toplumların neden gelişemedikleri, hangi tür ekonomik sorunları olduğu ve nasıl kalkınabilecekleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Çalışmaların en önemli özelliği, sorunların, tanımların ve çözümlerin büyük ölçüde ekonomik unsurlarla sınırlandırılması; başka bir ifadeyle ekonomik olayların kültür, politika ve psikolojik

⁹⁴ REYNOLDS, L. G. (1996) “Tarihsel Perspektiften Ekonomik Kalkınma”. Çev: Öztürk, S. Kalkınma İktisadı, Yükseliş ve Gerilemesi, Der: Şenses, F. İletişim Yayınları, İstanbul. s.54-55.

faktörler analize dahil edilmeden (ceteris-paribus) arz, talep, fiyat gibi piyasa göstergeleriyle birlikte üretim kaynaklarının yeterliliği veya eksikliği gibi faktörler aracılığıyla açıklanmasıdır.

1.2.6. Azgelişmişlik Olgusunun Tanımı

Azgelişmişlik olgusunun kesin bir tanımının yapılmadığı, literatürde farklı açıklamalar ile karşılaştığı belirtilebilir. Azgelişmiş ülkelerin özelliklerinden hareket ederek tanımlama yapan Bauer'e göre, eğer bir ülke teknoloji ve bilimin meyvelerinden geniş şekilde faydalanamıyor, bu olanakları tarımdan elde edemiyor ve bunun yanında imalat sanayi gelişmemiş ise azgelişmiş ülkedir. Higgins ise tanımlamasını kişi başına gelir ölçütüne dayandırmakta ve ülkeleri kişi başına düşen gelirlerine göre sınıflandırmaktadır⁹⁵. Benzer şekilde C. Clark'ın gelişmişlik ve geri kalmışlık ölçütü de tüm dünyada işçi başına düşen gerçek gelire dayanmaktadır. Bu ölçüt dikkate alındığında 2007 yılı verileriyle en yüksek kişi başına düşen gelir düzeyine sahip beş ülke; Lüksemburg (103.042\$); Norveç (82.480\$), İzlanda (64.190\$), İrlanda (59.324\$), Danimarka (57.051\$) olarak sıralanmaktadır⁹⁶. Ekonomik verilere dayalı olarak ve karşılaştırmalı yöntemle yapılan azgelişmiş-gelişmiş ülke ayırımı A. Lewis, W. W. Rostow, R. Nurkse ve R. Rodan gibi kalkınma iktisatçıları da gözlenmektedir. Bu ayırımlarda kişi başına düşen gelir, sermaye donanımı ve sermaye birikimi, tasarruf, yatırım gibi bir dizi değişken kriterler kullanılmaktadır⁹⁷.

Karşılaştırmalı yöntemle gelişmiş, azgelişmiş ülke tanımlaması Dünya Bankası tarafından yapılmıştır. Dünya Bankası'nın bu tanımında kullandığı ilk referans kişi başına GSMH'dir. 2007 yılı verilerine göre; kişi başına yıllık geliri 875 \$ veya daha az olan ülkeler Düşük Gelirli Ekonomiler, kişi başına yıllık geliri 876-10.725 \$ arasında olan ülkeler Orta Gelirli Ekonomiler; kişi başına yıllık geliri

⁹⁵ EGELİ, H. A. (2003) Kalkınma Ekonomisi. İlkem Ofset, İzmir. s.5.

⁹⁶ Erişim 09/10/2009: <http://undp.org/en/statistics>

⁹⁷ YAVİLİOĞLU, C. (2002) Geri Kalmışlık Olgusu Ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri. Başbakanlık, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, C.Ü. İ.İ.B. Dergisi, Cilt 3,Sayı 2. s.50.

10.726 \$ ve yukarı olan ülkeler Yüksek Gelirli Ekonomiler olarak sınıflandırılmaktadır⁹⁸.

Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında karşılaştırma yolu ile yapılacak tanımlama için kişi başına GSMH'nin dışında başka ekonomik kriterlere de gereksinim duyulmuştur. Zira ancak bu şekilde soyutlamadan ve kişi başına gelir kriterinin taşımış olduğu eksikliklerden kurtulmak mümkün olabilmektedir. Bu amaca uygun olarak Dünya Bankası tarafından gelişmişlik, azgelişmişlik göstergeleri şu kriterleri de içine alacak şekilde daha da genişletilmiştir; nispi fakirlik, GSMH'da tarım sanayi ve hizmetlerin payı, teknoloji, demografik göstergeler, gelir bölüşümü, dış ticaret, sağlık ve eğitim göstergeleri ve ikili kültür. Yukarıda sıralanan kriterler kalkınma iktisatçıları tarafından genel kabul görmekte ve hatta söz konusu kriterlerin göstergelerinde zamanla olumlu değişiklikler ve sonuçlar gözlemlense bile gelişmiş ülkeler dikkate alınarak ülke yine azgelişmiş ya da gelişmekte olan ülke olarak tanımlanmaktadır. Çünkü bu göstergeler mutlak büyüklükler olmadığı gibi gelişmiş ülkelere göre değerlendirilen ölçütlerdir. Geri kalmışlık tanımı özellikle ülkenin kendine has gelişimi dikkate alınarak değil de daha çok gelişmiş ülkeler baz alınarak yapıldığı için bir ülkenin geri kalmışlıktan kurtulması, büyük bir atılımı ve sektörel değişimi gerekli kılmaktadır. Yani gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki yapısal farklılığın değişmesi veya giderilmesi gerekmektedir. Zira söz konusu iki ülke gurubu arasındaki farklılığın önemli bir yönünü ekonomide yer alan sektörler arasındaki yapısal özellikler oluşturmakta ve bu nedenle de bir çok çalışmada iki gurubun ayırımı yapısal özelliklere göre yapılmaktadır. Dünya Bankası da bu tür bir ayırımı benimsemekte ve ülkeleri kişi başına gelir ve diğer kriterlerle birlikte yapısal farklılıklarına göre de sınıflandırmaktadır.

Azgelişmiş ülkelerin birçoğunda tarım hala üretimde öncelikli yerini korumaktadır. Sanayinin üretimdeki payı açısından karşılaştırıldığında; gerek endüstrinin toplam üretimdeki oranı gerekse endüstride imalat sektörünün oranı azgelişmiş ülkelere göre çok düşük düzeydedir. Hizmetler

⁹⁸ World Bank-World Development 2007

sektörü açısından ele alındığında gelişmenin artmasıyla birlikte hizmetlerin üretimden aldığı pay yükselmektedir. Ancak bazı azgelişmiş ülkelerde hizmetler sektörünün payının yapay olarak artabileceğini göz önünde tutmak gerekmektedir.

Ekonominin sektörel bazda yapısı incelendiğinde gelişmekte olan ekonomilerin çok önemli bir özelliği olan ikili yapılarla karşılaşmaktadır. Bu anlamda hem sanayi, tarım ve hizmetler gibi ekonomik sektörler hem de toplumsal yapı, geleneksel ve modern kesim olarak ikiye ayrılmaktadır. Kalkınma teorilerinin önemli bir kısmı kuramlarını, gelişmekte olan ekonomilerin bu özelliği üzerine kurmuşlardır. Zaten gelişmekte olan ekonomilerin tanımlanması yukarıdaki kriterlerle sınırlandırılmamaktadır. Çünkü bu ekonomilerin sorunlarının tahlili de hem bir anlamda onları tanımlamak anlamını taşımakta hem de teorilerin ne tür problemlerle uğraştıklarının anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Azgelişmiş ekonomilerin sorunlarından ilki tarımsal işgücünün fazlalığı ve tarımsal üretimin düşüklüğüdür. Gelişmekte olan ekonomilerle gelişmiş ekonomilerin sektörel bazda karşılaştırmasını verdiğimiz (Tablo-1)'de gelişmekte olan ekonomilerde tarım sektöründeki üretim oranının endüstri, imalat ve hizmetler sektörlerine nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, gelişmekte olan ekonomilerde işgücünün diğer sektörlerle göre tarım sektöründe daha yoğun olduğunu gösterir.

Gelişmişlik düzeyiyle işgücünün sektörel dağılımı arasında yakın bir ilişkinin olduğu bilinmektedir. Gelişme düzeyi arttıkça işgücü, tarım sektöründen sanayi ve hizmetler sektörüne geçecektir. Çünkü ekonomik gelişme, tanımı gereği ileriye doğru bir toplumsal ve ekonomik değişimi ve dönüşümü ifade eder. İktisadi analizlerin hemen hemen tamamı için gelişmenin seyri tarım, imalat, sanayi ve hizmetler şeklinde sıralanır⁹⁹. O halde ekonomik anlamda gelişme düzeyi arttıkça imalat, sanayi ve hizmetler sektörleri artan bir düzeyde tarımsal işgücünü talep edeceklerdir. İşgücü talep seviyesinin fazlalığı ücret düzeylerini de tarım dışı sektörlerin lehine

⁹⁹ CLARK, C. (1986) The Condition of Economic Progress. London. Aktaran: Savaş, V. Kalkınma Ekonomisi, 4. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul. s.17.

çevireceği için, daha fazla işgücü tarım sektöründen diğer sektörlerge geçiş yapacaktır¹⁰⁰. Başka bir ifadeyle ekonomik kalkınma hızlandıkça işgücünün sektörel dağılımı tarım sektörünün aleyhine, tarım dışı sektörlerin lehine olacaktır. Fakat gelişmekte olan ülkelerde gelişme hızı düşük olduğu için, tarım sektöründeki işgücü fazlası diğer sektörlerge aktarılamamakta ve bu nedenle de gizli işsizlik oranı artmaktadır.

Gelişmekte olan ekonomilerin diğer sektörlerge göre tarım sektöründeki işgücü yoğunluğunu tamamlayan diğer bir özelliği ise; teknolojik gerilik, ekim alanlarının elverişsizliği, yetersiz sermaye kullanımı ve küçük aile işletmelerinin varlığı gibi nedenlerden dolayı tarımsal prodüktivitenin düşük olmasıdır. Bu iki özelliğin bir arada bulunması ekonominin tarımsal yapıdan sanayiye doğru çevrilmesini daha da güçleştirmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin problemlerinden birisi de yetersiz sermaye birikimidir. Bilindiği gibi üretim miktarındaki artışın önemli bir etkeni sermaye miktarındaki artıştır. Sermaye birikimi hem parasal gelir artışının hem de üretim kapasitesi yaratılmasının kaynağıdır. Halbuki gelişmekte olan ekonomilerde sermaye miktarı çok yetersiz olduğu gibi aynı zamanda çok yavaş bir hızla artmaktadır. Bunun bir nedeni bu ülkelerde milli gelir oranının düşük olmasıdır. Nüfustaki büyüme oranının yüksekliğiyle beraber milli gelir düzeyindeki düşüklük, sermaye miktarının düşük kalmasına ve aynı zamanda artışın yavaş olmasına neden olmaktadır. Hem milli gelirin düşük olduğu hem de nüfusun hızlı arttığı bir durumda sermaye miktarındaki artışı engelleyen bir olgu da tüketim miktarındaki artıştır. Çünkü kişi başına milli gelir ne kadar düşük ise, ekonomide gelirin o ölçüde büyük kısmı tüketime ve dolayısıyla o ölçüde küçük kısmı tasarrufa ayrılacak demektir. Gelişmekte olan toplumlardaki adaletsiz gelir dağılımıyla birlikte tüketime ayrılan gelir miktarının büyüklüğü, yeterli tasarruf yapılmasına engel olmakta; bir anlamda Nurkse'un "Yoksulluğun Kısır Döngüsü" teoreminde açıkladığı gibi, gelişmekte olan

¹⁰⁰ LEWIS, W. A. (1966) "Sınırsız Emek Arzı İle İktisadi Kalkınma". Çev: Berk, M. İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları ODTÜ İ.B.F. Yayınları, İstanbul. s.99.

bir ülke milli gelir düzeyindeki düşüklükten dolayı tasarruf yapamamakta ve tasarruf yapamadığı için de sermaye birikimini sağlayamamaktadır¹⁰¹. Böylece tekrar düşük bir milli gelir düzeyi yaşanmaktadır¹⁰².

Gelişmekte olan ekonomilerin kalkınma süreçlerinde karşılaştıkları en önemli sorunlardan birisi de hızlı nüfus artışıdır. Nüfus artış hızının gelişmekte olan ülkelerde sorun yaratmasının birkaç nedeni bulunmaktadır. Bilindiği gibi nüfus bir üretim faktörüdür ve belirli yaş gurupları arasında çalışma potansiyeli olan işgücü niteliğindedir. Fakat üretim faktörlerinden birisi olan nüfusun, diğer üretim faktörleriyle uygun gelişme seyrine sahip olması gerekir. Gelişmekte olan ekonomilerin yetersiz sermaye birikimlerinin var olduğu düşünüldüğünde, artan nüfusun çalışan azınlık tarafından beslenmesi zorunlu hale gelir. Bu durum zaten çok sınırlı olan tasarruf eğilimini daha da azaltır ve ekonomik değişim için gerekli sermaye birikiminin sağlanması mümkün olamaz¹⁰³. Bir taraftan nüfus artış hızının düşürülebilmesi, diğer taraftan sermaye birikim hızının arttırılamaması gelişmekte olan ekonomileri kısır bir döngüye sokar ve bir darboğaza neden olur.

Kalkınma teorilerine göre gelişmekte olan ekonomilerin temel bir özelliği de arz, talep ve optimum kaynak dağılımı açısından piyasaların dar ve düzenleyici niteliğinin yeterli olmamasıdır. Gelişmekte olan ekonomilerde arz yönüyle piyasaların darlığının bir nedeni kişi başına gelir seviyesinin düşüklüğüdür. Gelir seviyesinin düşüklüğüne bağlı olarak iç tasarruf oranı düşük kalmaktadır. Yatırım hacmi ise doğrudan tasarruflara bağlıdır. Dolayısıyla tasarrufların düşüklüğü yatırımların düşüklüğüne neden olmaktadır.

Piyananın darlığının bir ayağını da gelir düzeyinin düşüklüğüne bağlı olarak talep seviyesindeki düşüklük oluşturmaktadır. Piyasa ekonomisinde fiili ve potansiyel olarak talep edilmeyen mal ve hizmetlerin üretimi söz konusu olmadığına göre hem üretim hem de talep açısından bir çember gelişmeyi sınırlandırmaktadır.

¹⁰¹ NURKSE, R. (1966) Azgelişmiş Ülkelerde Büyüme. İktisadi Büyüme ve Gelişme Enstitüsü Seçme Yazılar. No:2. Çeviren: T. Toskay. İ.Ü.İ.F. Yayınları İstanbul. s.61-74.

¹⁰² SAVAŞ, V. (1986): Kalkınma Ekonomisi. 4. Baskı. Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul. s.9-11.

¹⁰³ MANİSALI, E. (1982) Gelişme Ekonomisi. Ar Yayın Dağıtım, İstanbul. s.28.

Gelişmekte olan ekonomilerin diğer bir özelliği ise, piyasa koşullarının olmaması veya eksik olmasıdır. Bu durum, kaynakların optimal dağılımına olumsuz etkide bulunmaktadır. Yani kaynaklar fiyatların yol göstericiliğine göre üretime sokulmamakta veya bölüşüm fiyat mekanizmasına göre gerçekleşmemektedir. Gelişmekte olan ekonomilerde planlamanın yoğun olarak kullanılmasının nedenini de piyasalardaki aksaklıklar oluşturmaktadır. Planlar aracılığıyla kaynakların en verimli dağılımı sağlanmaya çalışılmakta, piyasanın aksaklıkları giderilmeye çalışılmaktadır.

1.2.7. Geleneksel ve Yeni Kalkınma Yaklaşımları

Bu yaklaşımlara göre, gelişmekte olan toplumların yukarıda anlatılan; tarımsal işgücünün fazlalığı, tarımsal üretimin düşüklüğü, yetersiz sermaye birikimi, hızlı nüfus artışı, yapısal, teknolojik, bölgesel ve sosyolojik düalizm, piyasaya aşırı veya yetersiz devlet müdahalesinin oluşu, yerel ekonomilerin gelişmiş dünya ekonomilerine bağımlı oluşları ve piyasaların darlığı gibi, sınırları salt ekonomik olgularla çizilmiş sorunlarıyla ilgilenmektedirler. Şüphesiz söz konusu teorilerin sınırlarını ekonomik olgularla ve bu olgulara denk düşen kavramlarla sınırlandırmaları yanlış değil, fakat eksiktir. Zira her bir teorinin konjektürel olarak gelişmekte olan toplumların neden geri kaldıklarını açıklayıcı özellikleri bulunmaktadır. Gelişmekte olan toplumların gelir düşüklüğüne bağlı olarak sermaye yetersizliklerinin oluşu, teknoloji üretememeleri, kalifiye eleman darlıkları, makine üreten makinelerinin olmayışı ve piyasalarda darlığın olması gibi sorunlar, teoriler tarafından doğru tespit edilen sorunlardır. Fakat bütün bu tespitlerin doğruluğu, 1993 tarihli Dünya Bankası raporunda da belirtildiği gibi¹⁰⁴, geri kalmışlık sorununu çözümlenmeye yetmemiştir. Bu durum her şeyden önce sorunların eksik tanımlanmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla eksik tanımlanan sorun için önerilen çözümler de eksik kalmaktadır.

¹⁰⁴ INGHAM, B (1995) a.g.e. s.13.

19.yüzyılda İngiltere ve Batı ülkelerinin merkez olarak alındığı geleneksel kuram, 20.yüzyılda ABD'nin etkisinde gelişmiştir. Bu yaklaşım içinde dengeli ve dengesiz kalkınma, modernleşme kuramları ile bağımlılık yaklaşımı yer almaktadır.

Geleneksel kalkınma anlayışının değişimine neden olan en büyük faktörlerden birisi hakim paradigmanın değişmesidir. Geleneksel kalkınma ve modernleşme kuramlarının merkezindeki dünya görüşü, pozitivizmin merkez alındığı bir düşünce sistematiğidir. 20. yüzyılın başlarından itibaren bilim alanında yaşanan değişimler ise yaşamın tüm alanlarında farklılıklar ortaya koymuştur. Yeni kalkınma kuramları geleneksel kalkınma yaklaşımlarının içine almadıkları insan sermayesi, sosyal sermaye gibi değişkenleri araştırmalarının içine katmışlar, kalkınmayı insan ve çevre merkezinde ele alıp incelemişlerdir. Bu çerçevede temel ihtiyaçlar yaklaşımı, insani kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma, yeni kalkınma yaklaşımları olarak ortaya çıkmıştır.

1.2.7.1.Geleneksel Kalkınma Yaklaşımı

1960 ve 1970'lı yıllarda kalkınma iktisatçılarının önerdikleri temel kalkınma stratejileri arasında Rodenstein-Rodan'ın sanayi sektörünün lokomotifliğini savunan büyük itiş kuramından Hirshman'ın dengesiz büyüme kuramı kadar çeşitli model ve yaklaşımlar vardır. Bunların çoğunun ortak noktası az gelişmişliğin ana açıklaması olarak, özellikle nesnel sermaye yetersizliğini, dolayısıyla büyümenin temel itici gücü olarak da sermaye birikimini ön plana çıkarmalarıdır¹⁰⁵.

Sanayileşmiş ülkeleri model olarak alan modernleşme teorileri modern toplumu benimsemiş ve bu aşamaya gelmek için teorilerini oluşturmuştur. Kalkınmayı içsel dinamiklerle açıklayan modernleşme kuramlarının iyimser bakış açısından kötümser bakış açısına geçişi ifade eden ve kalkınmayı dışsal dinamiklerle açıklayan bağımlılık kuramlarına göre az gelişmişliğin nedeni, kapitalizmin vazgeçilmez

¹⁰⁵ HAN, E., KAYA, A. A. (2006) Kalkınma Ekonomisi-Teori ve Politika. Nobel Yayıncılık. Ankara, s.206.

unsuru emperyalizmdir. Bağımlılık kuramları aynı zamanda azgelişmiş ülkelerin sorunlarına kendi içlerinden bir bakış açısidir.

1.2.7.1.1. Dengeli Kalkınma

Gelişmekte olan toplumların sorunlarıyla ilgilenen ilk grup teorileri dengeli kalkınma başlığı altında toplayabiliriz. Dengeli kalkınma bir denge halini temel almaktadır. Yiyecek ile giyecek, tarımsal hammaddelerle endüstri mamulleri, sermaye malları ile tüketim malları, kamu yatırımları ile diğer yatırımlar, ihracat ile iç talep için üretim arasında kurulan bir denge durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla dengeli kalkınma teorileri tamamlayıcılık bağına dayanmaktadır¹⁰⁶. Tamamlayıcılık fikri, dengeli kalkınmanın önemli bir unsuru olmakla birlikte dengeyi gerçekleştirmek için bir araç değil, bir yol göstericidir. Dengenin gerçekleştirilmesi için kullanılacak araç planlamadır. Kalkınma sürecinde planlamanın yapılması; gelişmekte olan ekonomilerde piyasa fiyatlarının, ekonomideki nispi kıtlıkları ve dolayısıyla sosyal maliyetleri aksettirmemesinden¹⁰⁷ ve aynı zamanda yapılan yeni yatırımların, piyasanın sınırlılığı dolayısıyla piyasanın fiyat yapısını değiştirmesinden kaynaklanmaktadır. Dengeli kalkınma teorisyenlerine göre planlama, piyasa aksaklıklarının yarattığı yukarıdaki olumsuzluklardan kurtulmanın yoludur. Plan yapılarak yatay ve dikey bağlantıları oluşturulmadan kurulan bir endüstri, pazarın darlığı ve gelir seviyesinin düşüklüğünden dolayı ürettiği malları satamayacaktır. O halde, birbirlerinin müşterisi olacak şekilde tamamlayıcı sanayi ünitelerinin eş-zamanlı olarak kurulması gerekmektedir¹⁰⁸. Sanayi ünitelerinin eş-zamanlı olarak kurulmasının nedeni ise karşılıklı bağımlılık ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Bu bağımlılık üretimde olduğu kadar tüketimde de mevcuttur. Her üretim birimi çıktısına pazar bulmak zorundadır. O halde, kesimlerin dengeli büyümesi ve birbirlerini tamamlamaları gereklidir¹⁰⁹. Söz konusu

¹⁰⁶ STREETEN, P. (1966) "Dengesiz Büyüme". İktisadi Kalkınma Seçme Yayınları, ODTÜ, İ.B.F. Yayınları, Ankara

¹⁰⁷ MANİSALI, E. (1971) Dışsal Ekonomiler ve İktisadi Gelişme. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul. s.19.

¹⁰⁸ BAŞKAYA, F. (1991) Azgelişmişliğin Sürekliliği. İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul. s.48.

¹⁰⁹ ACAR, Y. (1998) Büyüme Teorileri. Vipaş Yayınları, 3. Baskı, Bursa. s.56.

tamamlayıcılık sadece sanayinin alt sektörleri arasında değil, tarım ile sanayi arasında da kurulmalıdır. Dolayısıyla dengeli kalkınma sadece sanayi ile sınırlanmamalı, tarım ve aynı zamanda ülkenin değişik bölgeleri arasında da oluşturulmalıdır.

Yukarıda ana hatlarıyla açıkladığımız dengeli kalkınma görüşü, bu tip bir kalkınmayı öngören iktisatçılar arasında aynı ölçüde paylaşılmamaktadır. Aşağıda da örneklendirildiği gibi aralarında bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Söz konusu iktisatçılardan ilki, P. N. Rosenstein-Rodan'dır. R. Rodan çalışmasını, İkinci Dünya Savaşının hemen sonrasında, gelişmekte olan bölgeler olan Doğu Avrupa devletleri üzerine yapmıştır. Ona göre söz konusu devletlerin kalkınmalarına engel olan sorunlar şunlardır¹¹⁰ bölgede milli gelir düzeyi düşük olduğu için talep yönünden darlık bulunmaktadır; bölge, nüfus ve alan olarak geniş olmakla birlikte arz (üretim) yönüyle de dardır; sermaye miktarı oldukça düşüktür. Ona göre, söz konusu sorunları olan bölgenin kalkınabilmesinin iki yolu bulunmaktadır. Birinci yol, emek fazlasının olduğu gelişmekte olan bölgeden, sermaye fazlasının olduğu gelişmiş bölgeye emek göçüyle bölgenin kalkınmasıdır. İkinci yol ise, sermayenin gelişmekte olan bölgeye gelmesidir. R. Rodan bu yola sanayileşme ismini vermektedir. Birinci yol, bir takım toplumsal dengesizliklere neden olacağı için kolay uygulanabilecek bir çözüm değildir¹¹¹. Bu nedenle R. Rodan ikinci yolun kullanılmasını daha uygun bulmaktadır. Rodan, sanayileşme yöntemi açısından dış özel sermayenin dolaylı ve dolaysız yatırımlarının kullanımının daha avantajlı olduğunu açıkladıktan sonra, bölgeye gelecek sermayenin nasıl kullanılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Ona göre, yabancı sermaye kendi özel karını artırma çabası içerisinde olacağı için bütün bir bölgenin sanayileşmesi görevini yerine getiremeyecektir. Çünkü özel sermaye küçük ünitelerle uğraşmakta ve dışsal ekonomilerin faydalarından yararlanmamaktadır. Bu nedenle gelişmekte olan bölgelerde sanayileşmenin başarıyla gerçekleştirilebilmesi için varolandan farklı kurumsal bir çatı gereklidir. Bu durumda bütün bir endüstri tek dev bir firma veya tröst olarak ele alınmalı ve tüm

¹¹⁰ ROSENSTEİN-RODAN, G. (1966) "Tarihsel Perspektiften Ekonomik Kalkınma". Çev: Öztürk, S. Kalkınma İktisadı, Yükseliş ve Gerilemesi. Der: Fikret Ş. İletişim Yayınları, İstanbul. s.51.

¹¹¹ ROSENSTEİN-RODAN, G. (1966) a.g.e. s.50-51.

faaliyetler planlanmalıdır. Rodan'a göre planlanmış büyük ölçek sanayileşme lehindeki en önemli neden, farklı sanayilerin birbirini tamamlamaları hususudur. Teori burada, dışsal ekonomileri analize sokmaktadır. Rodan, hem dışsal ekonomileri hem de endüstriler arası tamamlamayı talep yönüyle düşünmektedir.

Gelişmekte olan toplumların kalkınabilmeleri için dengeli kalkınmayı öngören iktisatçılardan bir diğeri R. Nurkse'dur. R. Nurkse, bir ekonominin geri kalmışlığını onun düşük gelir, düşük tasarruf, düşük yatırım ve tekrar düşük gelir seviyesine bağlayarak, bu ülkenin bir kısır döngü içinde denge oluşturduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, bir ülke fakir olduğu için fakirdir¹¹². Fakir bir ülkenin ise kalkınma açısından önemli problemleri bulunmaktadır. Her şeyden önce bu ülkelerde piyasa koşulları geçerli olmadığı gibi pazarlarda dardır. Talep düzeyi düşüktür ve yatırım kaynaklarıyla birlikte yatırımları teşvik edecek faktörler de zayıftır. Nurkse'a göre gelişmekte olan bir ekonominin yaşadığı bu durumdan çıkış için farklı endüstrilere aynı dönemde yatırım yapmak gereklidir. Farklı endüstrilere aynı anda yatırım yapılması sonucunda piyasa bütünüyle genişleyeceğinden kısır döngüden kurtulmak mümkün olacaktır. Diğer dengeli kalkınma teorisyenleri için olduğu kadar, Nurkse için de gelişmekte olan bir ekonominin gelişebilmesinin önemli bir aracı plandır. Zira ancak planlama sayesinde birkaç sanayi dalında birbirini tamamlar ve destekler nitelikte yatırımlar gerçekleşebilecektir. Nurkse bu durumu, cephedeki hücumla benzetmektedir¹¹³.

Dengeli kalkınma başlığı altında örneklendirmeye çalıştığımız yukarıdaki iktisatçılar dışında başka iktisatçılar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi J. M. Fleming'tir. Fleming, teorinin daha ayrıntılı incelemeleri üzerinde durmakta ve diğer teorilere ek olarak "dikey tamamlamalar" üzerine vurgu yapmaktadır¹¹⁴.

Bir diğer teorisyen ise H. Leibenstein çalışmalarında, daha çok gelişmekte olan ekonomilerde piyasa etkinliğini araştırmakta ve etkin olmayan bir piyasanın

¹¹² NURKSE, R. (1966) a.g.e. s.61.

¹¹³ NURKSE, R. (1966) a.g.e. s.62-63.

¹¹⁴ FLEMING, J. M. (1966) "Dıştan İstifadeler ve Dengeli Büyüme". İktisadi Büyüme ve Gelişme Seçme Yazıları, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul. s.75-97.

kalkınma açısından sonuçlarını tartışmaktadır. Diğer bir önemli iktisatçı A. Lewis ise kalkınma süreci sırasında farklı sektörler arasında doğması muhtemel darboğazlarla, kapasite fazlalıklarının yol açabileceği olumsuzlukları engellemek üzere farklı sektörlerin dengeli büyümesine ağırlık vermekte ve kapasite fazlalıklarından dolayısıyla israflardan kaçınabilmek için dengeli büyüme görüşünü savunmaktadır¹¹⁵.

1.2.7.1.2. Dengesiz Kalkınma

Dengesiz kalkınma teorilerinin, “piyasada ortaya çıkan dengesizlik durumunun ekonomik ilerlemeyi durduracağı” şeklindeki dengeli kalkınma teorilerine ait iddianın doğru olmadığı görüşü üzerine yoğunlaştıklarını söylemek mümkündür. Dengesiz kalkınma teorisyenlerine göre belli şartlar içinde dengesizlik, ilerlemeyi bozmaktan çok canlandırır, teşvik eder ve sektörlerde sıçramalara yol açarak ekonomiyi dinamik bir sürecin içine sokar. Onlara göre şartların oluşması durumunda dengesizlik, hızlı kalkınmanın bir engeli değil, bir gerekliliğidir. Aksine denge üzerine fazla ısrar etme, durgunluk yaratarak dar boğazlara neden olabilir¹¹⁶. Dar boğazlar ise bazı şartlarda üretimi geciktirmekle kalmaz, bundan başka, birbirini tamamlayan faaliyetlerin gerilemesi ve yavaşlaması sonucunu yaratır.

Dengesiz kalkınma teorilerinin söz konusu düşüncelerinin temelinde yatan neden, gelişmekte olan ekonomilerde sermayenin kıt oluşudur. Onlara göre, kıt olan sermayenin eşit dağılımı düşük ölçekli işletme tiplerinin ortaya çıkmasına ve düşük verime neden olmaktadır. Bunu önleyebilmek için yatırımlar, ekonomide kalkınmayı gerçekleştirecek sürükleyici sektörlerle kaydırılmalıdır. Fakat her sektör sürükleyici özelliğe sahip değildir. Bu sektörleri tespit edebilmek için ekonomide sektörlerin ileri ve geri bağlantı katsayılarına bakılmalıdır. Toplam bağlantı katsayısı en yüksek olan sektörlerle öncelik verilmelidir. Burada ileri ve geri bağlantı katsayılarından

¹¹⁵ LEWIS, W. A. (1966) a.g.e. s.89-129.

¹¹⁶ STREETEN, P. (1966) “Dengesiz Büyüme”. İktisadi Kalkınma Seçme Yayınları, ODTÜ, İ.B.F. Yayınları, Ankara. s.171-172.

kastedilen husus, bir sektörde meydana gelen üretim artışının diğer sektör üretimi ve toplam üretim artışı üzerindeki etkisidir.

Dengesiz kalkınma teorisi en verimli sektörü bu şekilde tespit ederek ölçek ekonomisinden maksimum yararlanma yollarını açarken; diğer yandan da ekonominin geri kalanını değişken bir dışsal ekonomiler yelpazesinden yararlandırmayı amaçlamaktadır. Dengesiz kalkınma teorileri, dengeli kalkınma teorilerinin iddia ettikleri gibi, gelişmekte olan ülkelerde piyasa ve fiyat mekanizmasının üretim faktörlerinin optimum dağılımını gerçekleştiremediği görüşüne de katılmazlar. Aksine piyasa ve fiyat mekanizmasının kaynakları daha karlı alanlara yönlendirecek kadar etkin bir işleyişe sahip olduğunu kabul ederler. Fakat piyasaların işleyişinin sadece fiyatlara bırakılmasını da doğru bulmazlar. Bu nedenle planlamadan faydalanılması gerektiğini savunurlar.

Dengeli kalkınma teorilerinde olduğu gibi dengesiz kalkınma teorilerinde de bir homojenlik bulunmamaktadır. Piyasaların etkinliği, fiyat mekanizmasının optimum kaynak dağılımı üzerindeki rolü, dışsal ekonomiler ve ölçek ekonomilerin oluşması ve tamlaşma gibi konularda görüşler farklılaşmaktadır. Aşağıda bu farklılıkları dikkate alarak dengesiz kalkınma teorileri içerisinde değerlendirilebilecek görüşlere yer verilecektir.

Dengesiz kalkınma teorisinin öncüsü A. O. Hirschman'dır. Hirschman'a göre gelişmekte olan ekonomiler, dengeli kalkınma teorisyenlerinin öngördükleri gibi, bütün sektörlerde eş anlı bir kalkınma hamlesini gerçekleştirecek ne sermaye miktarına ve ne de arz ve talep yönüyle piyasa genişliğine sahiplerdir¹¹⁷. Halbuki bu ekonomiler içerisinde öyle sektörler vardır ki, bu sektörlerle dengesiz bir biçimde de olsa ağırlık verilmesi sektörler arası ilişkilerden dolayı ekonomide bir sıçrama, bir büyük itiş gerçekleştirebilir. Dolayısıyla Hirschman, sektörler arası ilişkilerde eş zamanlı bir tamamlanmayı gerekli görmemektedir. Hatta bazı sektörlerde fazla kapasite yaratılarak gelişmenin hızlandırılmasının daha olası olacağı düşünmektedir.

¹¹⁷ HIRSCHMAN, A. O. (1959) The Strategy of Economic Development. New Haven. S.50-62.

Bir diğ er dengesiz kalkınma teorisini Paul Streeten'dır. Streeten'nın dengesiz kalkınma teorisinin özü; belli şartlar içinde dengesizliğin ilerlemeyi bozmaktan çok canlandıracağı ve teşvik edeceği, hızlı büyümenin bir engeli olabileceğ inden çok bir şartı olabileceğ i ve denge üzerine fazla ısrar etme ve önem vermenin, durgunluğ u önlemekten çok ona neden olabileceğ i şeklinde özetlenebilir. Streeten, yukarıdaki temel görüş çerçevesinde önce tüketim sonrada üretim bakımından dengesiz kalkınma durumunu ve bu durumun ekonomik kalkınmaya etkisini açıklamaktadır. Her iki dengesizlik halini de kendi içerisinde ayrı ayrı, statik ve dinamik etken olarak iki kısma ayırmaktadır. Statik etken, belirli ihtiyaçlar ve teknoloji karşısında bölünmezliğ in durumu ile ilgili ve bunu ifade eden bir kavram olarak kullanılmaktadır. Dinamik etken ise, yeni ihtiyaçların doğmasını karşılayacak uyarıcı kuvvetlerle ve yeni faaliyet ve teknolojik yeniliklere yönlendirecek neden ve faktörlerle ilgili ve bunları ifade eden bir terim olarak kullanılmaktadır. Streeten tarafından, yeniliklerin veya tamamlayıcı özellik taşıyan endüstrilerin kalkınmayı hızlandıracağı gösterilmekle birlikte, farklı alternatif yatırım alanlarının olduğ u bir ekonomide hangi sektörlere öncelik verilmesi gerektiğ i hala açık değ ildir. Streeten, böyle bir durumda birkaç kriter belirlemiş ve aş ağıdaki alternatiflerden birisinin seçilmesi halinde kendini besleyen bir kalkınma sürecine girilebileceğ ini iddia etmiştir¹¹⁸. Bir kısım sektör ilerlerken, dengenin baskısına en kuvvetlice yanıt verme ihtimali fazla olan sektörler; Dar boğ azlar yaratırken, diğ er dar boğ azların aş ılmasını sağlayanlar. (Demiryollarının döş enmesi, enerji ve hammaddelerdeki geliş melerin yarattığ ı etkiler gibi); Endüstri, tarım ve tüketiciler için hizmet ve mal sağ larken vasıtalı ve vasıtasız olarak bunlarla ilgili diğ er sahalarda da kalkınmanın gerçekleşmesini teşvik eden; veya hizmet ortaya çıkarırken diğ er kollarda yatırımlar gerektiren motorlu taşıtlar gibi yatırımlar öncelikle tercih edilmelidir. Streeten'ın dengesiz kalkınma teorisinde yönlendirici olan faktör ise piyasalardır. Dolayısıyla piyasaların yol göstericiliğ i altında yeni yatırımlara girişilmesi önerilmektedir. Ona göre, dengeli kalkınmanın gerektirdiğ i planlama ve piyasaları kontrol etme

¹¹⁸ STREETEN, P. (1966) a.g.e. s.174-185.

faaliyetleri, ekonomiyi bir kalıp içine sokmakta ve muhtemel olan denge dışı gelişmeleri önlemektedir.

Diğer bir dengesiz kalkınma teorisi, öncüsünün F. Perroux'un olduğu “kalkınma kutupları” teorisidir. Perroux, kalkınmanın ülkenin her yerinde aynı anda başlamasının mümkün olamayacağını; pazarın büyüklüğü, altyapının durumu, hammaddeye yakınlık, yan sanayi, işgücü ve sosyal üst yapı gibi nedenlerden dolayı bazı bölgelerin kalkınmada öncelik kazanacağını ve kalkınma kutuplarının oluşacağını belirtmektedir¹¹⁹.

1.2.7.1.3. Modernleşme Kuramları

Ekonomide kalkınma kuramlarının paralelinde gelişmekte olan ülkelerin sanayileşmiş ülkeler düzeyine gelebilmesi için sosyolojide de modernleşme teorileri oluşturulmuştur. Modernleşme kavramı ekonomik büyüme ile birlikte kültürel ve sosyal değişimi de ifade etmektedir. Modernleşme kuramcıları modernleşmeyi esas almış ve toplumların gelişmesinin ancak modernleşme ile sağlanacağını ileri sürmüşlerdir.

Bu kuramcılardan Amerikalı sosyolog Joseph Levy, modernleşmeyi tanımlayarak modern ve modern olmayan toplulukların farklılıkları üzerinde durmuştur. Ona göre modern olmayan toplumlarda geleneksel aile ilişkilerinin bulunduğu, tek yönlü bağımlılığın olduğu, merkezleşmenin olmadığı, uzmanlaşmış ve bağımsız örgüt yapısının çok düşük düzeylerde olduğu bir yapı vardır. Rasyonelleşmenin, bürokrasinin ve merkezleşmenin olduğu toplum yapısı ile moderndir. Levy'e göre modernleşme kavramı görecelidir ve her toplumda farklı bir süreç olarak gelişebilir¹²⁰.

Sosyolojide yapısal fonksiyonel yaklaşımı benimseyen Neil J.Smelser'in modernleşme teorisine yaptığı en önemli katkı modernleşmeyi “yapısal farklılaşma”

¹¹⁹ YAVİLİOĞLU, C. (2002) a.g.e. s.60.

¹²⁰ PALABIYIK, S. (2009) Geleneksel ve Yeni Kalkınma Kuramlarının Analizi: Türkiye Örneği. Yüksek Lisans Tezi, İzmir. s.53-55.

kavramı çerçevesinde tanımlaması ve ekonomik büyümenin toplumsal yapılarla olan ilişkilerini karşılıklı olarak ele almasıdır. Smelser'e göre modernleşme, birbiriyle ilişkili teknoloji, tarım, sanayi ve çevre olmak üzere dört alandaki değişme süreçlerinin ilişkisi ile olur. Bu süreçler ise toplumsal yapıyı derinden etkiler ve farklılaşmaya yol açar. Farklılaşmalar başlıca siyasal, eğitim, dinsel ve aile alanlarında belirginleşir. Bu anlamda modernleşme, iktisadi kalkınmayı da kapsar ve daha da ötesine gider. Toplumun birçok yapısında ortaya çıkan farklılaşma ile birlikte önemli bir diğer kavram da, bu farklı yapıların yeni bir olgu etrafında tekrar bütünleşmesidir ve düşünüre göre bu birbirini devam ettiren bir süreç olmaktadır¹²¹.

McClelland tarafından ileri sürülen girişimci yeteneği kuramında eğitimin ekonomideki yeri ve bunun girişimci üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Az gelişmiş ülkelerde girişimciler yetersiz sayıdadır ve risk üstlenme isteği düşüktür. Gelişmiş ülkelerde ise yeterli girişimci olup, bunların risk üstlenme isteği yüksektir. Bu nedenle insana yatırım unsurlarından eğitim çok önemlidir. Gelişmekte olan ülkelerde kişilerin girişimci olarak yetiştirilmesi sosyo-ekonomik kalkınma süreci açısından oldukça önemlidir. Bu ülkelerde aktif bir girişimcinin var olması için yaygın eğitime önem verilmelidir¹²². Ayrıca McClelland, girişimcilik faaliyetinin amacının kar peşinde koşmak anlamına gelmediğini ileri sürmüş ve girişimcilerin performanslarını geliştirmelerini, yeni iş oluşturmaları için gerekli olan şeyi "başarı motivasyonu" olarak adlandırmıştır.

Hoselitz ve Parsons gibi modernleşme kuramcıları tarafından geliştirilen bireysel davranış tercihleri kuramı geri kalmışlığın nedenini insana bağlamıştır¹²³. İnsanların nitelikleri, davranış kalıpları ve tercihleri azgelişmişlik nedeni olabilir.

Azgelişmiş ülkelerde iktisadi faydaların dağıtımında sosyal statü ya da aile içindeki konum dikkate alınmakta, gelişmiş ülkelerde ise bu dağıtım başarı ölçüsüne göre olmaktadır. Azgelişmiş ülkelerde duygusallık, gelişmiş ülkelerde akılcılık

¹²¹ PALABIYIK, S. (2009) a.g.e. s.58.

¹²² EGELİ, H. A. (2003) a.g.e. s.97.

¹²³ EGELİ, H. A. (2003) a.g.e. s.96.

hakimdir. Azgelişmiş ülkelerde özencilik gelişmiş ülkelerde ise evrenselcilik söz konusudur. Geleneksel toplumlarda belli bir ilişki diğer tür ilişkileri de kapsar (fonksiyonel yaygınlık). Buna karşılık modern toplumlarda görev alanları bellidir ve herkes kendi görevini yerine getirmekle yükümlüdür (fonksiyonel belirlilik). Yönetim anlayışındaki farklılıklar açısından azgelişmiş ülkelerde politik kararlara katılma eğilimi düşük, gelişmiş ülkelerde ise yüksektir.

Boeke'nin sosyal sistem kavramından hareketle açıkladığı sosyolojik ikilik kuramında, azgelişmiş ülkelerde yerli ve ithal olmak üzere iki farklı toplumsal sistem ve bir sistemden bir diğerine geçiş halinde bulunan alt sistemler bulunmaktadır¹²⁴. Azgelişmiş ülkenin sosyo-kültürel yapısı ithal malı sosyal sisteme uymaya ve onu benimsemeye hazır değildir. Toplumsal kültürel alanda gözlenen ikili yapı, bu ülkelere yabancı olan kapitalizmin ithal edilip yerli güçlerden meydana gelen geleneksel yapı ile çatışmasından oluşmaktadır. Kapitalist öncesi geleneksel sistemi kapitalist teorilerle açıklamak mümkün değildir. Topluma yabancı olan kapitalizm bu ülkelerin yozlaşmasına yol açar.

1.2.7.1.4. Bağımlılık Teorileri

Uluslararası Bağımlılık Teorileri, 1960'lı yılların ortalarında özellikle Üçüncü Dünya entelektüelleri arasında artan bir destek kazanmıştır. Frank, Baran, Cardoso, Dos Santos, Amin ve Wallerstein'in görüşleriyle şekillenen bu kuramda bağımlılık, ülke dışından gelen bir durum olarak görülmüştür. Uluslararası işbölümündeki eşitsizlikler ve sömürgecilikten kalan miras, azgelişmiş ülkelerin kalkınmalarını engelleyen başlıca faktördür. Çevreden merkeze aktarılan artı değer azgelişmiş ülkeyi yoksullaştırırken, gelişmiş ülkeyi daha da zenginleştirmektedir. Bu teoriler, Üçüncü Dünya ülkelerini kurumsal, politik ve ekonomik rijitliklerin bir yansıması olarak değerlendirerek bu ülkelerin, zengin ülkelerle olan bağımlılık ve baskı ilişkisi dahilinde meydana geldiğini kabul etmektedirler. Bu genel yaklaşım içerisinde üç ana düşünce akımı vardır. Bunlardan ilki, Marksist düşüncenin dolaylı bir yansıması

¹²⁴ CİRHİNLİOĞLU, Z. (1999) Azgelişmişliğin Toplumsal Boyutu, İnge Kitabevi, Ankara, s.27-55

olan Neo-Sömürgeci Bağımlılık Okulu'dur. Bu okul mensupları Üçüncü Dünya geri kalmışlığının varlığını ve devamını, zengin-fakir ülke ilişkilerine dayalı hayli eşitsiz uluslararası kapitalist sistemin tarihsel evrimine atfetmektedirler. Bağımlılık teorisi içerisinde bulunan ikinci model, Üçüncü Dünyanın geri kalmışlığını, gelişmiş ülke yardım birimlerinin ve çok uluslu örgütlerin bilgisiz uzmanlarının verdiği hatalı ve uygunsuz tavsiyelerine bağlayan Yanlış Paradigma Modeli'dir. Söz konusu modellerden sonuncusu ise, kalkınma ekonomisinde genişçe tartışılan Düalist Kalkınma Tezi'dir. Bu tez, zengin ve fakir ülkelerle zengin ve fakir insanlar arasında çeşitli seviyelerde artan farklılıkların varlığını ve devamlılığını ifade etmektedir. Bu iktisatçılara göre merkez ülkelerin çevre ülkelere egemenliği, bu ülkelerde aşırı düzeyde bir çarpıtma, biçimsizleştirme ve eklemsizleştirme meydana getirmektedir. Kapitalizmin çevreye yayılması, çevre ekonomilerin iç bütünlüğünü bozmakta ve gelişmenin yolunu tıkamaktadır. Çevre ekonomisi merkezden uyarılan, biçimlendirilen bir yapıya sahiptir; dolayısıyla çevrenin merkeze entegrasyonu merkez kapitalizminin ihtiyaçları doğrultusunda olmaktadır. Bunun sonucunda ekonomik yapı, yabancı sermayenin faaliyet gösterdiği ihracat sektörü lehine biçimsizleşmektedir¹²⁵. Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, bağımlılık okulu mensuplarının en önemli ortak noktaları, geri kalmışlığın nedenlerini geliştirmekte olan ülkeler dışında kabul etmeleridir.

1.2.7.1.5. Kuramların Eleştirisi

Ekonomik kalkınmanın toplumsal bir olgu olma özelliğini, geliştirmekte olan toplumların yapısal farklılıklarını ve yaşamış oldukları sorunları dikkate alarak, kalkınma teorilerini üç yönden eleştirmek mümkündür:

- I Bu yaklaşımlarda toplumsal yapının bütünlüğü göz önüne alınmadan, çoğunlukla ekonomik faktörlerin kalkınma üzerindeki etkisi tartışılmaktadır. Halbuki kalkınma, toplumsal bir olgudur ve toplumsal yapının içerisinde değerlendirilmelidir. "Toplumsal yapı", sosyokültürel, siyasal, psikolojik ve

¹²⁵ AMİN, S. (1991) Eşitsiz Gelişme. Çeviren Ahmet, K. ARBA Yayınları İstanbul. s.180.

ekonomik bütünü içine almaktadır. Başka bir ifadeyle toplumsal yapı; ekonomi, siyaset, kültür, eğitim ve aile gibi temel kurumların ve grupların bir kompleksidir¹²⁶.

- Dolayısıyla ekonomi, bu yapı içerisinde yer alan ve diğer faktörlerden etkilenen faktörlerden sadece bir tanesidir. Faktörler arasında tamamlayıcılık, gerekircilik ve içiçelik söz konusudur. Bilindiği gibi kalkınma iktisadının ortaya çıkışından itibaren en önemli kabulü, müdahaleci-müdahalesiz, planlı-plansız veya dengeli-dengesiz ekonomik kalkınma stratejilerinden herhangi birisinin, toplumun sosyal kalkınma stratejisine dönüşmesi ve kalkınma trendinin genel bir özelliği olarak kabul edilmesi fikriydi¹²⁷. Her bir kalkınma stratejisinin kalkış noktası ise ya ekonomik kaynakların yetersizliği, ya piyasaların aksaklığı veya her ikisinin aynı anda olmasıydı. Söz konusu teorilerde sosyal değerler, siyasal ve toplumsal düzen fonksiyona dahil edilmemekte ve bu nedenle de kalkınmaya yönelik statik yaklaşımlar geliştirilmekteydi.
- Yukarıdaki yaklaşımların, kalkınma olgusunun içerisinde barındırdığı sorunlar dikkate alındığında yetersiz oldukları görülmektedir. İster kaynakların oluşumu, ister kullanımı, isterse dağılımı aşamasında olsun, ekonomi dışındaki faktörlerin de kalkınma sürecine doğrudan etkisi bulunmaktadır. Zira sermaye ve teknoloji gibi ekonomik faktörlerin, diğer faktörlerin desteği olmaksızın kalkınma olgusunu ortaya çıkarması güçtür. Bu destek Japonya'nın, İngiltere'nin ve Almanya'nın sanayileşme süreçlerinde gözlemlenmiştir¹²⁸. Diğer yandan geri kalmışlık sorununu yaratan tek etken ekonomik kaynak yetersizliği veya kaynakların kullanımındaki etkinsizlik de değildir. Aksine kalkınma olgusunun ortaya çıkmasına etki eden ekonomi dışı faktörlerin, aynı zamanda engellenmesinde de etkisinin olması muhtemeldir. Bu gerçek,

¹²⁶ BOTTOMORE, T. B. (1977) Toplum Bilim. Çev: Oskay, Ü. Doğan Yayınevi, Ankara. s.212-122.

¹²⁷ SHUWEI, S. (1988) "The Structural Pattern Theory of Modern Society". International Review of Sociology, No: 3. s.7.

¹²⁸ FUKUYAMA, F. (1998) Güven. Çev: Buğdaycı, A. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

söz konusu faktörlerin de analize dahil edilmesini zorunlu kılmaktadır. Çünkü kalkınma gibi toplumsal bir olgunun çözümlenmesinde ekonomi gibi tek bir faktörün incelemesini konu alan çalışmaların sonuca ulaşabileceği sınırlamalar vardır ve bu sınırlamaların ancak diğer faktörlerin incelenmesiyle desteklendiği zaman üstesinden gelinebilir.

II Yaklaşımlarda dikkati çeken diğer bir eksiklik ise, sosyo-kültürel değerlerin ekonomik kalkınmada sınırlayıcı etkileri ile itici güçlerinin gözardı edilmesidir. Sosyo-kültürel değerlerin ekonomik kalkınmada dikkate alınmasının önemini vurgulamak, basit bir şekilde eski kaynaklara geri dönüş (gelenekçilik) sorunu olarak algılanmamalıdır. Bundan ziyade geçmişe başvurmak ve oradan yardım almak şeklinde düşünülmelidir. Kalkınmayı, sosyo-kültürel değer ve kurumların çağdaş işlevlere uyarlanma süreci olarak düşünmekte yarar vardır¹²⁹. Bu şekilde her bir toplum kendi ulusal kimliğini öne çıkararak yaşamın anlamı ve önemini kalkınma olgusuyla birleştirip güçlü bir gelişme bilinci yaratabilecektir. Bu yönüyle kültür, kalkınmanın nedenini ve amacını oluşturur. Çünkü her bir insanın iyi bir yaşam için ne yapması gerektiğine karar verirken esas aldığı şey kendi kültürüdür. Kültür, bir toplumu harekete geçiren ve yönlendiren önemli etkenlerden birisidir. Yaratmış olduğu kendine güven duygusu, işbirliği ahlakı, görev bilinci, çalışma ahlakı ve güçlü bir ilerleme bilinci, kalkınma olgusunun en önemli dinamikleridir. Bu unsurların her birisi kalkınma kültürünün birer ögesidir. Kalkınma kültürü ise o ülkenin sınırları içerisinde oluşur. Mesela Türkiye için kalkınma kültürünün özünü milliyetçilik ve halkçılık gibi temel değerler oluşturur. Bu değerlerin her biri, toplumun kendine güveninin, özverisinin, çalışma bilincinin, işbirliğinin ve görev ahlakının kaynağıdır. Japonya için bu değerler, patriotizm, kolektivizm, uyumlu rasyonalizm, Şintoizm, Konfüçyüanizm ve Zen Budizm'den oluşan Japon inanç sistemidir. İngiltere için ise bu değerlerin rasyonalizm, ferdiyetçilik, pragmatizm ve Protestan ahlakı olduğu söylenebilir.

¹²⁹ BLACK, C. E. (1986) Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara. s.38.

III Yaklaşımların eleştirisi konusu olabilecek diğer bir özelliği, gelişmekte olan ülkelerin farklılıklarını analizlerine dahil etmemeleridir. Yaklaşımlarda gelişmiş ve gelişmekte olan ülke sınıflandırmaları genellikle ekonomik göstergeler ele alınarak yapılmaktadır. Daha önceki kesimlerde de açıklandığı gibi ayrımlar sadece iki gurup arasındadır. Halbuki gelişmekte olan ekonomiler arasında da hem ekonomik göstergeler bakımından hem de diğer göstergeler bakımından farklılıklar bulunmaktadır.

- Aşırı genellemeler, farklı ülkelerin geri kalmışlık sorununu aynı nedenlere bağlama sonucunu doğurmaktadır. Diğer yandan ekonomi, siyaset ve toplumsal tarih çalışmaları, bir toplumun gelişme veya geri kalmışlık sürecinin çoğunlukla bir diğerine benzemediğini göstermektedir¹³⁰. Toplumlar, hem maddi gerekçeler hem de sosyo-kültürel gerekçeler nedeniyle farklı oluşum, gelişim ve değişim süreçleri yaşamışlardır. Bu yargı, gelişmiş ülkeler için ne kadar doğruysa gelişmekte olan ülkeler için de o kadar doğrudur. Başka bir ifadeyle, İngiltere'nin gelişme süreci, Almanya, Japonya veya Rusya'nın gelişme sürecinden ne kadar farklıysa, Türkiye ve Hindistan'nın gelişme veya geri kalmışlık süreçleri de birbirinden o kadar farklıdır. Çünkü bu ülkelerin her biri farklı tarihsel süreçleri yaşamışlardır. Geçmişten devraldıkları fiziksel ve kültürel miras aynı değildir. Hatta sahip oldukları coğrafi özellikler bile farklı gelişim süreçlerini yaşamaları için bir nedendir. Adelman ve Morris, yukarıdaki farklılıkları gözönüne alarak değişik ülkelerde yapmış oldukları incelemelerde, ekonomik kalkınma için evrensel olarak önerilebilecek bir yolun bulunmadığı sonucuna ulaşmışlardır.
- Söz konusu yaklaşımların yukarıda anlatılan genellemeleri yapmaları nedeniyle politik, kültürel ve ekonomik düzeylerde ortaya çıkan olumsuzluklar karşısında beklenilenden çok daha az performansla sahip oldukları, ayrıca bazı durumlarda dikkatleri sorunların gerçek

¹³⁰ WEISS, L. ve HOBSON, J. M. (1999) Devletler ve Ekonomik Kalkınma. Çev. Harlow, Essex CMZO, İngiltere.

nedenlerinden ve hatta sorunun kendisinden başka tarafa çektikleri için artırdıkları söylenebilir. Bu nedenle Simon Kuznets'in, modern iktisadi büyümenin mekanizmasının ve çekici güçlerinin anlaşılabilmesi için, bu tip büyümeyi diğer türlerden ayırmanın ve kendi içinde incelemenin zorunluluğunu¹³¹ vurguladığı gibi, az gelişmiş ülkelerin herbirinin kendi bütünlüğü içerisinde ele alınıp kalkınma probleminin incelenmesi de zorunludur. Zira gelişmekte olan bir ülkenin kalkınma sorununa ilişkin varsayımlarda bulunmak ve çözüm önermek, ancak söz konusu ülkelerde geçerli olan toplumsal ve ekonomik yapıların, ilişkilerin ve değerlerin kavranmasına bağlıdır. Başka bir ifadeyle gelişmemiş ülkelerin problemlerinin çözülebilmesi için genellemeler yapmak yerine, o toplumların içindeki güçleri tanımak ve geri kalmışlık sorunlarını o ülkenin kendi içinden değerlendirmelerle yapmak gerekmektedir¹³². Kalkınma iktisatçılarının ise gerek model oluştururken yaptıkları varsayımlar, gerekse sordukları temel sorular ve buradan hareketle geliştirdikleri politika önerileri sahip oldukları ekonomik önkabullerle sınırlıdır.

O halde kalkınmanın politik, kültürel, psikolojik ve ekonomik faktörlerden etkilenen bir olgu olma özelliğiyle birlikte gelişmekte olan toplumların yapısal farklılıklarını ve sorunlarını dikkate alarak, kalkınma olgusunu konu alan yaklaşımların aşağıdaki üç özelliğe sahip olması gerektiği söylenebilir:

- Kalkınma incelemesi bütüncül, holistik olmalıdır. Holistik yaklaşım ise, kalkınma olgusunun toplumsal yapı içerisinde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.
- Holistik yaklaşımın bir sonucu olarak, kalkınmanın ekonomik faktörler dışındaki itici ve engelleyici faktörleri de araştırmaya dahil edilmelidir.

¹³¹ KUZNETS, S. (1966) "Kalkış Üzerine Notlar". İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar, ODTÜ İ.B.F. Yayınları, Ankara. s.73.

¹³² SİNGER, H. W. "Kalkınma İktisadi Yaşıyor mu?". İktisat Dergisi, Sayı 262/3. s.5.

- Gelişmekte olan ülkeler tek bir sınıf içerisinde değil, her bir ülke kendi özgün yapısı içerisinde değerlendirilmeli; söz konusu toplumların kalkınamama nedenlerine dair araştırmalar, onların farklılıkları göz önüne alınarak yapılmalıdır. Bu eleştiri ve değerlendirmelerin mantıksal ve tabii sonucundan, kalkınmanın geleneksel iktisat öğretilerinin inceleme yöntemlerinden daha geniş bir perspektifle incelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Doğal olarak bu şekilde bir inceleme, kalkınma sürecinde yer alan ve süreçten etkilenen politik, sosyo-kültürel, psikolojik ve ekonomik düzeylerin hesaba katılacağı bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır. Zira kalkınma sürecinde karşılaşılan problemlerin çözümü, geleneksel ve bağımlı kalkınma teorisyenlerinin bize önerdiği sınırlı modellerin çözüm önerilerinden çok daha karmaşık ve geniştir.

Geri kalmışlık probleminin çözümü için, her şeyden önce yeni bir kalkınma kavramının geliştirilmesi zorunlu gözükmektedir. Sermaye ve teknolojiyi kalkınma için yeterli gören teknolojik determinizme karşı yeni bir kalkınma kavramı geliştirebilmek, ancak, kalkınmayı iktisadi büyümeyle sınırlamamak ve onu sadece teknolojik ve sermaye yönlü bir unsur olarak görmemekle mümkündür¹³³. Çünkü kalkınma, teknoloji ve sermayenin yanında, aynı zamanda bir toplumun üyelerinin sahip oldukları araçlarla varlıklarını devam ettirecek bir güce dönüştüren sosyal ve zihinsel ilerlemelerini, geleceğe açık olmayı, temel ihtiyaçların karşılanmasını, önemli derecede bağımsızlığı, kendine güveni, yaratıcılığı ve kültürel bir kimliği bünyesinde barındırmalıdır.

Bu anlamdaki kalkınma olgusunun kökleri, sermaye ve teknolojinin kalkınma için gerekliliği açısından, bir yönüyle ekonomik alanın içindedir. Fakat diğer bir yönüyle bu alanın dışında; eğitimde, örgütlenmede, disiplinde ve bunlarında ötesinde siyasal bağımsızlıkta ve ulusal bir kendine güvenme bilincinde yatmaktadır. Zira

¹³³ CROCKER, D. A. (1991) "Toward Development Ethics". World Development, Vol: 19, No: 5. s.459.

kalkınma, yabancı teknisyenlerin ya da sıradan insanlarla ilişkisini yitirmiş yerli bir seçkinler topluluğunun becerikli aşılama operasyonları ile yaratılamaz. Ancak teker teker herkesin işgücünün, zekasının, heyecanının azminin seferber edilerek, geniş kapsamlı bir imar hareketi olarak sürdürülürse başarı kazanılır. Bu da ancak ve ancak nüfusun tamamının eğitimi, örgütlenmesini ve disipline sokulmasını içeren bir süreci gerekli kılmaktadır¹³⁴.

1.2.8. Yeni Kalkınma Anlayışı

Yeni kalkınma kuramları geleneksel kalkınma kuramlarının içine almadıkları insan sermayesi ve sosyal sermaye gibi değişkenleri araştırmalarına dahil etmişler, kalkınmayı insan ve çevre merkezinde değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda; temel ihtiyaçlar yaklaşımı, insani kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma yaklaşımları ortaya çıkmıştır.

1.2.8.1. Temel İhtiyaçlar Yaklaşımı

Bu yaklaşıma göre bireylerin beslenme, giyim, konut gibi fizyolojik ihtiyaçlarını karşılayamayan ülkeler az gelişmiştir. Temel ihtiyaçlar yaklaşımının kurucularından olan D.Seers, “Kalkınmanın Anlamı” adlı eserinde ulusal gelirin kalkınmanın ölçülmesi için uygun ancak eski bir gösterge olduğunu belirtir. “İnsanın kendi potansiyelini gerçekleştirme amacıyla evrensel kabul edilebilir ölçü nedir?” sorusunu soran Seers, ilk başta gerekli temel ihtiyaçların sağlanmasının bu soruya yanıt oluşturabileceğini ifade eder¹³⁵.

İnsanların iyi bir yaşam sürdürebilmesi için fiziki, sosyal ve psikolojik imkanların gerekli ve evrensel olduğu tezini öne sürerek, kalkınmanın ana hedefinin öncelikli olarak bu ihtiyaçların giderilmesi olduğunu savunan Seers’a göre bu hedefi sağlayacak üç temel unsur; fiziki ihtiyaçların giderilme kapasitesi (gıda, konut, yakıt, temiz içme suyu, sağlık, temel eğitim), çalışma arzusu ve gücünde olan

¹³⁴ YAVİLIOĞLU, C. (2002) a.g.e. s.66.

¹³⁵ PALABIYIK, S. (2009) a.g.e. s.129.

herkese iş imkanı bulunması ve eşitliğin sağlanması olarak özetlenebilir. Öngörülen politikalar mutlak yoksullukların refah düzeyini arttırmak için hem üretkenliklerinin hem de yaratma kapasitelerinin artmasını içermekte olup, yaklaşımın temelinde yoksul kesimlerin saptanması ve onlara yönelik yarıım programlarının uygulanması yer almaktadır¹³⁶.

1.2.8.2.İnsani Kalkınma Yaklaşımı

Ağırlıklı olarak ekonomik büyüme merkezli klasik kalkınma kavramının eleştirilmesi doğrultusunda, insan merkezli ve insanı ön plana çıkaran kalkınma anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayışa göre insan, kalkınmanın merkezindedir ve kalkınmanın gerçekleşmesini, insanın sahip olduğu potansiyel sağlayacaktır.

Amartya Sen, geliştirilmesinde önemli katkısı olan, insani kalkınma kavramının, gelir odaklı gelişme anlayışından farkını şöyle açıklamaktadır¹³⁷. “Tüm faaliyetlerin nihai amacı insandır. Kalkınma insanların başarıları, özgürlükleri ve yapabilirlikleri üzerine temellendirilmelidir. Esas önemli olan bireylerin yaşadığı hayattır, edindikleri mallar veya gelirleri değildir”. Kalkınma kavramını insan merkezinde değerlendiren Sen’e göre kalkınma ve gelişmişlik kavramları güzel ve iyi bir hayata dairdir. Birey için güzel yaşama ilişkin en önemli değişken seçebilme özgürlüğüdür. Temel ihtiyaçlarını sağlayabilen ve özgür olan bireylerin temel alındığı insan merkezli bir anlayışla kalkınmanın olabileceğini belirtir.

İnsani kalkınma kavramı, artan gelirlerin yanında mutluluk, iyi eğitim, sağlık ve uzun bir yaşamı kapsayan, toplumların yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, insanın her alanda kabiliyetlerini kullanmasına imkan veren bir ortamı, güvenliği ve demokratik hak ve özgürlüklerini güvence altına alma üzerinde duran çok boyutlu bir kavramdır. Yani yaşam kalitesiyle insani kalkınma arasında bir doğru orantı söz konusudur.

¹³⁶ HAN, E., KAYA, A. A. (2006) a.g.e. s.272.

¹³⁷ ANAND, S., SEN, A. (1994) Sustainable Human Development: Concepts and Prioritets, http://hdr.undp.org/docs/publications/ocational_papers/Oc8b

Felsefi ve dűşünsel temelinde Sen'in "yapabilirlik yaklaşımı" olan insani kalkınma kavramından hareketle geliştirilmiş bulunan ve 1990'dan bugűne Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından hazırlanan "İnsani Kalkınma Endeksi", űlkelerin yaşam kalitesini ve standardını değerlendiren ölçüm birimi olarak kullanılmaktadır. İnsani kalkınma endeksi hem ekonomik hem de sosyal kalkınmayı dikkate alan çok yönlü bir endekstir.

Yaşam kalitesinin bir göstergesi olarak insani kalkınma endeksinin üç değişkeni bulunmaktadır¹³⁸.

Bunlar:

- Doğum anında beklenen yaşam süresi
- Eğitim düzeyi ve yetişkinler arasındaki okur yazar oranı
- Yaşam standardı (satın alma gücüne dönüştürülmüş gelir)

Endeks 3 değerin ortalaması şeklinde hesaplanmaktadır.

- 0.00 - 0.49 Düşük İnsani Kalkınmayı
- 0.50 - 0.79 Orta İnsani Kalkınmayı
- 0.80 - 0.89 Yüksek İnsani Kalkınmayı
- 0.90 - 1.00 Çok Yüksek İnsani Kalkınmayı göstermektedir

1.2.8.3.Sürdürülebilir Kalkınma

Sürdürülebilir kalkınma (gelişme), insan ile doğa arasında denge kurarak doğal kaynakları tüketmeden, gelecek nesillerin ihtiyaçlarının karşılanmasına imkan verecek şekilde bugünün ve geleceğin yaşamını ve kalkınmasını programlama anlamını taşımaktadır. Sürdürülebilir kalkınma sosyal, ekolojik, ekonomik, mekansal ve kültürel boyutları olan bir kavramdır. İnsanlığın çıkış yolu, çevresel gelişme ile ekonomik kalkınma arasındaki yaşamsal köprünün kurulmasına ve gelişmenin

¹³⁸ Erişim: 16.08.2008: <http://hdrstats.undp.org/en/indicators/>

“sürdürülebilir” olmasına bağlanmıştır. Dünya, “sürdürülebilirlik” kavramı ile tanışırken, bunun yaşama geçirilmesine yönelik süreçler de gözden geçirilmeye başlanmıştır.

Çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesi ve “sürdürülebilir kalkınma” ilkesinin yaşama geçirilmesinin ancak “yerinden” çözümlerle mümkün olacağı, zamanla daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. “Çevre”nin en geniş katılımcılık gerektiren alan olduğu, genel bir kabul görmeye başlamıştır. Çevre korumanın doğasında toplumsallaşma olduğu ve doğrudan katılım ve demokratikleşme ile ilgili bir alan olduğu, bu bağlamda, özünde demokratikleşmeyi ve kentsel hakları savunmayı gerektirdiği, açıkça ifade edilmeye başlanmıştır¹³⁹.

Sürdürülebilir Kalkınma konusunun dünya gündemine gelmesi, Birleşmiş Milletler tarafından 1972 yılında Stocholm’de gerçekleştirilen İnsan Çevresi Konferansı ile olmuştur. 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayınlanan “Ortak Geleceğimiz” başlıklı, Komisyon Başkanı’nın adıyla, “Brundtland Raporu” olarak bilinen ünlü raporda, giderek ağırlaşan çevresel sorunlar karşısında, insanlığın çıkış yolu olarak, çevresel gelişme ile ekonomik kalkınma arasındaki yaşamsal köprünün kurulması ve kalkınmanın “sürdürülebilir” olması gösterilmektedir: “Sürdürülebilir kalkınma, bugünün gereksinim ve beklentilerini, gelecek kuşakların gereksinim ve beklentilerini karşılama olanaklarından ödün vermeksizin karşılamaktır”¹⁴⁰.

Konuyla ilgili İkinci Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı ise tam 20 yıl sonra, 1992 yılında Rio’da yapılmıştır. İlk konferansa olan ilgisizliğin biraz daha azalacağı ve Rio Konferansı’na daha fazla katılım ve ilgi olacağı beklentisine rağmen, Konferansa olan ilgi, beklentilerin çok üzerinde olup, herkesi şaşırtmıştır. Rio Konferansı bildirisi yaklaşık 10.000 gazeteci tarafından milyonlarca

¹³⁹ GROCHOWSKI, N. (1998) “Sustainable Development in Developing Societies: The Case of Planning Sustainable Development under Post-communist Conditions”, Sustainable Development and the Future of Cities, Ed. B. Hamm-K. Muttagi, Intermediate Tecnology Publications Ltd., UK. s.167-171.

¹⁴⁰ BAŞKAYA, F. (1994) Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü, İmge Kitabevi, Ankara. s.212.

insana duyurulmuştur. Bu ilgi, artık dünyanın, yoksulluk ve çevre sorunlarının çok daha fazla farkında olduğunun da bir yansıması olmuştur.

Rio Konferans'ta, aralarında Gündem 21'in de bulunduğu beş uluslararası belge kabul edilmiştir. Bunlar Gündem 21 (Agenda 21), Çevre ve Kalkınma Deklerasyonu (Rio Declaration on Environment and Development), Orman Prensipleri Belgesi (Statement of Forest Principles), İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (United Nations Framework Convention on Climate Change), Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi (United Nations Convention on Biological Diversity)

Kısa bir süre içinde BM'nin en tanınmış belgelerinden biri durumuna gelen Gündem 21: Kalkınma ve çevre arasında denge kurulmasını hedefleyen "Sürdürülebilir Kalkınma" kavramının yaşama geçirilmesine yönelik bir eylem planı niteliğindedir. İnsanlığın temel gereksinimlerinin karşılanmasını, yaşam standartlarının iyileştirilmesini, ekosistemlerin daha iyi korunmasını ve yönetilmesini amaçlamaktadır. Bir yandan günümüzün ağırlıklı sorunlarının üstesinden gelmeyi, öte yandan da dünyamızı gelecek yüzyılın tehditlerine karşı hazırlamayı, bir başka ifadeyle, "21. yüzyılın Gündemi"ni oluşturmayı hedeflemektedir.

Gündem 21, "İnsanlık, tarihsel bir dönüm noktasındadır", cümlesiyle açılmaktadır. Uluslar arasında ve ulusların kendi içindeki eşitsizliklere, giderek artan yoksulluk, açlık, hastalıklar ve cehalete, ekosistemlerdeki süre giden kötüleşmeye dikkat çekilmektedir¹⁴¹.

Gündem 21, üç ana ve bir tamamlayıcı kısımdan oluşmakta ve toplam 40 bölümü içermektedir:

1. Sosyal ve Ekonomik Boyutlar: Bu konudaki sorunları daha derinlemesine incelemek üzere 1992 Rio "Yeryüzü Zirvesi"nden başlayarak, 1994 Kahire Nüfus ve Kalkınma Konferansı, 1995 Kopenhag Sosyal Gelişme (Yoksullukla Mücadele) Konferansı, 1995 Pekin Dördüncü Dünya Kadın

¹⁴¹ HAN, E., KAYA, A. A. (2006) a.g.e. s.270-271.

Konferansı, 1996 İstanbul Habitat II “Kent Zirvesi” ve son olarak 2002 Johannesburg Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi’ne uzanan küresel Birleşmiş Milletler konferansları sosyal ve ekonomik boyutlarla ilgili gündem ilkelerinin tüm dünyada gündeme gelmesini ve kabul görmesini sağlamıştır.

2. Çevre Koruma ve Kaynak Kullanımı: Atmosferin korunması, ormansızlaşma ve çölleşme ile mücadele, biyolojik çeşitliliğin korunması, su kaynaklarının korunması ve yönetimi, katı ve sıvı atıkların yönetimi konularını içermektedir.
3. Temel Grupların Rollerinin Geliştirilmesi: Hükümetler tarafından üzerinde görüş birliğine varılmış bulunan program alanlarında yer alan hedefler, politikalar ve uygulama araçlarının etkin olarak yaşama geçirilmesi konusunda tüm temel grupların katılımının yaşamsal bir rol oynayacağı vurgulanmaktadır. Bu önemli noktadan hareketle, sürdürülebilir kalkınmanın vazgeçilmez bir önkoşulu olarak, halkın karar verme sürecine yaygın biçimde katılımı gösterilmektedir. Bu alanda BM 1995 Pekin Konferansını düzenleyerek, kadınlar, ayrıca çocuklar ve gençler, yerli halk, sivil toplum kuruluşları, özel sektör kuruluşları, sendikalar, yerel yönetimlerin rollerini gündeme getirilmiştir. Uygulama Araçları: Mali kaynaklar ve mekanizmalar, teknoloji transferi, bilim ve bilginin işlevi, eğitim ve öğretim, uluslararası işbirliği ve uluslararası kurumsal düzenlemeler ele alınmıştır¹⁴².

¹⁴² Erişim 14.12.2009: www.undp.org.tr

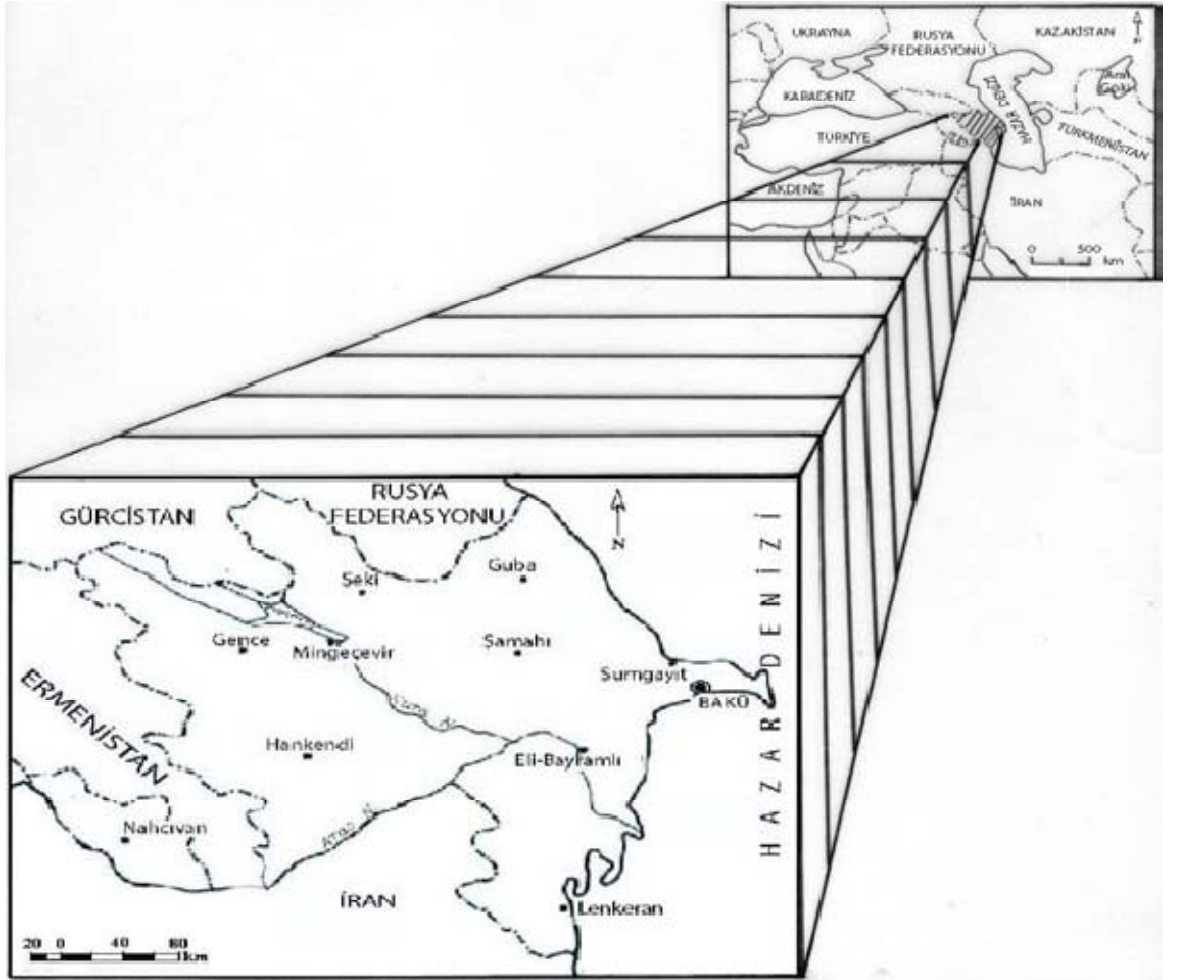
İKİNCİ BÖLÜM

TURİZMİN AZERBAYCAN EKONOMİSİNDEKİ ROLÜ VE ÖNEMİ

2.1.AZERBAYCAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER

2009 verilerine göre GSMH'sı 46.2 milyar dolar, kişi başına düşen geliri: 3.652 dolar, okur yazar oranı %98, ortalama ömür ise 72.4 yıl olan Azerbaycan ülkesinin idari yapısı ile sosyo-ekonomik göstergeleri aşağıda yer almaktadır.

Azerbaycan'ın Haritası.



Tablo 2: Genel Bilgiler (2009)

| | |
|--|--|
| Devletin Adı | Azerbaycan |
| Başkenti | Bakü |
| Yönetim Biçimi | Cumhuriyet |
| Resmi Dili | Azerbaycan Türkçesi |
| Dini | İslam |
| Para Birimi | Manat |
| Ortalama Döviz Kuru (30.12.2008) Bir ABD Doları karşılığı. | 0.801 Manat (AZN) |
| Yüzölçümü (km ²) | 86.600 |
| Nüfus (2009-cu yılın evveli) | 8730.3 |
| Yıllık Nüfus Artışı (%) | 1,1 |
| Nüfus Yoğunluğu (km ² /kişi) (2009-cu yılın evveli) | 98.7 |
| Türkiye ile Saat Farkı | Azerbaycan 2 saat ileri |
| Özerk cumhuriyetler | Nahçıvan,5500 km ² :Nüfus 400 bin |
| Büyük Kentler | Gence, Lenkeran, Mingeçevir, Şeki, Kuba, Ali Bayramlı |
| Uluslararası Telefon Kodu | 00 994 12 (Sabit) 00 994 50 (Azercell) 00994 55 (Bakcell) 00 994 70 (Azerfon) |

Kaynak: <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/001.shtml>

Tablo 3: Sosyal Göstergeler (2009)

| | |
|------------------------------------|---------------|
| Ortalama Ömür | 72,4 |
| Kadın | 75,1 |
| Erkek | 69,7 |
| Okuma Yazma oranı (%) | 98 |
| Yüksek Öğretim Okul Sayısı | 48 |
| Yüksek Öğretimdeki Öğrenci Sayısı | 136,587 |
| Hastane Sayısı | 756 |
| Doktor başına düşen kişi sayısı | 256 |
| Gelen Turist Sayısı | 1.408.988 |
| Giden Turist Sayısı | 1.829.765 |
| Eğitim Harcamaları (Milyon manat) | 62.1 |
| Sağlık Harcamaları / GSMH(%) | 28.3 |
| Karayolu Uzunluğu (bin km) | 25 |
| Demiryolu Uzunluğu (bin km) | 2.12 |
| Asgari Ücret (1/2/2008 itibarıyla) | 124.2 (manat) |

Kaynak: <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/001.shtml>

Tablo 4: Ekonomik Göstergeler (2009)

| | |
|---|------------|
| GSMH (Milyon \$) | 43.024.4 |
| Büyüme hızı (%) | 10 |
| Kişi Başına Milli Gelir (\$) | 4.874.1 |
| Enflasyon Oranı (%) | 21.6 |
| İşgücü (Faal Nüfus bin kişi) | 4295.2 |
| İşsizlik Oranı (%) | 0.95 |
| Dış Ticaret (Milyon \$) | |
| İhracat | 14.688.727 |
| İthalat | 6.119.060 |
| Dış ticaret hacmi (Milyon \$) (2008) | 54.922.8 |
| Dünya Ticareti İçindeki Payı (%) (2008) | 0,04 |
| Dış ticaret fazlası (Milyon \$) (2008) | 40.592.7 |
| Sabit Yabancı Sermaye Yatırımları (Milyon \$) | 7.970 |
| İhracat/İthalat | 106.1 |
| İhracat/GSYİH | 20.7 |
| İthalat/GSYİH | 19.5 |
| Dış ticaret dengesi/GSYİH | 1.2 |
| Dış ticaret hacmi/GSYİH | 40.2 |
| Eğitim harcamaları/GSYİH | 2.6 |
| Sağlık harcamaları/GSYİH | 0.9 |

Kaynak: <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/001.shtml>

2.1.1. Azerbaycan'ın Kısa Tarihçesi

Türklerin Azerbaycan'a geliş tarihlerinin Milattan önceki zamanlara, Saka-İskit dönemine tesadüf ettiği sanılmaktadır. M.S. 395-96 yıllarında Hun Türklerinin bir kısmının Balkanlardan Trakya'ya ilerlerken, bir kısmının da Kafkaslar üzerinden

Anadolu'ya indikleri, iç Anadolu bölgesine kadar geldikten sonra Azerbaycan-Bakü yoluyla kuzeye, merkezlerine döndükleri bilinmektedir.

Selçuklu Türklerinin Azerbaycan'da ilk görülmeleri, 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey tarafından bölgeye yapılan akınlarla başlar¹⁴³. Tuğrul Bey'in 1054'de Gence'yi kurtarmak için Bizans'a yapmış olduğu sefer, Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya olmuştur. Sultan Alparslan zamanında, Azerbaycan bölgesindeki diğer krallıklar tamamen etkisiz hale getirilmiş ve bu yüzden Alparslan'a Ebu'l-feth unvanı verilmiştir. Melikşah dönemi ise, Azerbaycan'ın Türkleşmesinin son safhasını oluşturur. Çağdaş kaynaklarda Azerbaycan bölgesine gelen Türkmenler için "karınca gibi kalabalık" ifadesi kullanılmıştır.

Gence'de Selçuklu Devleti'nin bir valisi olan Şemsettin İldeniz'in 1146'da bölgeye hakim olması ile Atabeğler dönemi, daha doğrusu İldenizliler devri başlamıştır. Selçuklu Devletinin yakın ve uzak doğuda oluşma devrinde artık gelişmiş arap ve fars dillerinde tarihi eserler ve yazılar mevcuttur¹⁴⁴. Yine bu zamanda, Şamahı'da Şirvanşahlar sülalesi hüküm sürüyordu. 1231'de Celalettin Harezşah'ı takip eden Moğol kuvvetlerinin bölgeye gelmesi ise İlhanlılar döneminin başlangıcını teşkil eder¹⁴⁵.

Azerbaycan, İlhanlılar'dan sonra kısa bir süre Altınordu'nun hakimiyetinde kalmış, 1358'den itibaren de Celayirlielerin egemenliğine girmiştir. Fakat bu durum Timur'un 1383'de Azerbaycan'ı emirliğine katmasına kadar sürmüştür. Timur'un 1405'de Çin seferine çıktığı sırada ölmesiyle Azerbaycan'da yine Türkmen boylarından Karakoyunlular ve Akkoyunlular devri başlamıştır. Bu Türkmen devletleri zamanında Azerbaycan Türk nüfusu bakımından en yoğun dönemini yaşamıştır.

¹⁴³ BUNYATOV, Z. M. (1978) Azerbaycanda Atabeğler Devleti (1136-1225). "İLM" Metbuatı, Bakü.

¹⁴⁴ BUNYATOV, Z. M. (1978) a.g.e. s.9.

¹⁴⁵ İbn al-Cövzi'nin torunu Şams ad-Din Abu'l-Muzaffar Yusuf İbn Kız-oglu (Sibt İbn al-Cövzi 1185-1256), Zaman Aynasında Ünlülerin Selnamesi. En eski tarihten 1256 senesine kadar.

Safevi hanedanlığının siyasi olarak kuruluşu 1502'de Şeyh İsmail'in Nahçıvan'da Akkoyunlu ordusunu yenmesiyle başlar. Safevi tarikatının şeyhi Şah İsmail'in bu denli güçlenmesinin en önemli sebebi Türkmen boy ve aşiretlerine son derece güvenmesi ve Türk unsuruna değer vermesinden kaynaklanmaktadır. Ne yazık ki, tarihimiz asıl unsurlarını Türkmen boylarının oluşturduğu iki Türk devletini; Safevi ve Osmanlı Türk devletlerinin karşı karşıya geldiğini gösteren hadiselerle doludur. Buna en çarpıcı örnek olarak, Çaldıran Meydan Muharebesi (1514) gösterilebilir. Bu durum Afşar Hanedanlığı'nın kuruluşuna kadar devam eder (1732).

Azerbaycan hanlıkları kuzey ve güney diye iki grupta toplanabilir. Kuzeyde; Şeki, Gence, Bakü, Derbent, Kuba, Nahçıvan, Talış, Revan. Güneyde; Tebriz, Urumiye, Erdebil, Hoy vs. XIX yüzyılın başlarında küçük hanlıklara parçalanmış Azerbaycan'ı işgal etmek amacıyla Rusya ve İran arasında başlamış savaşlar Gülistan (12 Ekim 1813) ve Türkmençay (10 Şubat 1828) antlaşmalarıyla son bulmuştur. Bu antlaşmalar sonucu Araz Nehrinin kuzeyindeki Azerbaycan toprakları Rusya, güneyindeki toprakları ise İran tarafından ilhak edilmiştir (İsmayılov, 1993: 203).

16 ve 17. yüzyıllarda Türk topraklarını işgale başlayan Rusya 17. asra gelince Kafkasya üzerine seferlere başlamıştır. Tek başlarına Ruslara karşı mücadele etmenin zor olduğunu anlayan Azerbaycan hanlıkları Ruslara karşı, beraber hareket etmeyi denemişler, ancak 1801'de Gürcistan, 1804'de Gence Rusların eline düşmüş. 1813'den itibaren de Karabağ'da yerleşmeye çalışmışlardır. 1828'e kadar Karabağ Rusya ile İran arasında çekişme konusu olmuştur. Karabağ'ın da içinde olduğu Aras'ın kuzeyinde kalan Revan, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Gence ve sair Azeri hanlıkları 1828'deki Türkmençay Antlaşmasıyla Rusların eline geçmiştir. Böylece Aras nehrinin güneyinde kalan ve Azerbaycan topraklarının 2/3'ünü oluşturan kısım da İran'a bırakılmıştır.

İlk bağımsız Azerbaycan Devleti 28 Mayıs 1918 tarihinde Çarlık Rusyası'ndan bağımsızlığını kazanmış olan vilayetlerin birleştirilmesiyle

“Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti” olarak kurulmuş ve Cumhurbaşkanlığı’na Mehmet Emin Resulzade getirilen bu Cumhuriyet Osmanlı İmparatorluğu tarafından derhal tanınmıştır.

Sürekli istikrarsızlık içinde bulunan Azerbaycan’ın bu bağımsızlığı ancak 23 ay devam etmiştir. 1920 yılında 27 Nisanı 28 Nisana bağlayan gece Sovyet Ordusunun Azerbaycan’ı işgali ile Bağımsız Azerbaycan Devleti sona ermiştir. Bu tarihten sonra başlayan 70 yıllık bir sürede “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” olarak Sovyetler Birliğine bağlı 15 Cumhuriyetten biri olmuştur.

İlk Bağımsız Azerbaycan Devleti Türk tarihi boyunca adı “Demokratik Cumhuriyet” olan ve Latin alfabesine ilk benimseyen Türk Devleti olması bakımından önem taşımaktadır.

Azerbaycan, 1922’de Kafkasya ötesi Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti’ne katılmış, 1936’dan sonra ise Azerbaycan SSC adını almıştır. Azerbaycan Sovyetler Birliğine katıldıktan sonra sürekli toprak kaybetmiştir. 1920 yılında 114.000 km² olan yüz ölçümü bugün 86.600 km²’ye düşmüştür. Stalin zamanında yapılan düzenlemelerle Ermenistan Azerbaycan, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Türkiye arasına uzatılarak bir yandan Azerbaycan’la Nahçıvan’ın, bir yandan da Anadolu Türkleriyle, Azerbaycan Türklerinin ve Türkistan Türklerinin arasındaki irtibat kesilmeye çalışılmıştır.

1920’den itibaren 70 yıllık süreyle Sovyetler Birliği’nin bir parçası olan Azerbaycan 1990’da Sovyetler’in dağılma sürecine girmesiyle bağımsızlık hareketlerine sahne olmuştur. Azerbaycan Halkının bağımsızlık isteği 19-20 Ocak 1990 tarihinde Sovyet ordusu tarafından kanlı bir şekilde bastırılmışsa da, bağımsızlık hareketinin önüne geçilememiştir.

Bu olaylardan sonra bağımsızlık hareketleri daha da hızlanmış, ülkede geniş bir taban desteği bulan Halk Cephesi Hareketi’nin baskısıyla 31 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiş, 18 Ekim 1991’de Milli Meclis Bağımsızlık Kanunu kabul etmiştir. 70 yıllık aradan sonra 7 Haziran 1992 tarihinde

ilk defa yapılan demokratik Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Halk Cephesi Lideri Ebülfez Elçibey Cumhurbaşkanlığına getirilmiştir.

Ağır problemler karşısında zor durumda kalan Elçibey Nahçıvan Milli Meclis Başkanı Haydar Aliyev'i göreve davet ederek kendisi Nahçıvan'a çekilmiştir.

Yönetime gelen Haydar Aliyev önce Azerbaycan Milli Meclis Başkanlığına getirilmiş, 3 Ekim 1993 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise 5 yıllığına Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, 11 Ekim 1998 tarihinde yapılan seçimlerde ikinci defa Cumhurbaşkanlığı görevine seçilmiştir. 15/10/2003 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine sağlık nedenleriyle katılmayan Haydar Aliyev'in yerine oğlu İlham Aliyev katılarak Azerbaycan'ın yeni Cumhurbaşkanı seçilmiştir ve 16.10.2008 de yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oyların yüzde 80'inden fazlasını alan İlham Aliyev yeniden seçimleri kazanıp Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı seçilmiştir

2.1.2. Azerbaycan'da Siyasi ve İdari Durum

Azerbaycan Parlamentosu, 31 Ağustos 1991'de, ülkenin bağımsızlığını ilan etmiştir. 18 Ekim 1991 tarihinde de Meclis Bağımsızlık kanununu kabul etmiştir. Ülke, 12/11/1995 tarihine kadar 1991'de Azerbaycan Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilen, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının yeniden ihdas edilmesine dair kanunun verdiği yetkiyle idare edilmiştir.

Azerbaycan Milli Meclisi, 125 Milletvekilinden oluşmaktadır. Bunların 25'i siyasi partilerden, 100'ü ise bağımsız olarak seçilmiştir. Ülkede 30'un üzerinde irili ufaklı siyasi parti faaliyet göstermektedir.

Bugün mevcut olan müstakil ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, 12 Kasım 1995 tarihinde referandum yolu ile kabul edilmiş olan Anayasa ile idare edilmektedir. Bu Anayasa'ya göre, Azerbaycan devleti demokratik, hukuka dayalı, laik, üniter bir cumhuriyettir. Kuvvetler ayrılığı prensibi Anayasa tarafından

benimsenmiştir. Yasama yetkisi 125 milletvekilinden oluşan ve 5 yılda bir yenilenecek Milli Meclis'e, yürütme yetkisi Cumhurbaşkanına ve yargı yetkisi de Mahkemelere bırakılmıştır.

Milli Meclis, kanun kabul etmekle görevlendirilmiştir. Denetim yetkisi sınırlıdır. Toplantı zamanı ve süresi Anayasada belirlenmiştir. Hükümete güven oyu vermek veya vermemek şeklinde olan parlamenter yetki, Azerbaycan Anayasasında sınırlı hale getirilmiş ve Milli Meclisin hükümete güven oyu vermemesi halinde, aynı heyete hükümetin teşekkül ettirilmesi yetkisi Cumhurbaşkanına tanınmıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı hem devletin, hem de yürütmenin başıdır. Her türlü idari karar almak ve devlet teşkilatına şekil ve yön vermek yetkisine sahiptir. Başbakanı, Bakanları ve diğer devlet görevlilerini atamak ve görevden almak yetkisi vardır¹⁴⁶. Anayasaya göre, Bakanlar Kurulu Cumhurbaşkanı'nın yüksek icra organı olup, ona tabidir ve aynı zamanda da ona karşı sorumludur.

Anayasada devletin egemenliğinin yegane kaynağının halk olduğu vurgulanmıştır. Anayasa, halk ve özgürlüklerin tespit ve düzenlenmesi açısından çağdaş bir Anayasadır.

2.1.3. Karabağ Sorunu

Karabağ, Azerbaycan'ın Kür ve Aras ırmakları ile Ermenistan'ın Sevan Gölü (Azerbaycan: Çökçe Gölü) arasında bulunan, yaklaşık 18.000 km² büyüklüğündeki bölgedir. Bu bölgenin dağlık olup, stratejik değeri de bulunan 4300 km² büyüklüğündeki kısmı, Dağlık Karabağ sayılır.

Karabağ sorunu yaklaşık iki asır kadar önce Rus İmparatorluğu tarafından jeostratejik nedenlerle yaratılmıştır. 19. yüzyıl başlarında günümüz Ermenistan'ı ve Karabağ bölgesine tekabül eden topraklarda başta Azeriler olmak üzere Türk unsurlar çoğunlukta, Ermeniler ise azınlıktaydı. Ermenilerin çoğu Osmanlı

¹⁴⁶ Erişim 17.09.2008: <http://www.constcourt.gov.az/az/index.php?> Bakü. 1978.

İmparatorluğu ve İran topraklarında yaşamaktaydı. Karabağ ise Azerilerin oluşturduğu bir Hanlıktı (Karabağ Hanlığı).

Rus İmparatorluğu, Kafkasya'yı ele geçirdikten sonra bu bölgenin idaresini kolaylaştıracağı düşüncesiyle Ermeni nüfusunun artırılması politikasını benimsemiştir¹⁴⁷. Bu amaçla özellikle İran'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu bölgelerinde yaşayan Ermenilerin Kafkasya'ya yerleştirilmesine çalışılmıştır. Ermenilerin bölgeye yerleşmesine paralel olarak özellikle Karabağ'da Müslüman halkın bir kısmı Azerbaycan'ın diğer bölgelerine ve Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Böylelikle Rusya'nın Kafkaslara Ermeni iskanı siyaseti bölgede ve özellikle Karabağ'da etnik yapıyı değiştirmiştir. Özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra Doğu Anadolu'dan Kafkasya'ya yapılan Ermeni göçleri ve Birinci Dünya Savaşı içinde ve sonrasında Doğu Anadolu Ermenilerinden yaklaşık 420.000 kişinin¹⁴⁸. Kafkasya'ya gitmesi günümüz Ermenistan'ına tekabül eden bir bölgede Ermenilerin çoğunluğu oluşturmasına yol açmıştır. Rusların Ermenileri Kafkasya'ya yerleştirmesi siyasetinin şu sonuçları verdiği görülmektedir: Kafkaslarda Ermenilerin sayısının artması bu bölgedeki Müslüman halklarının istilacı Rusya'ya karşı birleşmelerini ve bölgenin Müslüman güçleri olan Osmanlı İmparatorluğu ve İran ile de Rusya'ya karşı işbirliği yapmalarını önlemiştir. Osmanlı Ermenileri ise bu etkiler altında Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Orduları yanında yer almışlardır. Diğer yandan Karabağ'a Ermenilerin iskan edilmesi XX yüzyılın başından günümüze kadar, Ermenistan ve Azerbaycan arasında zaman zaman silahlı çatışmaya kadar varan derin bir anlaşmazlık yaratmıştır¹⁴⁹.

Kafkasya'da bir Ermeni devleti kurulmasıyla Osmanlı İmparatorluğunu tasfiye eden Sevr Antlaşması Doğu Anadolu'dan Ermenistan'a büyük topraklar vermiştir. Ermeniler bu toprakları ele geçirmek için başlattıkları savaşta Türk

¹⁴⁷ İŞYAR, Ö. G. (2004) Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu. Alfa Yayınları, İstanbul. s.207-216.

¹⁴⁸ GÜRÜN, K. (1983) Ermeni Dosyası. Türk Tarih Kurumu, Ankara. s.227.

¹⁴⁹ AKTAŞ H. (2000) Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ Sorunu, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Merkez Yayın No:2000/1, Trabzon.

kuvvetlerine yenilmişler ve günümüz sınırlarını kabul etmişlerdir. Hemen sonra Ermenistan bağımsız bir devlet olmaktan çıkarak Sovyetler Birliği'ne katılmıştır.

Kafkasların tamamı Sovyet hakimiyetine geçtikten sonra Dağlık Karabağ Otonom Oblast'ı (özerk Bölgesi) kurulmuş ve Azerbaycan'a bağlanmıştır. Gürcü kökenli olması nedeniyle Kafkaslardaki koşulları çok iyi bilen Stalin'in çizdiği harita şudur: Nahçıvan, bir Ermeni koridoruyla Azerbaycan'dan ayrılmıştır. Böylelikle Azerbaycan'ın önemli bir eyaleti ile doğrudan bağlantısı kesilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Azerbaycan'a komşu olması önlenmiştir. Karabağ, özerk de olsa, Azerbaycan'a bağlanmak suretiyle Azerbaycan ve Ermenistan arasında devamlı bir anlaşmazlık kaynağı yaratılmış ve Moskova'nın hakemliğine başvurmaları sağlanmıştır.

1985 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri olan Mihail Gorbaçev, ülkenin o sırada çok ihtiyaç duyduğu ancak tutucu parti kadrolarının önlediği reformları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ermenistan ve Karabağ'da kısa zamanda milliyetçi akımlar ortaya çıkmış, Karabağ bölgesinin Ermenistan'a bağlanması talepleri artmış ve sokak gösterileri yapılmıştır. 1988 yılı Şubat ayında Karabağ'da ve özellikle Ermenistan'da gösterilerin sürdüğü bir sırada, 140 üyesinden 110'u Ermeni olan Karabağ Meclisi 18 Şubat 1988 tarihinde bölgenin Ermenistan'a bağlanması kararını almıştır. Ancak, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi, ülkedeki milletlerin birbirleriyle olan ilişkilere zarar verdiğini ve aşırı milliyetçilerin tahriki olduğunu belirterek kararı kabul etmemiştir. Bu arada gösteriler büyümüş ve 22 Şubatta Erivan'da (Eski Azerbaycan hanlığı Revan) 100.000 kişi Opera Meydanı'nda toplanmıştır. Gösteriler Gorbaçev'in 26 Şubat'ta yaptığı yatıştırıcı bir konuşma ve Erivan'da seçilen bir "Karabağ Komitesi" temsilcilerini kabul etmesi sonucunda durmuştur.

13 Ocak 1990 tarihinde Bakü'de Ermeniler ile Azeriler arasında çatışmalar başladı. Birkaç gün içinde Azeri, Ermeni 60 kişi öldü. 15 Ocak'ta Moskova'da Sovyet Yüksek Meclisi şiddet hareketlerini önlemek üzere Azerbaycan'a askeri kuvvet göndermeye karar verdi. Bu kuvvetlere ateş etmek yetkisi verildi. Bu arada

Bakü'de hükümetin istifasını isteyen gösteriler devam ediyor, şehir dışında barikatlar kuruluyordu. Sovyetler Birliği Azerbaycan'a 11.600 asker gönderdi. Önceden mevcut 6000 kişi ile birlikte asker sayısı 17.000 kişiyi geçti. Bu birlikler 19 Ocak'ta karadan ve denizden Bakü'ye karşı saldırıya geçtiler. Sokak savaşlarında resmi kaynaklara göre 82, Halk Cephesi'ne göre 600'den fazla kişi öldü. 22 Ocak'ta ölenlerin cenaze merasimi için 750.000 kişi toplanması Sovyetlere karşı direnmenin büyük halk desteğine sahip olduğunu gösterdi. Ancak Sovyet kuvvetleri şiddet kullanmaya devam ettiler. Halk Cephesi ileri gelenlerinden 43 kişi 24 Ocakta tevkif edildi. Grev ve gösteriler yasaklandı.

Bu arada Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin Türkiye hakkında 11'ci maddesi şöyledir:" Ermenistan Cumhuriyeti, Türkiye'de ve Batı Ermenistan'da vuku bulmuş olan 1915 soykırımının uluslararası tanınmasını sağlamak görevini destekler." Kısaca Ermenistan'ın Bağımsızlık Bildirgesi Ermenistan için, Karabağ nedeniyle Azerbaycan'la, soykırım iddiaları ve toprak bütünlüğü nedeniyle de Türkiye ile, halen de süren, ciddi anlaşmazlıklar yaratmış bulunmaktadır.

Ermeni güçleri 25 Şubat 1992 tarihinde Hankendi (Stepanakert'in) kuzeyindeki Hocalı kasabasını ele geçirdiler. Bir kaynak çarpışmalarda 600'den fazla sivilin öldüğünü, 127 kişinin yaralandığını ve 487 kişinin Ermenilerce rehin alındığını bildirmektedir¹⁵⁰. Hocalı saldırısında o sırada henüz Karabağ'dan ayrılmamış bulunan Sovyetlerin 366 alayının katıldığına dair gözlemler mevcuttur¹⁵¹. Ancak Moskova'nın bu konuda emir vermiş olduğuna dair bir bulgu yoktur. O sıralarda Sovyetler Birliği kıtalarında disiplin kalmadığı, eratin çoğunluğunun kaçtığı, silahlarını sattığı ve para mukabilinde bir veya öteki tarafı top ateşine tuttuğuna dair duyumlar vardır.

8 Mayıs 1992 tarihinde Ermeni güçlerinin Azerbaycan'ın tarihi bakımdan önemli bir merkezi olan Şuşa'nı ele geçirmesiyle, Karabağ bölgesinin neredeyse

¹⁵⁰ ASLANLI, A. (2001) Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu. Avrasya Dosyası, C:7, S:1, İlkbahar. s.404.

¹⁵¹ GARDEN, B. (2003) Armenia and Azerbaijan through Peace and War. By Thomas de Waal. New York University Press, New York. s.170.

tamamı Ermenilerin eline geçmiş oldu. Ermeni güçleri bundan sonra Karabağ dışındaki hedeflere yöneldiler ve Karabağ'ın, Ermenistan'a en yakın bölgesindeki Laçın şehrini 17 Mayıs'ta aldılar. Böylelikle Ermenistan ile Karabağ karadan bir koridor ile birleşti. Şuşa'nın düşmesinden bir gün sonra Ermeni kuvvetleri Nahcivan'ın Türk sınırına yaklaşık 10 kilometre mesafedeki Sederek kasabasına hücum ettiler. Nahcivan, Karabağ gibi, Azerbaycan'a bağlı bir özerk bölgeydi. Ermeni milliyetçileri "tarihi Ermeni toprakları" içinde bulunduğu iddiasıyla Nahcivan üzerinde hak iddia ede gelmişlerdir. Karabağ gibi Nahcivan'ın adının da Ermenice olmaması bu iddialar için yeterli bir cevap olabilir.

Türkiye, hem ortak sınırı bulunması hem de 1921 Kars Antlaşması ile Sovyetler Birliği, Azerbaycan ve Ermenistan ile birlikte bu bölgenin statüsünü saptayan ülkelerden biri olması nedeniyle Nahcivan ile yakından ilgilidir. Sederek'e yapılan saldırı Ankara'da endişe uyandırdı. Bakanlar Kurulu toplanarak Türkiye'nin Nahcivan'ın işgaline izin vermeyeceğinin ve sınırların değiştirilmesini kabul etmeyeceğinin Ermenistan'a bildirilmesine karar verdi. Bu amaçla ilgili tüm ülkeler ve uluslararası kuruluşlarla temas kuruldu ve Başbakan Demirel'in deyişiyle Ermenistan diplomatik kışkaca alındı. Sonuçta ABD, İngiltere, İran, Gürcistan, Avrupa Birliği ve NATO sınırların kuvvet kullanarak değiştirilemeyeceğine dair beyanlarda bulundular. Rusya Federasyonu'nun da yasa dışı eylemleri desteklemeyeceğini bildirerek Ermenistan'ı kınaması Nahcivan bunalımını sona erdirdi.

Karabağ ile ilgili olaylara dönersek 7 Haziran 1992'de yapılan başkanlık seçimlerini Halk Cephesi Lideri Ebülfeyz Elçibey kazandı. 12 Haziran'da karşı taarruza geçen Azerbaycan güçleri Karabağ bölgesinin kuzey doğusundaki Ağdere (Mardakert) ve civarındaki 15 köyü ele geçirdiler. Azerbaycan kuvvetlerinin bu başarısında Sovyetler Birliği silahlarından payına düşenleri almış olmasının da payı vardır¹⁵². Ağdere (Mardakert)'in geri alınması Karabağ'da bir bunalıma yol açtı.

¹⁵² SSCB'nin askeri mirası 15 Mayıs 1992 tarihli Taşkent anlaşmasıyla eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında paylaşılmıştır. Buna göre Azerbaycan'a 220 tank, 285 top, 220 askeri araç verilmiş ancak bu anlaşmada yer alan 100 uçak ve 50 helikopter teslim edilmemiştir.

Hükümet istifa etti ve olağanüstü hal ilan edildi. Savaş sonuna kadar hükümet yetkilerine sahip olacak bir Savunma Komitesi kuruldu. Bu komitenin başkanlığına Robert Koçaryan getirildi¹⁵³.

Mart ayının son haftasında saldırıya geçen Ermeni kuvvetleri 4 Nisan'da Kelbecer şehri ile civarını ele geçirdiler. Bu bölgede oturan Azerilerden yaklaşık 40.000 kişi göç etmek zorunda kaldılar. Ermenistan çarpışmalara kendi nizami kuvvetlerinin katıldığını inkar etti. Ermenistan'a göre savaşın Karabağlı Ermenilerdi. Ancak en fazla 120.000 kişi olan Karabağlı Ermenilerin 7 milyonu aşan Azerilere karşı kolayca başarılı olmalarına inanmak zordu.

Azerbaycan Millet Meclisi, Elçibey'in ülkede durumu fiilen kontrol edemediğini ve görevini yapamadığını belirterek, Başkanlık yetkilerini Aliev'e verdi. Azerbaycan'ın bu karışık durumu Ermenilerin yeniden saldırıya geçmesine neden oldu. Karabağ bölgesinde Azerilerin elindeki tek yer olan Ağdere (Mardakert) 27 Haziran'da alındı ve üç hafta kadar sonra Ermeni kuvvetleri yeniden saldırıya geçerek 24 Temmuzda, Karabağ'ın doğusundaki Ağdam kentini ve civarını ele geçirdi.

Türkiye tarafından ivedi olarak toplantıya çağrılan Güvenlik Konseyi 29 Temmuz 1993 tarihinde toplanarak 853 sayılı kararı kabul etti. Minsk Grubu'nun önerilerini kabul etmeleri için Ermenistan'ın, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Karabağ Bölgesi" Ermenileri üzerinde nüfuzunu kullanması istenmektedir. Bu ifadelerden dolayı olarak saldırganların Karabağ Ermenileri olduğu sonucuna varılabilir. Kararın tek olumlu yönü, dolaylı da olsa Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu teyit etmesidir¹⁵⁴.

Bu haliyle söz konusu 853 sayılı kararın, daha önce alınan 822 sayılı Karar gibi, Ermeniler üzerinde bir etkisi olmayacağı açıktır. Nitekim Ermeni güçleri 18

¹⁵³ CAFERSOY, N. Elçibey (2001) Döneminde Azerbaycan Dış Politikası. ASAM yayınları, Ankara. s.73.

¹⁵⁴ AKTAŞ H. (2000) a.g.e. s.50.

Ağustos'ta Cebrail'i, 23 Ağustos'ta Fuzuli'yi, 31 Ağustos'ta Kubatlı'yı ve 3 Eylül'de de Horadiz'i almışlardır. Rusya'nın girişimiyle ateşkes ilan edilmiştir.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 14 Ekim 1993 tarihinde Karabağ anlaşmazlığı konusunda 874 sayılı bir diğer karar kabul etti. Bu karar, 822 ve 853 sayılı kararların esaslarını tekrar etmekte ve ateşkesin etkili ve kalıcı olması için ilgili tüm taraflara çağrıda bulunmaktadır. Kararda ayrıca, son olarak işgal edilen yerlerden kuvvetlerin çekilmesi ve haberleşme ve nakliyeye ilişkin tüm engellerin kaldırılması için MİNSK Grubu tarafından hazırlanan takvime uyulması istenmektedir.

Ermeni kuvvetleri bu karardan on gün kadar sonra ateşkesi ihlal ederek Azerbaycan'ın Zengilan bölgesine saldırdılar. Yaklaşık 50.000 Azeri, Araz nehrini geçerek, İran'a sığındı. Güvenlik Konseyi 12 Kasım 1993 tarihinde kabul ettiği 884 sayılı kararda, artık adet olduğu gibi, daha önceki kararlarının esaslarını tekrar etti. Ayrıca Karabağ anlaşmazlığının ve Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki gerilimin bölgedeki barış ve güvenliği tehlikeye atacağı belirtildi. Ateşkes ihlalleri ile Zengilan bölgesi ile Horadiz şehirlerinin işgal edilmesi, sivillere saldırılması ve Azerbaycan topraklarının bombalanması kınandı. Silahlı çatışmaların derhal durdurulması, işgal güçlerinin Zengilan bölgesinden, Horadiz şehrinden ve Azerbaycan'ın son zamanlarda işgal edilmiş diğer bölgelerinden derhal çekilmesi, ilgili tüm tarafların ateşkesi etkin ve devamlı hale getirmeleri ve Minsk süreci çerçevesinde anlaşmazlığın müzakereler yoluyla çözümlenmesini araştırmaya devam etmeleri istendi.

Minsk Grubu eş başkanları tarafından 1997 Mayıs ayında hazırlanan bir plan Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge olmasını, kendi anayasasını hazırlama hakkına sahip bulunmasını, Ermeni güçlerinin Karabağ dışındaki Azerbaycan topraklarından ve Şuşa şehrinden çekilmesini, buralarda güvenliğin AGİT güçlerince sağlanmasını ve Karabağ'ın serbest ekonomik bölge olmasını öngörüyordu. Bu plan Azerbaycan tarafından kabul edilmiştir. 1997 Aralık ayında Minsk Grubu taraflara, aşamalı olarak nitelendirilen bir ikinci plan sunmuştur. Buna

göre birinci aşamada, Şuşa ve Laçın koridoru hariç, Ermeni güçleri işgal edilmiş Azerbaycan topraklarından çekilecek ve mülteciler evlerine geri dönecekti. AGİT Minsk Grubunun Kasım 1998’de hazırladığı üçüncü bir barış planı Azerbaycan ve Karabağ’ın ortak bir devlet kurmasını öngörüyordu. Ancak Azerbaycan bu planın kendi toprak bütünlüğünü tehdit ettiğini belirterek reddetmiş ve Minsk Grubunun daha önce hazırladığı ve Karabağ’a Azerbaycan içinde geniş otonomi verilmesini öngören planı desteklediğini bildirmiştir.

Azerbaycan daha sonra, 21 Şubat 2001 tarihinde, Minsk Grubu’nun hazırladığı planları kamu oyuna açıklamıştır. “Ortak Devlet” formülünün Karabağ’a fiilen bağımsızlık verdiği, zira Karabağ’ın kendi anayasası ve ordusunun olmasını ve Azerbaycan Millet Meclisi’nin alacağı kararları veto etmek hakkına sahip bulunmasını öngördüğü meydana çıkmıştır.

Azerbaycan’ın Minsk Grubu’na karşı duyduğu güvensizlik iki ülke devlet başkanlarının doğrudan görüşmeye başlamaları sonucunu vermiş ve Minsk Grubu ise bu görüşmeleri kolaylaştırıcı bir rol almakla yetinmiştir. İki ülke başkanları 2001 yılında Mart ayında Paris’te ve Nisan ayında da ABD’de Key West’te yoğun görüşmeler yapmışlardır. Basın haberlerine göre taraflar şu formül üzerinde durmuşlardır: Karabağ hukuken Azerbaycan’a bağlı bir bölge olacak ancak çok geniş bir özerkliğe sahip olacaktır. Ermenistan bir koridor ile Karabağ’a Nahçıvan’da bir koridorla Azerbaycan’a bağlanacaktır. Bu koridorların Laçın ve Megri bölgelerinde olacağı anlaşılmaktadır¹⁵⁵. Ermeni güçleri işgal ettikleri bölgelerden çekilecektir. Demiryolu hattı işletmeye açılacaktı. Bu formülden bir sonuç alınamamıştır.

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin bu konuda almış olduğu kararlarda bölgedeki tüm ülkelerin egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi, sınırların dokunulmazlığı, toprak elde etmek için kuvvet kullanmanın

¹⁵⁵ Birleşmiş Milletler Antlaşmasının VII. bölümü barışın tehdidi, bozulması ve saldırma fiili halinde yapılacak hareketle ilgilidir. Bu hareket içinde silahlı kuvvet kullanmasını gerektiren ve gerektirmeyen önlemler vardır.

kabul edilmezliği ilkeleri teyit edilmektedir. Ayrıca bu kararlarda yer alan Ermeni güçlerinin işgal ettikleri yerlerden çekilmeleri ve Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı bir bölge olduğu gibi hususlar, Ermenilerce ileri sürülen Karabağ'ın bağımsız bir devlet olduğu ve kendine ait toprakları ele geçirdiği gibi görüşlere açıkça ters düşmektedir. Buna karşın Güvenlik Konseyi kararları Ermenistan'ı saldırgan olarak göstermemiş ve kınamamıştır.

Avrupa Konseyi, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bu teşkilata 2001 yılında üye olmasından sonra Karabağ sorununa yakın ilgi göstermiştir. Son olarak Konseyin Parlamenter Asamblesi 25 Ocak 2005 tarihinde Karabağ sorunu hakkında 1416 sayılı bir karar kabul etmiştir. Bu kararda, Karabağ'da silahlı çatışmalar başlamasında on yıldan fazla zaman geçmiş olmasına rağmen Karabağ sorunun hala çözümlenmemiş bulunmasının esefle karşılandığı ifade olunmaktadır. Karar, yüz binlerce kişinin yerlerinden olduğunu ve sefil durumda yaşadığını belirttikten sonra Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmının halen Ermeni güçlerinin işgali altında bulunduğu ve ayrıca Karabağ bölgesinin ayrılıkçı Ermeni güçler tarafından kontrol edildiğini ifade etmektedir. Kararda bir silahlı çatışmayla etnik unsurların zorla göç ettirilmesi ve ilgili bölgenin fiilen diğer bir devlete ilhak edilmesi sonucunda bir bölgenin ayrılmasının ve bağımsızlık kazanmasının mümkün olmayacağını da vurgulanmaktadır. Kararda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarına atıfta bulunulmakta ve özellikle 853 sayılı karara değinilerek tüm üye devletlerden anlaşmazlığın artmasına veya toprak işgalinin devamına neden olabilecek şekilde, taraflara silah ve mühimmat vermekten kaçınmaları istenmektedir.

Görüldüğü üzere Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi'nin 1416 sayılı kararı Karabağ sorunu hakkında Ermenistan'ın görüşlerine uygun değildir. Bu arada özellikle iki husus Ermenistan'ın aleyhinedir: Birincisi, karara göre, Karabağ'ın bağımsız bir devlet statüsünde olamayacağıdır. Zira, bağımsız olabilmek için, gerekli olan ilgili bölge halkının demokratik desteğini temel alan yasal ve barışçı bir süreç Karabağ'da yaşanmamıştır. Aksine Karabağ Azerileri evlerinden kovulmuş ve katledilmiştir. Böylelikle kararda bağımsızlığı önleyen, "etnik unsurların bölge

dışına çıkartılmasına götüren bir silahlı çatışma” meydana gelmiştir. İkinci olarak karar, Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmının halen Ermeni güçlerinin işgali altında bulunduğunu ifade etmekte aynı zamanda üye bir devletin yabancı bir toprağı işgalinin o devletin Avrupa Konseyi üyesi olarak edindiğı taahhütlerinin vahim bir ihlali oluşturacağını belirtmektedir. Bu sözler, bir kınama olmasa da, Ermenistan’a yöneltilmiş ağır eleştirilerdir.

İslam Konferansı Örgütünün (İKÖ) Karabağ sorunu hakkında 1994 yılından bu yana bir çok karar almıştır. Son olarak da 14-16 Haziran 2004 tarihlerinde İstanbul’da yapılan İKÖ Dışişleri Bakanları toplantısında da bu konuda 10/31-P sayılı bir karar kabul edilmiştir. Bu kararın önemli noktaları şu şekilde özetlenebilir: Ermenistan’ın Azerbaycan’a saldırısı şiddetle kınanmıştır. İşgal altındaki Azerbaycan topraklarında Azeri sivil halka karşı yapılan hareketler “insanlığa karşı suç” olarak görülmüştür. İşgal edilmiş Azerbaycan topraklarında arkeolojik, kültürel ve dini eserlerin yağmalanması ve tahrip edilmesi de kınanmıştır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin 822, 853, 874, ve 884 sayılı kararlarının tam olarak uygulanması, Ermeni güçlerinin Azerbaycan’ın, Karabağ dahil, işgal edilmiş topraklarından çekilmesi ve Ermenistan’ın Azerbaycan’ın egemenlik ve toprak bütünlüğüne saygı göstermesi istenmiştir¹⁵⁶.

Karabağ sorununun çözümlenmesi Kafkasya’da güvenliğin arttırılması ve Azerbaycan’ın da daha güçlü bir devlet haline gelecek olması nedenleriyle, jeopolitik alanda Türkiye’nin lehinedir. Bunun yanında Ermenistan sınırının açılması bu ülke ile olan ticareti arttıracak ayrıca Azerbaycan ile olan ulaşımda Ermenistan yolları da kullanılabilir. Ne var ki Türkiye’nin Ermenistan ile olan sorunlarının başında Karabağ sorunu değil, Ermenistan’ın Türkiye’nin toprak bütünlüğünü tanımaması ve soykırım iddiaları bulunmaktadır. O itibarla Karabağ sorununun çözümü Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normal hale gelmesi için yeterli olmayacaktır. Karabağ sorunu ile eş zamanlı olarak bu sorunların çözümünün

¹⁵⁶ UYSAL, D., ALPTEKİN, V. (2008) “Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri-Azerbaycan”. Geçiş Ekonomileri, Ed. Örnek, İ., Taş, S., Yıldırım., N. Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa. s.381.

sağlanması da gereklidir. Böylece yılların geçmesine rağmen Ermenistan işgal ettiği topraklardan çekilmeyince Azerbaycan ve Ermenistan arasında barışın kurulması söz konusu olamaz.

2.1.4. Azerbaycan'da Haydar Aliyev Politikaları

Azerbaycan'da Haydar Aliyev döneminin ortaya çıkışının anlaşılabilmesi için bağımsızlığın ilk yıllarında bu ülkede yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler öncelikle incelenmelidir. Bağımsızlığın ilan edildiği 1991 yılını izleyen dönemde Azerbaycan'da yaşanmış olan çalkantılı ve istikrarsız sosyo-ekonomik ve politik ortamın arka planının gözlemlenmesi bu bağlamda önemlidir.

Haydar Aliyev, 1991–2003 yılları arasında Sovyet sonrası Azerbaycan'ının ekonomik ve politik dönüşümünde en önemli isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem, Haydar Aliyev'in karizmatik kişiliği etrafında genç cumhuriyetin sorun ve fırsatlarıyla birlikte dünya sahnesinde yer almaya başlaması açısından önemlidir. Özellikle Cumhurbaşkanı olmasından önceki kaotik dönem dikkate alınırca, Haydar Aliyev döneminde bu yeni bağımsız ülkenin ekonomik ve politik dönüşümü ve uluslararası sistemle bütünleşmesinde ciddi gelişmeler yaşanmıştır. Piyasa ekonomisi kurumlarının tesisi, demokratik kurumların inşası gibi temel önceliklerde Haydar Aliyev döneminde kısmi bir ilerleme sağlanmıştır.

Haydar Aliyev'in kişiliğinde ortaya çıkan pragmatizm, ülkenin öncelikli sorunu olan gelirdeki büyük düşüşlerin sona erdirilmesi, bölgesel çatışma alanlarının azaltılması ve sosyal çatışma alanlarının giderilmesi gibi noktalarda kendini göstermiştir. Tüm bu problemlerin çözümünde sağlanan bazı başarılar yanında ülkenin Haydar Aliyev döneminde daha otoriter ve patrimonyal bir devlet sisteminin kurulmasıyla sonuçlanan gelişme çizgisi yakaladığı görülmüştür.

Haydar Aliyev (1923-2003) Sovyet sonrası dönemde Kafkasya'daki en karizmatik önderlerden biri olarak tarih sahnesinde yerini aldı. Haydar Aliyev, Sovyetler Birliği döneminde de üst düzey idari görevler üstlenen ender Kafkasyalı Müslümanlardan birisi olarak göze çarpmaktadır. Aralık 1982'de Sovyetler Birliği

Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbüro üyeliğine seçilen Haydar Aliyev SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Birinci Yardımcısı görevine atanmış ve SSCB'nin üst düzey yöneticilerinden biri olmuştur. Yirmi yıl SSCB Yüksek Sovyeti'nde milletvekilliği yapmış, beş yıl ise SSCB Yüksek Sovyeti Başkan Yardımcısı olarak çalışmıştır. Daha sonra Politbüro üyeliğinden ve 1991'de Komünist Parti üyeliğinden ayrılmıştır¹⁵⁷.

Sovyet sonrası döneme gelince, 1991–1993 yılları arasında Nahçıvan Otonom Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanı ve Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Başkanı görevlerini yürüterek 1992'de Yeni Azerbaycan Partisi'nin Nahçıvan şehrinde yapılan kuruluş kongresinde parti başkanı seçilmiştir. 3 Ekim 1993'te yapılan genel seçimler sonucunda Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmiş, ardından 11 Ekim 1998'deki seçimlerde oyların %76'sını kazanarak tekrar Azerbaycan Cumhurbaşkanı olmuştur. 15 Ekim 2003'teki devlet başkanlığı seçimlerinde yeniden aday olan Haydar Aliyev sağlık sorunları nedeniyle seçimlere katılmaktan vazgeçmiş ve 12 Aralık 2003'de vefat etmiştir. Bu bağlamda Sovyet sonrası çağdaş Azerbaycan'ın on yılı (1994–2003) Haydar Aliyev ve politikaları ile şekillenmiş ve kendisinden sonraki dönemde de belirleyiciliği devam etmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenilerce işgal edilen Karabağ topraklarında yaşanan sorunlar nedeniyle sıkıntılı bir dönem yaşayan Azerbaycan'da siyasal istikrarsızlığın Haydar Aliyev'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ile önemli ölçüde azaldığı görülmüştür. Bu aynı zamanda ülkenin uluslararası ekonomik sisteme entegrasyonu açısından kimi olumsuz göstergelere rağmen ciddi gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Karabağ probleminin çözümünde önemli bir mesafe alınamamış olmasına rağmen Haydar Aliyev dönemi, dış ekonomik ilişkilerin hızla geliştiği ve Azerbaycan'ın uluslararası arenada önem kazanma dönemdir.

1991'deki bağımsızlığın akabinde Azerbaycan, bütün geçiş ekonomilerinde görülen sosyo-ekonomik ve politik problemlerle uğraşmak zorunda kalmıştır.

¹⁵⁷ DİKKAYA, M. ÇAYLAK, A. (2008) Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar. OAKA. Cilt 3, sayı:5, s 131-157.

Bağımsızlığın ilk yıllarında %20'lere ulaşan negatif büyüme oranları ve %1000'lere ulaşan enflasyon oranları ile karamsar bir ekonomik tablo ile karşı karşıya kalan ülkede özel sektör girişimlerinin bütün GSMH içerisindeki payı %20'lere bile ulaşamamıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında başlayan ekonomik dönüşüm sancularına, göç problemleri de eklenmiştir. Ülkenin, yeraltı rezervleri zenginliğinden tarım ve turizme uzanan geniş bir yelpazede büyük bir ekonomik kalkınma potansiyeli taşıyan kaynaklarının fiili hale getirilmesi başlangıç koşullarının zorluğu nedeniyle gecikmiştir. Bu dönemde, Sovyet yıllarından kalan yerli üretim ağlarının kopması ve ekonomik dönüşümün maliyetini düşürmek açısından anlamlı sayılabilecek yabancı yatırım ortamının gelişmemiş olması nedeniyle ekonomik performans oldukça düşük düzeyde seyretmiştir. Üstelik Sovyet Azerbaycanı döneminde reformlar açısından parlak bir performans ortaya çıkmamış, merkezi planlamanın yönlendirdiği dev ve verimsiz işletmelerle rehabiliteye muhtaç bir alt yapı miras olarak devr alınmıştır.

Dağlık Karabağ etrafında devam eden anlaşmazlığın, Azerbaycan için hem insan kaybı hem de ciddi anlamda ekonomik bir kayıp oluşturmuş olması da denkleme dahil edilince, ilk yılların ne denli sancılı geçtiği daha net olarak gözlemlenebilir. Buna rağmen dönemin sonunda (1994) “Yüzyılın Anlaşması” olarak tanımlanan petrol anlaşması ile birlikte ülkenin ekonomik bir cazibe merkezi olmaya başladığı görülmüştür. Karabağ sorununun kaderine terk edildiği ve ekonomik problemlerle mücadelenin ön plana alınmaya başladığı bu dönemde siyasal istikrarın nihayet sağlanmış olması, Karabağ-dışı faktörler açısından olumlu bir dönemin başlayacağını ilk işaretini oluşturmuştur. Siyasal istikrar yıllarına girilmesinde Sovyet döneminin deneyimli politikacısı olan Haydar Aliyev faktörünün önemi büyüktür.

Karabağ Savaşı Azerbaycan için, etkileri halen devam eden Ermenistan ile ateşkes anlaşmasının imzalandığı 12 Mayıs 1994'e kadar topraklarının %20'sini kaybeden, büyük bir iç göçü takiben ciddi bir işsizlik sorunuyla yüzyüze gelmiş ve savaşı finanse etmek için bütçeden ayrılmış milyarlarca dolarlık fon kaybına uğramıştır. Oysa bağımsızlığın ilk yıllarında, var olan petrol rezervleri ve kaynakları

ile Kafkaslarda yeni bir Kuveyt'in ortaya çıkacağı pek çok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir. Bu ekseninde Ermenistan'la olan savaşın açık bir şekilde piyasa ekonomisi reformlarını geciktirdiği, yabancı yatırımları caydırdığı ve sosyo-ekonomik yapıyı derinden etkilediği görülmüştür.

Yüz yılı aşkın bir zamandır petrol gibi uluslararası pazarlanabilir bir ürünün varlığının bilindiği ve bu alanda bir üretim alt yapısının bulunduğu Azerbaycan'ın ekonomik dönüşümü gerçekleştirebilmek için başvurduğu sektör yine petrol üretimi başta olmak üzere enerji olmuştur¹⁵⁸. Özellikle Sovyet sonrası dönemde ortaya çıkan boşluk, talebe bağlı olarak Azerbaycan'ın yeraltı rezervlerinin genel bir tasnifi için Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü fiyatı yükselme trendine giren petrol üretimi için ABD'li ve Batılı petrol firmalarını ülkeye yöneltmiştir.

Azerbaycan'da üretilen petrol, 1923 yıldan itibaren istikrarlı bir şekilde artarak 1941 yılında 25.4 milyon tona ulaşmasıyla petrol üretiminde rekor kıran Sovyet ülkesinde, çıkarılan petrolün %75'ni teşkil ediyordu. İkinci Dünya Savaşı boyunca Azerbaycan petrol üretimi ise şöyledir: 1941'de 25.4, 1942'de 15.8, 1943'de 12.6, 1944'de 11.8 ve 1945'de 10.4 milyon ton. Petrol konusunda çok okuyan konuşan ve dünyanın başlıca petrol yataklarının tarihini bilen Hitler, İkinci Dünya Savaşı'nda, başta Bakü olmak üzere Kafkasların petrol yataklarını, "Edelweiss" diye adlandırılan planıyla ele geçirmeye çalıştı. Zira Kafkas petrolünü, Alman İmparatorluğu'nun kendi kendine yeterli olması ve böylece yenilmez olması noktasında temel unsur olarak görüyordu. Bakü petrol yatakları¹⁵⁹ İngiltere, Fransa ve ABD'nin de dikkat merkezindeydi. Almanya'nın Bakü petrol yataklarını elde etmesini önlemek ve Sovyetler Birliği'ni zayıflatmak amacıyla, söz konusu devletlerin Bakü'yü bombalama planları vardı. Ancak Hitler'in Hollanda, Fransa ve Belçika'yı 22 Haziran 1940'da işgal etmesiyle Bakü petrol yatakları hedef

¹⁵⁸ EFENDİYEV, A. (1999) "Azerbaijan: Enormous Potential and Challenging Economic Opportunities". European Business Journal. s.176-177.

¹⁵⁹ Azerbaycan'da petrol, Hazar'da, Hazar'a uzanan Abşeron yarımadasında, Kür nehri kıyılarında, Kobustan bölgesinde ve Gence yakınlarında bulunmaktadır.

merkezinden çıkmış oldu¹⁶⁰. Hitler Bakü petrolünü ele geçirmek için büyük mücadele vermiş olmasına karşın, başarılı olamayarak amacına ulaşamadı.

Sovyetler Birliği'nin gelişmesinde önemli bir rol oynayan Azerbaycan petrolü, İkinci Dünya Savaşı'nda her yıl cepheye 20 milyon ton gönderilmiştir. Bu bakımdan savaşın kazanılmasında Azerbaycan petrolünün etkisi büyük olmuştur. Savaş yıllarında SSCB'nin petrol ihtiyacının tamamına yakın bir kısmının Azerbaycan tarafından karşılandığı göz önüne alındığında Azerbaycan'ın jeo-stratejik önemi daha fazla anlaşılmaktadır.

Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) öncülüğünde oluşturulan uluslararası petrol konsorsiyumları ve üretim paylaşım anlaşmaları ile birlikte petrol üretim ve ihracatı büyük oranda artmıştır. Bu gelişmeler, özellikle mülteciler sorunu nedeniyle ortaya çıkan ağır işsizliğin ortadan kaldırılması ve savaş sonrası altyapının yenilenmesi için gerekli hükümet fonlarının oluşması açısından da çok önemli bir kamu gelirinin oluşması anlamına gelmektedir. Eylül 1994'te imzalan "Yüzyılın Anlaşması" ile Azerbaycan, 15 farklı ülkeden 33 firma ile 60 milyar dolarlık petrol anlaşması imzalamış, bu dönemde fiili yabancı yatırım miktarı 4 milyar dolara ulaşmıştır. Bu bağlamda, bağımsızlığın ilk yıllarında azalan petrol üretimi hızla yükselmeye başlamış, % 10'lar civarında yıllık büyüme oranlarına ulaşılmış, ihracatın dörtte üçünü oluşturan petrol önemli bir dış gelir kalemi haline gelmiş ve petrol kaynaklı gelirlerin devlet bütçesinin yarısını oluşturduğu gözlemlenmiştir. Buna paralel olarak sosyo-ekonomik problemler azalmaya ve piyasa reformları hızla icraata geçirilmeye başlanmış, gelir dağılımı sorunları çözümlenme sürecine girmiştir. Petrol üretiminde yaşanan trafik o denli hızlı olmuştur ki, aralarında Agip, Amoco, BP-Amoco, Chevron, Elf, Ehhon, Pennzoil, Shell, Tehaco ve Total'inde bulunduğu dünyadaki en büyük petrol şirketlerinin ülkede yatırım yaptıkları görülmektedir. Bu şirketlerin, gelecekte yaklaşık 60 milyar dolarlık ilave yatırım yapmayı planlamaları, bu eksende ülkenin "Petrolün Birleşmiş Milletleri" şeklinde anılmasına neden

¹⁶⁰ AHUNDOV. F., ALİYEYEV, F. T., AGARUNOV. M. (1995) "World War-II and Azerbaijan: 50th Anniversary of the Allied Victory". Azerbaijan International Magazine. s.50-58.

olmaktadır. Azerbaycan'da petrol sektöründe toplam 75 bin kişi çalışmaktadır. Sektörde çalışanlar diğer sektörlerle oranla daha yüksek maaş almaktadırlar¹⁶¹.

Bu dönemin, eski Sovyet coğrafyasındaki pek çok ülkenin daha önce başlatmış olduğu piyasa reformlarının, uygulamaya geçtiği dönem olduğunun altı çizilmelidir. Bu bağlamda piyasa ekonomisi performansı açısından hayli hızlı yol alınması gerekiyordu; özelleştirmeler yapılmalı, çağdaş bir anayasa oluşturulmalı, hak ve özgürlükler tanımlanmalı ve alanı genişletilmeli, dünya ekonomisiyle entegrasyon sağlanmalıydı. Bu ekseninde Haydar Aliyev faktörünün, iç politik istikrarın yanında uluslararası diplomatik ağların ülkenin küresel kapitalist ekonomik ilişkileri ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için kurulup geliştirilmesi, Batı ve ABD'nin desteği alınarak istikrarlı bir döneme girilmesi bakımından önemi büyüktür. Sovyet Politbüro'sundaki tecrübeleri bu politikacının bölgede Rusya'nın ihmal edilmesiyle ülkenin hızlı bir açılım yapamayacağını gösteriyordu.

Uluslararası dengelerin kurulmasının önemi, bağımsızlığın ilk yıllarında ülkenin anti-Rus politikalarla uğradığı felaketler düşünüldüğünde fazlasıyla yaşamsal bir hale gelmişti. Nitekim Rus petrol şirketlerinin petrol anlaşmalarından ve boru hatlarından pay almasıyla birlikte dev uluslararası projeler hayata geçmeye başladı.

Haydar Aliyev'in ülke yönetimine damgasını vurduğu bu dönem, Batı ve ABD'nin Orta Doğu petrollerine olan bağımlılıklarını azaltmak istedikleri ve Sovyet sonrası coğrafyada Rusya'nın etkinliğini kırmaya çalıştıkları dönemle eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda hem Batı hem de ABD, kendi petrol şirketlerini Azerbaycan'da yatırım yapmaya yoğun biçimde teşvik etmiştir. ABD, Batı ve Türkiye'nin çıkarlarının kesişmesiyle hem Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı faaliyete geçebilmiş, hem de doğal gaz Bakü-Tiflis-Kars boru hatlarının öncülüğünde yeni projeler gündeme gelebilmiştir.

Ülkedeki faaliyetleri hızla artan yabancı yatırımlar içerisinde en büyük payı geliştirmiş ülkeler grubu almaktadır. 2002 yılından itibaren büyük bir ivme kaydeden

¹⁶¹ ALİYEYEV, N. "Petrol Azerbaycan'ın Milli Serveti". Diyalog Avrasya Dergisi, Şubat-2001, s.82.

yabancı yatırımların toplam stoku açısından ABD, İngiltere ve Norveç'in toplamın yarısından fazlasını oluşturduğu görülmektedir. 1995'ten itibaren yükselme trendine geçen gelişmekte olan ülkeler kaynaklı yatırımlar iki binli yılların başında azalmaya başlamıştı¹⁶². Buna rağmen 2004–2006 döneminde içe dönük yabancı yatırım performans indeksi bakımından Azerbaycan 141 ülke içerisinde 5.4 milyar dolarla 12. sırada yer almıştır.

Milenyumun başından itibaren, önceki dönemde kaydedilen daha düşük büyüme oranlarını, istikrarlı ve yüksek bir büyüme hızının izlediği ülkede ekonomik ve sosyal alanda kaydedilen reformlar pozitif sonuçlar vermeye başlamıştır. Piyasa ekonomisine geçiş reformları, diğer pek çok geçiş ekonomisi ile karşılaştırıldığında daha geç dönemde başlamış olmasına rağmen piyasa yapısı kurulmaya başlamış, dış ticaretle birlikte mal ve hizmet fiyatları serbestleşmiştir. Kolektif çiftlikler ve devlet çiftlikleri (sovhoz ve kolhozlar) olarak Sovyet döneminden miras kalan sistem tasfiye edilmiş, yeni toprak mülkiyeti tesis edilmiştir. Yakın dönemdeki verilere göre GSYİH'nın %75'ini, tarımsal üretimin %98'inin, sanayi üretiminin %50'sinin ve perakende ticaretin %99'unun özel sektör tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.

Özelleştirme politikalarının pozitif ve negatif sonuçlara sahip olmasına rağmen bütüncül bağlamda bu alanda meydana gelen gelişmeler, makro ekonomik gelişmeyi hızlandırmakta ve nüfusun gelir düzeyi üzerinde olumlu etkide bulunmaktadır. Buna rağmen, işsizlik, düşük gelir düzeyi ve gelir dağılımındaki adaletsizlikle bağlantılı olarak ciddi bazı problemler de vardır. Bu bağlamda sorunların çözümlenmesi için hükümetin farklı politika uygulamalarına rastlanmaktadır. Özellikle reformların sosyal tansiyonla birlikte sürdürüldüğü ve toplumun kutuplaşmasına neden olduğu da kaydedilmelidir. Azerbaycan'ın ekonomik performansında yabancı yatırımların teşvik edilmesinin önemi büyüktür. Yatırımların, daha ziyade enerji sektöründe yoğunlaşmasına rağmen, 1994'ten beri süregelen bürokratik yapılanma, zayıf hukuki altyapı ve monopol kurumların varlığı, petrol dışındaki yatırımların gelişmesini engellemektedir. 2002 baharında Haydar

¹⁶² Erişim 2.08.2009: <http://www.unctad.org/>

Aliyev'in yerli ve yabancı girişimcileri bir araya getirerek iş ortamının iyileştirilmesine yönelik bazı önlemleri tartıştığı görülmüştür. Bu bağlamda kaydedilen ilerlemelerin, yatırım ortamını daha elverişli hale getirdiği gözlenmektedir. Yine de, yabancı sermayeyi koruma ile ilgili yasalar, petrol ve iletişim sektörü başta olmak üzere yabancı firmaların ülkede özgürce faaliyette bulunmalarına izin vermemektedir. Bu konuda, bu firmaların yerli ortak aramaktan başka şansları bulunmamaktadır.

Ülkedeki özelleştirme programı ise, 1996'dan 1998'e kadar küçük ve orta büyüklükte işletmeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Buna rağmen, 2000'lerin başlarında bile büyük devlet tekellerinin özelleştirilmesi gerçekleşmemiştir. 1995'te başlayan özelleştirme süreci halen tartışma ve çatışmaları beraberinde getirmektedir. Üstelik yabancı şirketlere özelleştirilen (işletme imtiyazı vererek) şirketlerle bile büyük sorunlar yaşanmaktadır. Bu konuda, alüminyum madenlerini işleten Alman Fondel-Metal ve Bakü'de elektrik dağıtımını üstlenen Türk şirketi Barmek Azerbaycan da, sıkı denetim ve banka hesaplarının dondurulması gibi nedenlerle faaliyet gösterememektedir. Buna rağmen, özelleştirme programının başlamasından bu yana 35 bin küçük işletme özelleştirilmiş, bu özelleştirmelerden 226 milyon dolar ve devlet mülklerinin kiralanmasından 25 milyon dolar devlet bütçesine aktarılmıştır.

Uluslararası ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinin, makro ekonomik performans üzerindeki doğrudan etkilerine bağlı olarak ülkede gerçekleştirilen ticaret reformları çerçevesinde, dış ticaret üzerindeki devlet tekeli sona erdirilerek ortalama dış ticaret tarifelerinin büyük oranda düşürüldüğü görülmektedir. Benzer ekonomilerle karşılaştırıldığında, göreceli olarak liberal ve açık bir ticaret rejiminin izlendiği ülke, Ticaret Tarifeleri İndeksi'ne göre, 2007 yılı için En Çok Kayırılan Ülke Tarifesi oranı %9,2 ve ortalama gümrük vergisi ortalaması %5,1 olmasıyla 125 ülke içerisinde 58 sırada yer almıştır. Bu oranlar Avrupa ve Orta Asya ülke gurubu ortalamasından yüksek olsa da düşük orta gelirli ülkeler grubu ortalamasından aşağıdadır. Bununla birlikte ülkenin, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üyeliği koşullarını sağlayabilmesi için mal ticaretinde daha fazla serbestleşme sağlaması ve hizmetler ticaretinde büyük reformlar yapması gerekmektedir. Mayıs 2008 itibariyle 152 üyeye

sahip olan DTÖ'ye üyelik için ilk başvuru 1997'de Haydar Aliyev iktidarı zamanında yapılmış, ancak bu konudaki iki taraflı toplantılar ancak 2002'de başlayabilmiştir. Bu eksende, Azerbaycan'ın dış ticaret anlaşmalarını DTÖ gibi çok taraflı bir düzenleme yerine iki taraflı düzenlemelerle ve serbest ticaret anlaşmaları çerçevesinde düzenlemeye yönelik tercihlerinin, bu tür bütüncül bir dış ticaret reformunun ortaya çıkmasını geciktirdiği belirtilebilir¹⁶³.

Haydar Aliyev çağdaş Azerbaycan'ın oluşumunda, kurmak istediği sistem ve sonuçları bakımından önemi asla yadsınamayacak bir figür haline gelmiştir. Aynı şekilde iç politika açısından ülkede var olan demokrasi eksikliği, devletin ekonomik ve sosyal yaşam üzerindeki belirleyici etkisine rağmen, küresel kapitalizmin ülkede sorunlarıyla birlikte var olması ancak Aliyev faktörü dikkate alınarak açıklanabilecek olgulardır. Bununla birlikte Haydar Aliyev, ülkesinin uluslararası sistemle bütünleşme çabasında, "kendisi ve çevresinin" merkezi bir rol üstlenmesi kaydıyla önemli bir faktör olmuştur.

Kapitalizmin kurumsal arka planının yeterince gelişmemiş olduğu pek çok ülkede olduğu gibi lider ve lider bürokrasisi eksenli bir idari yapılanma Azerbaycan için de geçerlidir. Özellikle, 1918–1920 yılları arasında kısa bir ömrü olan Mehmet Emin Resülzade liderliğindeki ilk bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti deneyimi hariç tutulursa, devlet geleneğinin gelişmemiş olduğu eski Müslüman Sovyet Cumhuriyetlerinde meydana gelen gelişmelere paralel bir politik gelişme çizgisi çağdaş Azerbaycan için de geçerlidir. Haydar Aliyev'in Cumhurbaşkanlığı ile birlikte ülkede gelişen uluslararası yatırım ortamı, üretim düzeyi ve göreceli gelişmiş refah düzeyi Azerbaycan için iyi bir başlangıç sayılabilir.

Nitekim Azerbaycan, günümüzde içinde bulunduğu coğrafi alanla ilişkili olarak Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (BSEC) ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) üyesi olması yönüyle bölgesel ölçekte önemli bir ülke haline gelmiştir. Özellikle ECO'da yaşamsal bir öneme sahip

¹⁶³ DİKKAYA, M. ÇAYLAK, A. (2008) a.g.e. s.144-145.

olan ulaşım sektörü açısından, eski İpek Yolu'nun önemli bir uğrak yeri olan ülkenin ulaştırma projelerinin hayata geçmesiyle birlikte yeniden bu tarihi öneme kavuşabileceği söylenebilir. Bu bağlamda Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC)¹⁶⁴ ham petrol boru hattının faaliyete geçmesi, Güney Kafkasya doğalgaz boru hattı ve muhtemel Kars-Tiflis-Bakü demiryolu projesi ile Bakü, merkezi bir işleve sahip olacaktır.

Yine Haydar Aliyev dönemi ile birlikte, önceden ciddi uluslararası krizlerin yaşandığı Rusya ile gerek BDT ortak zemininde, gerekse ikili ilişkilerin geliştirilmesi noktasında büyük ilerlemeler kat edilmiştir. Çok ileri bir düzeyde gelişmenin sağlanamadığı DTÖ üyeliği konusunda, bu ülkenin diğer 31 ülke ile birlikte gözlemci statüsü devam etmektedir.

Batı ve ABD merkezli politikaların Haydar Aliyev dönemiyle birlikte Rusya'yı dengeleyici olması yönüne dikkat edilerek yeniden masaya yatırılması, Azerbaycan diplomasisinin önemli başarılarından biri olarak kaydedilmelidir. Bu dönemde, Yeltsin döneminde durağanlaşan Azeri-Rus ilişkilerinin Putin'le birlikte ivme kazanmaya başladığı görülmüştür. İki ülke arasındaki tansiyonun düşmesinde ve daha ileri düzeyde ilişkilerin tesis edilmesinde Haydar Aliyev'in etkisi yadsınamaz¹⁶⁵. Aynı şekilde özellikle Batı ve ABD sermayesinin petrol sektörüne kanalize edilmesi, uluslararası kamuoyunda Azerbaycan'dan fazla desteğe sahip Ermenistan'ın etkinliğinin zayıflatılması açısından da anlamlıdır.

Azerbaycan, ülkenin milli bir sembolü haline gelen Aliyev iktidarı ile birlikte Asya Kalkınma Bankası, Avrupa Kalkınma Bankası, İslam Kalkınma Bankası gibi diğer önemli bölgesel finans kuruluşları ile IMF, Dünya Bankası Birleşmiş Milletler ve onun ekonomik kuruluşlarının aktif bir üyesi haline gelmiştir. Bu bağlamda, ekonominin yeniden yapılanması için gerekli uluslararası fonlara rahatlıkla ulaşabilen ülke, dış ticaret rejiminde yaptığı reformlar paralelinde yüzden fazla ülke ile dış ticaret ağları kurmayı başarabilmiştir.

¹⁶⁴ Bu projenin toplam maliyeti 3.9 milyar dolar olarak belirlenmiştir. The Economist, "Europe: Too much of a Good Thing: Azerbaijan and Oil", 19 August 2006.

¹⁶⁵ BARAN, Z. (2002) "The Caucasus: Ten Years after Independence". The Washington Quarterly, Vol. 25, No 1, Winter 2002, p.225.

Tablo 5: Azerbaycan Dış Ticaretinin Gelişimi (bin dolar) (2003-2009)

| | Ihracat | Ithalat |
|------|--------------|-------------|
| 2003 | 2.591.978.9 | 2.626.225.2 |
| 2004 | 3.614.307.1 | 3.504.324.4 |
| 2005 | 4.346.864.4 | 4.200.256.3 |
| 2006 | 6.372.112.7 | 5.264.513.2 |
| 2007 | 6.058.308.7 | 5.708.573.5 |
| 2008 | 47.756.229.4 | 7.169.470.3 |
| 2009 | 14.699.848.5 | 6.127.016.2 |

Kaynak: UN Commodity Trade Statistics Database:
<http://comtrade.un.org/db/mr/daReportersResults.aspx>

Buna rağmen dış ticaret ortaklarının sayısal genişlemesine paralel olarak özellikle ihracatta enerji ağırlıklı bir yapının kurulmuş olması, enerji fiyatlarındaki dalgalanmaya bağlı olarak ülkenin ekonomik büyümesinin yavaşlamasına neden olabilir. Gerçekten Azerbaycan'ın dünyaya yaptığı ihracat özellikle 2000 yılından sonra hızla artmaya başlamış ve 2007'de 6 milyar doları geçmiştir 2008 de ise ani bir artış göstererek 47 milyar dolara ulaşılmıştır 2009'da 14 milyara düşmüştür (Tablo:5). Buna rağmen, 2006 yılında 5,5 milyar dolarlık ihracatın enerji malları ağırlıklı olarak gerçekleşmiş olması tek yönlü bir ihracat yapısının kurulmuş olması açısından dikkate değerdir. Dünya petrol fiyatlarının rekor düzeye ulaştığı 2008 yılı ortalarında böyle bir tehdit söz konusu olmasa da, (İhracat 47 milyara yükselmiştir) uzun vadede bu tür bir tek mallı ihracatın gelirden istikrarsız bir gelişmeye yol açacağı söylenebilir. Bu bağlamda turizm ve tarım sektöründeki potansiyelin hayata geçirilmesi büyük önem arz etmektedir.

Ülkenin petrole bağımlı bir üretim yapısına sahip olduğu, ihracatın içeriği dikkate alındığında kolaylıkla gözlemlenebilir (Tablo 6). Benzer pek çok ülkede yaşanan tecrübeler, temel tüketim sanayilerinin kurulamaması durumunda, bu süreci izleyen dönemde ülkelerin ciddi darboğazlara düşebileceğini göstermektedir.

Tablo 6: Azerbaycan'da Petrol Ürünleri İhracatının Gelişimi (2002–2008)

| Yıllar | Petrol ürünleri ihracatı | | |
|--------|--------------------------|--------------------------|---------------------|
| | Bin ton | Değeri (milyon dolar) | İhracatta Payı % |
| 2002 | 11.536.6 | 1.901.9 | 87.8 |
| 2003 | 10.951.8 | 2.212.4 | 85.4 |
| 2004 | 11.500.9 | 2.962.2 | 81.9 |
| 2005 | 9.033.1 | 3.308.6 | 76.1 |
| 2006 | 12.434.4 | 5.354.0 | 84.0 |
| 2007 | 42.598.0 | 4.882.9 | 80.6 |
| 2008 | 44.514.0 | 46.225.3 | 96.8 |

Kaynak: State Statistical Committee of Azerbaijan; (<http://www.azstat.org>)

Nitekim Azerbaycan, 2000–2004 arasındaki 5 yıllık dönem ortalaması bakımından, ihracatta madencilik ürünlerine yüksek oranda bağımlı 40 gelişmekte olan (geçiş ekonomilerinin de içinde bulunduğu) ülke içerisinde % 86,6'lık oranla 9. sırada bulunmaktadır. Ülkedeki petrol ve doğal gaz üretiminin daha uzun yıllara varan bir karşılaştırması yapılacak olursa (1981–2008 dönemi) petrol üretiminin 1981'den itibaren düzenli bir şekilde azalarak, 1981'deki 14.1 milyon tonluk üretimin 1997'de 9.1 milyon tona düştüğü; izleyen dönemde yeni üretim alanlarından elde edilen petrolün verdiği ivmeyle 1998'den itibaren hızlı bir şekilde yükselerek 2008'de 46.2 milyon dolara ulaştığı görülmektedir. Benzer gelişmeyi doğal gaz üretiminde de izlemek mümkündür, 2006 yılına kadar dalgalı bir seyir izleyen doğalgaz üretiminin 2007'de 11 milyar metreküpe, 2008 de ise 16,3 milyar metreküpe ulaştığı görülmektedir¹⁶⁶. Daha sonraki yıllarda ise, petrol fiyatlarının artması ve yeni yatakların üretime başlaması petrol gelirlerine ve devlet bütçesine olumlu etkide bulunmuştur.

¹⁶⁶ Erişim 17.05.2009: İMF Country Report, 2008

Azerbaycan'ın, Haydar Aliyev'in iktidarı ile birlikte kazanmış olduğu siyasal istikrar ve oğlu İlham Aliyev ile birlikte devam eden süreç en başta zikredilmesi gereken avantaj olarak kaydedilmelidir. Bu dönemde Azeri halkının refah düzeyinde, kayıt dışı ekonomiyi de denkleme dahil edersek, çok açık bir iyileşme meydana gelmiştir. Bu pozitif gelişme, başta Bakü olmak üzere ülkedeki büyük kentlerde yapılan küçük bir gezinti ile rahatlıkla anlaşılabilir. Pek çok uluslararası şirketin, ülkede iş yapmak için büro açmaları ve yeni iş alanları oluşturmaları, Azerbaycanı Kafkasya'da merkez haline getirilmesidir. Azerbaycan halkının, tarihsel anlamda göreceli bir özel sektör dinamizmi taşıması, kamu dışında yeni iş alanlarının açılmasını kolaylaştırmakta ve geliştirmektedir. Bununla birlikte yabancı firmalarla da etkin iletişime geçerek ortaklıklar kurma becerisine sahip dinamik bir halkın varlığı, gelecek adına umut verici bir faktördür.

Önemli bir tarım ve turizm potansiyelini de barındıran ülkenin, enerji sektörü dışındaki alternatif gelir kaynakları açısından da büyük bir şansa sahip olduğu söylenebilir. Coğrafi konumu açısından doğrudan iletişime geçebileceği ortak kara sınırına sahip beş ülkeye (Rusya, Gürcistan, Ermenistan, İran ve Türkiye) ilaveten Hazar Denizi aracılığıyla Türkmenistan ve Kazakistan'a komşu olduğu düşünülürse dış ticaretin gelişimi açısından ciddi bir avantaja sahip olduğu söylenebilir. Ülkenin, yeraltı rezervleri zenginliğinden tarım ve turizme uzanan geniş bir yelpazede büyük bir ekonomik kalkınma potansiyeli taşıyan kaynaklarının fiili hale getirilmesi başlangıç koşullarının zorluğu nedeniyle gecikmiştir¹⁶⁷.

Diaspora Azerileri, ilave edilecek diğer bir faktördür. Özellikle, bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan kaos ortamında Rusya ve Türkiye'ye çalışmak amacıyla giden Azeriler ülkenin ekonomik ve politik dönüşümünde gelecekte etkin bir rol oynayabilir. Özellikle Rusya'daki toplam Azeri nüfusunun 2.5 milyona (bunların 1.2 milyonu Moskova'da bulunmaktadır) ulaştığı göz önünde bulundurulursa ve buna Avrupa ve ABD'de yaşayan eklenirse, Avrupa'da yaşayan yurttaşlarının Türkiye için yarattığı etkiye benzer olumlu bir etki bu ülke için de ortaya çıkabilir.

¹⁶⁷ EFENDİYEV, A. (1999) a.g.e. s.176.

Azerbaycanlıların ülkelerine yıllık 2 milyar dolar tutarında gelir transferi yaptıkları görülmektedir ve bu rakam ülkenin o yılki bütçesinin iki katı tutarındadır. Büyük bir kısmı Azerbaycan'ın sahip olduğu enerji rezervlerinin işletilerek dünya pazarlarına ulaştırılması konusunda, Rusya'nın dışında alternatif hatlar arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkan, kalanı da başta ulaşım alanında olmak üzere ticarete yönelmek üzere düşünülen bölgesel projelerin yaşam bulması/bulacak olması da ülke için fırsat alanlarından birini oluşturmaktadır. Başta Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı olmak üzere diğer boru hattı projelerine KTB (Kars-Tiflis-Bakü) demiryolu projesinin de eklenmesiyle bölgesel gelişme trendi artacak görünmektedir. Gürcistan'ın da Türkiye-Azerbaycan denklemine hemen hemen her koşulda birlikte olmasıyla şekillenen ve gittikçe hız kazanan bölgesel trafik zaman zaman, Kafkasya İstikrar Paketi gibi savunma amaçlı bölgesel işbirliğine bile dönüşebilmektedir.

Buraya kadar çizilmeye çalışılan olumlu tabloya rağmen ülkenin ekonomik ve politik istikrarını tehdit edebilecek olan faktörler de bu noktada dile getirilmelidir. Bunlardan birincisi: Sovyet Azerbaycan'ı döneminde reformlar açısından parlak bir performansın ortaya çıkmaması, merkezi planlamanın yönlendirdiği dev ve verimsiz işletmelerle rehabiliteye muhtaç bir alt yapının miras olarak devralınmasıdır¹⁶⁸. İkincisi ise; bağımsızlığın ilanından kısa bir süre sonra Ermenistan'la başlayan Karabağ Savaşı ve bu savaşın günümüze kadar uzanan sosyo-politik ve ekonomik etkilerinin ülkenin güncel meselelerinin başında yer almasıdır. Bu savaş 30 bin kişinin hayatını kaybetmesine ve yaklaşık 1 milyon insanın bölgeyi terk ederek başta Bakü olmak üzere ülkenin değişik yerlerinde büyük bir sefaletle yaşam mücadelesi içine girmesine neden olması yönüyle Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik istikrarını ciddi anlamda tehdit etmektedir. Bazı hesaplamalara göre ülkeye parasal anlamda 60 milyar dolarlık maliyet yüklemiş olan bu sorun için devlet bütçesinden göçmenlerin zorlu yaşam koşullarının iyileştirilmesi için ayrılan fonlar, ülkenin altyapı başta olmak üzere yeniden imarı için kullanılması gereken kaynakların azalmasına neden olmaktadır.

¹⁶⁸ HORTON, S., MAMEDOV, N. (1999) "Azerbaijan's Emerging Natural Resources Law". Mineral Resources Engineering, Vol. 8, No. 1 (135-143). s.136.

Karabağ probleminin çözümlenmesi konusunda Azeri diplomasisi tarafından politik bir figür olarak kullanılmak istenen Batılı petrol şirketlerinin kendi ülke yönetimlerine baskı oluşturabileceği ile ilgili beklentiler şimdilik karşılık bulmamaktadır. Azerbaycan bu problemde doğrudan muhatap olan Rusya ve tarafsızlık politikasını yine politik gerekçelerle sürdüren İran arasına sıkışmış bir durumda olup tek etkin desteği Türkiye'den görmektedir. Bu bağlamda, büyük petrol anlaşmalarına imza atmış Batılı şirketlerin bu tercihi yalnızca piyasa ekonomisi bağlamında ele aldıkları görüldüğü için diğer petrol anlaşmalarının Çinli ve Japon firmalar eksenine yönelme olasılığı gündeme gelebilir. Ülkenin bölgesel ve küresel güçler arasında kalarak ve uluslararası kamuoyu desteğinden mahrum bir durumda olması nedeniyle bu sorunun ortadan kalkması için fazla seçeneği bulunmadığı ileri sürülebilir. Üstelik başka önemli içsel problemler yaşayan bir ülkenin uluslararası diplomasiyi ikna etmesi de şimdilik zor görünmektedir.

Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik ve politik pek çok problemi vardır. Genç bir cumhuriyet, eski sosyalist ekonomik alt yapı, yeni iç ve dış sorunlar; nihayetinde gelişmemiş piyasa ekonomisi ve demokratik kurumların varlığı bu türden sorunların yaşanılması için zaten yeterlidir. Bu bağlamda ülkelerin yaşadıkları an ve dönem değil, yaşamaları gereken ama yaşama fırsatını çeşitli nedenlerle yitirdikleri koşullar önem arz etmektedir. Azerbaycan'ın Haydar Aliyev iktidarı ile uluslararası ekonomik sistemle bütünleşmesi açısından Türkiye ile ilişkilerinin özel bir önemi bulunmaktadır. Türkiye, Asya'daki akraba cumhuriyetler içerisinde kendisine en yakın ve en fazla benzerliklere sahip olduğu ülkelerin en önemlisi olarak Azerbaycan'ı görmüş ve bu ülkedeki yabancı yatırımlar içerisinde en büyük paya sahip ülkelerden birisi olmayı başarmıştır.

Gerçekten Türkiye ile ticari bağlar son dönemde hızla artmaktadır. Bu çerçevede 2007-2008'de Azerbaycan'ın en önemli ihracat ortağı Türkiye olmuş, ithalat açısından ise ikinci sıraya yerleşmiştir (Tablo 7). Dış ticaretin yöneldiği ülkeler açısından tabloya bakıldığında ihracatın daha ziyade başta Türkiye eksenli olmak üzere Batı pazarlarına doğru yöneldiği görülmektedir. İthalatta ise Rusya'nın payı en büyük oranda ortaya çıkmaya devam etmektedir. Doğal gaz ve temel tüketim

malları ithalatı başta olmak üzere Rusya ile eskiden var olan ağların devam etmesi Rusya'nın bu ülke için vazgeçilmez bir ticaret ortağı haline gelmesine neden olmaktadır. Diğer ülkelerden ithalatta da gıda, kimya, makine, dayanıklı tüketim malları gibi geniş bir yelpazede ürün gurubunun varlığı dikkati çekmektedir.

Tablo 7: Azerbaycan Dış Ticaretinin Yönelimi (milyon dolar) (2003–2008)

| | 2003 | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 |
|-----------------------------------|------------------|----------------|------------------|------------------|---------------|----------------|
| İhracatın Yöneldiği Ülkeler | İtalya 1345 | İtalya 1614 | İtalya 1315 | İtalya 2845 | Türkiye 1056 | Türkiye 626 |
| | Fransa 209 | İsrail 323 | Fransa 406 | İsrail 684 | İtalya 940 | İspaniya 1497 |
| | Rusya 147 | Rusya 209 | Rusya 285 | Türkiye 388 | Rusya 527 | Rusya 582 |
| | İsrail 138 | Gürcistan 188 | Türkiye 275 | Fransa 347 | İran 434 | Koreya 696 |
| | Gürcistan 111 | Türkiye 182 | Türkmenistan 273 | Rusya 344 | Endonezya 390 | Endonezya 1411 |
| | Türkiye 107 | İran 153 | Gürcistan 208 | İran 295 | İsrail 369 | İsrail 3605 |
| İthalatın Yöneldiği Ülkeler | Rusya 383 | Rusya 569 | Rusya 717 | Rusya 1181 | Rusya 1003 | Rusya 1350 |
| | İngiltere 286 | İngiltere 421 | İngiltere 384 | İngiltere 453 | Türkiye 624 | Türkiye 807 |
| | Türkiye 195 | Kazakistan 236 | Singapur 384 | Almanya 403 | Almanya 471 | Almanya 598 |
| | Türkmenistan 188 | Türkiye 224 | Türkiye 313 | Türkiye 388 | Ukrayna 465 | Ukrayna 567 |
| | Almanya 169 | Almanya 198 | Almanya 256 | Türkmenistan 369 | İngiltere 411 | İngiltere 385 |
| | Fransa 155 | Ukrayna 170 | Türkmenistan 242 | Çin 222 | Japonya 295 | Çin 478 |

Kaynak: <http://comtrade.un.org/db/mr/daReportersResults.as>

Yüzlerce girişimcinin onlarca alanda faaliyet gösterdiği ve burada bir İşverenler Konfederasyonu kuracak ölçüde genişlediği Azerbaycan'da, Haziran 2006 itibariyle Türk sermayesinin toplam tutarı 4,5 milyar dolara ulaşmıştır. Bu yatırımların 2,2 milyar doları petrol dışı sektörlere yapılmış, 440 milyon doları ticarete yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda Azerbaycan, Türkiye'den dünyaya yapılan sermaye ihracında Türk sermayesinin en fazla gittiği ikinci ülke haline gelmiştir. Diğer yandan Azerbaycan'daki Türkiye kaynaklı sermayenin gelişmesine paralel olarak, özellikle Başta Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol güzergahının faaliyete geçmesinden sonra Türkiye aracılığıyla Batı pazarlarına yönelmesi ile birlikte Azerbaycan'dan Türkiye'ye yönelik sermaye akımlarının başladığına dair işaretler de alınmaya başlanmıştır. Azeri yetkililerin Ceyhan'da 10 milyar dolarlık yatırım

değerine sahip bir ham petrol rafinerisi kurmak için hazırlık yaptıklarını belirtmesi bu bağlamda önemli bir gelişmedir. Hat yıl boyunca günde 1.2 milyon varil kapasiteyle çalışırsa, Türkiye bundan yılda 2 milyar dolar gelir elde edecektir¹⁶⁹. Kurulması planlanan rafineriye “Haydar Aliyev” adının verilecek olması bile, bu simgesel düzlemi genişletmekte ve güçlendirmektedir.

Özetlersek: öncelikle, Haydar Aliyev iktidarının Azerbaycan’da siyasi istikrarın sağlanmasında önemli faktörlerden birisi olduğu ve 1995’te Aliyev’in ağırlığını koymasıyla hazırlanan “Azerbaycan Anayasası”nın bu istikrarın kurulmasında büyük bir paya sahip olduğu belirtilmelidir. Haydar Aliyev, Sovyet sonrası Azerbaycan’da siyasi istikrara paralel olarak ekonomik istikrarın da sağlanmasında, uluslararası sistemle bütünleşmenin tesis edilmesinde aracılık rolü oynayan en önemli figür olarak algılanabilir. Haydar Aliyev’in, diğer Orta Asyalı akraba devlet başkanlarının söylemlerine benzer şekilde hayatta iken sıkça dile getirdiği ve Türkiye ile yakınlığı ifade eden “Bir millet, iki devlet” yaklaşımı Türkiye vizyonundaki açıklığı göstermiştir.

Bir siyasal önder olarak, ülkesinin geleceğini Batı’da ve Batı tipi demokrasi ve piyasa ekonomisi kurumlarının inşasında gören Aliyev, Rusya’ya bağımlılığı azaltan başta Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) olmak üzere her tür alternatif projeyi hararetle destekleyerek Azerbaycan’ın ekonomik ve politik geleceğine yönelik sağlam bir temel inşa etmeye çalışmıştır.

Ekonomik refahın genişlemesine paralel olarak demokratikleşme sorunları da önemli oranda azalacak, kaynakların dağılımında fırsat eşitliğinin daha çok sağlandığı görülecektir. Aslında Azerbaycan’ın Haydar Aliyev öncülüğünde gerçekleştirdiği ekonomik performans, ülkenin altyapı ve imkanları düşünüldüğünde kaçınılmaz olarak ortaya çıkabilecek bir gelişme sayılmalıdır. Aliyev’i bu denklemde önemli hale getiren “karizmatik kişiliği” ve uluslararası dengeleri ve ülke içi

¹⁶⁹ ENER, M., AHMEDOV, O. (2010) Türkiye-Azerbaycan Petrol-Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke Ekonomileri ve Avrupa Birliği Açısından Önemi. DEÜ, İ.İ.B.F. İzmir İktisat Kongresi Anısına II. Ulusal İktisat Kongresi, Türkiye’nin İktisadi Dönüşüm Süreci. s, 237-256. s.247.

dengeleri okuyabilme yeteneğine sahip olmasıdır. Bu bağlamda ülkenin en önemli uluslararası sorunu olan Karabağ'ın statüsü son zamanlarda daha sıkça konuşulmuştur. İktidarı Putin'den devralan Medvedev'in liberal bir vizyona sahip olmasının iyi değerlendirilmesine bağlı olarak, Karabağ sorunu yakın gelecekte "sorun" olmaktan çıkarılabilir. Bu çerçevede Azerbaycan'ın uluslararası ekonomik ve politik geleceği Azerbaycanlıların dünya kamuoyunu ve özellikle de müttefik ülkeleri yanlarına alarak işbirliği yapabilmelerine bağlı olarak ortaya çıkacaktır.

Amerika ile ilişkilerde Haydar Aliyev bu ülkeyle çok yönlü ve dengeli politika yürütmesine rağmen, oğlu İlham Aliyev bazı konularda AB ve ABD'nin istekleri doğrultusunda hareket etmemiştir. Mesela; İran üzerine Azerbaycan topraklarından bir saldırı planlayan ABD'ye; "Topraklarımız üzerinden hiçbir komşu ülkeye saldırı izni vermeyeceğiz!" diyen İlham Aliyev ABD'ye; "Demokrasiyi sizin ölçülerinize göre değil, milletimin isteklerine göre yerleştireceğiz" diyerek de AB'ye cevap vermiştir¹⁷⁰. Kasım ayında Bakü'de yapılan Türk Dünyası Dostluk ve İşbirliği Kurultayı'nda yaptığı konuşmada; "İran ve Ermenistan konularında daha önce açıkladığımız mevkiyi koruyoruz" diyerek ABD ve AB'nin isteklerine yine olumsuz cevap vermişti.

İlham Aliyev, iktidar koltuğuna oturduğunda, NATO ile ilişkilerini Türkiye üzerinden yoğunlaştıran ve giderek komşusu İran'ın tüm tedirginliklerine karşın Amerika'ya yaklaşan bir Azerbaycan bulmuştu. Bununla beraber, Azerbaycan'ın ulusal stratejilerini şu ana noktalar üzerine oturtmuştur:

- Hazar Denizi mülkiyet sorununun Azerbaycan'dan hak kopartmadan çözülmesi,
- Stratejik Bakü-Ceyhan petrol boru hattının uluslararası güvenliğinin sağlanması,
- Herhangi bir yabancı güce ekonomik ve askeri bağımlılık yaşanmaması,

¹⁷⁰Erişim: 17.12.2008: Azerbaycan Küreselleşmenin Hedefinde :<http://skyturkvngenc.wordpress.com/>

- Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü korunarak çözülmesi, mültecilerin tekrar topraklarına dönmesi.

İlham Aliyev, yürürlüğe koyduğu “Denge Stratejisi” çerçevesinde, Hazar Denizi ve Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı güvenliğinin sağlanması konularını, doğrudan Amerikan yönetimiyle çözmeye çalıştı. Ülkenin petrol başta tüm sektörlerinde kalkınmasını amaçlayan yabancı sermaye yatırımlarına açılım politikasını ise Fransız-Alman İttifakı ile yürütmeyi tercih etti.

Azerbaycan gerek petrolü, gerek doğalgazı, gerek diğer doğal zenginlikleri ve yaklaşan İran savaşı dolayısıyla elde ettiği stratejik mevki ile emperyalist güçlerin iştahını kabartan bir konumdadır. ABD ve AB, Azerbaycan'ın hem doğal zenginliklerine hem de stratejik konumundan dolayı iktidarına muhtaç durumdadırlar. Petrol ve doğalgaz, bir takım anlaşmalarla dünya ülkelerinin istifadesine sunulmuş ve Azerbaycan da petrolünü ve gazını hiçbir sıkıntı yaşamadan satabilme olanağına kavuşmuştur. Yani artık mücadelenin ekonomik yanı kısmen de olsa bitirilmiş, sadece siyasi yanı kalmıştır. ABD ve AB, Azerbaycan'da kendi politikalarını yürütecek, isteklerini karşılayacak ve sözlerinden çıkmayacak bir iktidar istemektedir.

Fakat, gerek Amerika'nın gerek Fransız-Alman İttifakı'nın, 1987'den başlayan¹⁷¹ Dağlık Karabağ sorununun kesin adımları atamamaları “Denge Stratejisi”nde ağırlığın Rusya-İran çizgisine doğru kaymasına neden oldu. Amerikan yönetimi, ülkesindeki Ermeni lobisinin etkisiyle, Alman-Fransız İttifakı ise, Kosova'nın yeniden Sırbistan'a verilmesine karşı çıkmaları nedeniyle Dağlık Karabağ'daki Ermeni işgalinin sonlandırılması ve bu toprakların yeniden Azerbaycan'a verilmesi yönünde girişimde bulunamadılar.

Buna karşılık, Bakü ile ilişkilerini her geçen gün artıran İran'ın, ilk kez, Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde çözümlenmesi gerektiğini açıklaması, Rusya'nın da, zaten stratejik işbirliği içinde

¹⁷¹ SARIAHMETOĞLU, N. (2007) Petrolün Sihirli Dünyası. Bakü IQ Yayınları, İstanbul. s.23-30.

olduğu Ermenistan'a önemli politika değişiklikleri gerçekleştirebileceğine ilişkin beklentiler Bakü'nün politikalarına yansdı.

İlham Aliyev, bu denge politikası çerçevesinde, İran ve Rusya'nın rahatsız olduğu bir gelişmeyi, Amerikan askerlerinin Azerbaycan'da uzun süreli konuklanması konusunu, parlamentodan çıkarttığı, ülke topraklarının tüm yabancı askeri unsurları kapatılması kanunuyla durdurdu. Son iki üç yıldır Türk dünyası ile ilgili kurultay, konferans ve sempozyumlara katılan tek devlet başkanı olması da İlham Aliyev'in destek çevresini genişletmiş, Türkçü ve milliyetçi kesimler kendisini destekler bir hale gelmiştir.

Tüm dünya bir ekonomik kriz ile boğuşurken Azerbaycan'daki ekonomik tablonun oldukça iyi bir durumda olması, ülke genelinde huzur ve güvenin sağlanması, çalışanların gelirinin dünya standartlarında olmasa da iyileştirilmesi, dış politikada dengeli, her yönlü ve istikrarlı bir politika takip edilmesi, tarım ürünlerinde artış sağlanması, oluşan trafik sorununun çözümü için yeni köprüler, alt ve üst geçitler, yollar yapılması gibi olumlu gelişmeler, İlham Aliyev'in teşebüsüdür. İlham Aliyev Azerbaycan'ın dolayısıyla dış ülkelerde yaşayan Azerbaycanlıların da cumhurbaşkanıdır. Öncelikli görevi Azerbaycan'ın bağımsızlığını, Azerbaycan halkının özgürlüğünü korumaktır. Bu yanıtlarla İlham Aliyev bu konuda görevini başarı ile yapmış ve devletinin bağımsızlığını, milletinin özgürlüğünü tüm dünyaya bir kere daha göstermiştir.

Anlaşılan, Dağlık Karabağ sorunu, Azerbaycan gibi stratejik ve elde edeceği petrol gelirleriyle önümüzdeki dönemde bir bölge gücü noktasına tırmanması beklenen bir ülke için ana politika sorunu oldukça, Bakü, dünya güçleri önünde çok geniş bir manevra alanı bulabilecek.

Diğer yandan Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladıkları kısıtlayıcı ekonomik önlemler ve Gürcistan'daki iç karışıklıklar nedeniyle sık sık kesilen yollar Ermenistan'ı kısa zamanda abluka altında bir ülke haline getirmiştir.

Ekonomik kriz yaklaşık bir milyon Ermeninin, başta Sovyetler Birliği olmak üzere, diğer ülkelere göç etmesine sebep olmuştur¹⁷². Ermenistan ekonomisi gelişememiş, diasporanın gönderdiği fonlar, ABD gibi bazı ülkelerin yardımları ile Dünya Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'ndan alınan krediler hayati önem taşımaya başlamıştır.

Karabağ anlaşmazlığının bir diğer sonucu da Ermenistan'ın Rusya Federasyonuna bağımlı hale gelmesidir. Rusya Ermenistan'ın bir numaralı ekonomik partneri olmuştur. Hemen her alanda Rusya'nın desteği ve himayesine ihtiyaç duyan Ermenistan bu ülkeye askeri üst de vermiştir. Rusya ise Karabağ sorununun en önemli aktörü durumundadır bundan dolayı Azerbaycan sorununun çözümünün anahtarının Rusya'nın elinde olduğunu anlatmaktadır. Zamanla daha dengeli bir siyaset izlemenin yararları anlaşılmiş ve ABD ile AB ülkeleriyle daha sıkı ilişkiler geliştirilmesine çalışılmıştır. "Tamamlayıcılık" adı verilen bu politika Ermenistan'ın Rusya'ya bağımlılığı devam ettiği için gerçekleştirilememiştir. Bugün Ermenistan Rusya Federasyonu'nun bir tür uydusu görünümü vermektedir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin Kafkaslara ve özel olarak Ermenistan'a yaklaşımlarında şu hususların dikkate alınması gerekmektedir. ABD, stratejik mülahazalarla, Kafkaslarda güvenlik koşullarının mevcut olmasını ve bölge ülkelerinin demokrasi ile idare edilmesini istemektedir. Bu nedenle ABD Karabağ sorununun çözümünden yanadır. Ancak ABD'de siyasi bakımdan aktif bir Ermeni diasporası vardır. Bu diaspora Ermenistan ve Karabağ lehine olduğu kadar Türkiye ve Azerbaycan aleyhinde faaliyet göstermektedir. Mesela saldırıya uğrayan taraf Azerbaycan olmasına karşın Amerikan Kongresi, Azerbaycan'ın, Ermenistan'a uyguladığı ekonomik ambargoyu dikkate alarak, Özgürlük Desteği Kanunu'nda 1992'de bir değişiklik yapmış ve Azerbaycan'a insani yardım yapılmasını engellemiştir. Amerika'da Azerbaycan lehine olan tek husus bu ülkedeki zengin petrol yataklarıdır. Azerbaycan'ın petrolün çıkarılmasını ve nakliyesini Batı ülkeleri petrol şirketlerine vermiş olması ABD'de taktir toplamıştır.

¹⁷² AKTAŞ H. (2000) a.g.e. s.129-131.

Her şeyden önemlisi, Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve Azerbaycan halkının özgürlüğünün korunmasıdır. Henüz çok genç olan Azerbaycan devletinin gelecek yüzyıllara taşınmasıdır. Görünen tablo içerisinde, bu işi en iyi şekilde yapacak olan da şimdiki cumhurbaşkanı İlham Aliyev'dir. "İlham Aliyev'in 7-8 Kasım Brüksel ziyaretinden sonra, 9 Kasım'da Moskova'yı ziyaret etmesi ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin'le görüşmesi Azerbaycanın dengeli dış politika stratejisinin korumakta kararlı olduğunun göstergesidir¹⁷³.

Yüzde sekseni geçen bir halk desteği de İlham Aliyev'in elini daha kuvvetli hale getireceği gerçeğini gözden ırak tutmamak gerektiğini düşünüyorum. Bu büyük çoğunluğun desteği ile İlham Bey reformlara devam edecek ve ülkenin geleceğinde genç kadrolara daha geniş yer verecektir. İlham Aliyev'i destekleyen Yeni Azerbaycan Partisi'ndeki gelişmeler de bunun habercisi gibidir.

2.1.5. Coğrafi Bilgiler ve Nüfus

Azerbaycan Cumhuriyeti Kafkasların geçiş noktası üzerinde, Büyük Kafkaslar ile Küçük Kafkaslar arasında yer almaktadır. Bölgenin en önemli özelliği tarihi geçit ve ticaret yolları üzerinde bulunmasıdır. Kuzeyinde Gürcistan (480 km) ile Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti (390 km), Güneyinde İran İslam Cumhuriyeti (756 km), Batısında Ermenistan (1.007 km) ve Türkiye Cumhuriyeti (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile 11 km uzunluğunda ortak sınırı bulunmaktadır), Doğusunda ise Hazar Denizi (713 km) yer almaktadır¹⁷⁴.

86.600 km²'lik toplam araziye (%11,5 orman, %1,6 su havzası, %50 tarıma elverişli topraklardır ki, bunun %27'si otlaklar ve %36,9 diğer topraklardır) sahip olan Azerbaycan 44-52 doğu meridyenleri ve 38-42 kuzey paralelleri üzerinde yerleşmektedir. Bakü'den Kuzey Kutba olan mesafe 5.550 km ve Ekvatora olan mesafe ise 4.440 km'dir.

¹⁷³ Erişim 14.07.2009: Cavid, Veliyev: <http://www.azsam.org>. Veliyev "Azerbaycan'ın Enerji Atağı" TUSAM, Yakındoğu Araştırmaları Masası

¹⁷⁴ T.C. BAKÜ BÜYÜKELÇİLİĞİ TİCARET MÜŞAVİRLİĞİ. (2008) Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri. Mayıs Bakü s. 9.

Dünyada en büyük göl olan Hazar Denizi 400.000 km² büyüklüğünde olup, en derin yeri 1.025 metredir. Yaklaşık arazi yapısının %50'si dağlık olan bölgede deniz seviyesinden 3.000 metreye kadar yüksek olan sahalara ve %1'ini ise 3.000 metreden yüksek olan sahalara kaplamaktadır. Azerbaycan'ın ortalama deniz seviyesinden yüksekliği 657 metredir. Dağlık arazi Büyük Kafkas, Küçük Kafkas ve Talış Dağlarından oluşur. Kur-Aras ovası en büyük düzlüktür. En düşük rakım (Hazar Denizi) -28 m ve en yüksek nokta (Bazardüzü Dağı) 4.466 m'dir.

Dünyadaki 11 iklim çeşidinin dokuzuna sahip olan Azerbaycan'ın iklimini Büyük Kafkas dağlarının Kuzeyden gelen soğuk hava kütleleri, Küçük Kafkas dağlarının Güneyden gelen sıcak tropik hava akımları ve Hazar Denizi etkilemektedir¹⁷⁵.

Azerbaycan dünyanın çok değişik iklim tiplerine sahip ülkelerden biridir. Doğu ve orta kısımları alçak ve düzlük olduğu için, kışları ılık, yazları çok sıcak geçer. Güney doğu kısmı ise nemli subtropikal iklime sahiptir. Bölgeye düşen yıllık yağış miktarı 1.200-1.400 mm.dir. Diğer bölgeler ise, kurak ve yarı kurak görünüme sahiptir. Tarımsal faaliyetlerin çoğu Kür ve Aras nehirleri civarında yapılmaktadır.

Azerbaycan'da yetiştirilen başlıca ürünler tahıl, meyve, pamuk, tütün ve çay'dır. Azerbaycan tarımında pamuk üretiminin önemli bir payı vardır. Hazar Denizi kıyısıyla zengin akarsularında balıkçılık ve su ürünlerinin özel bir yeri vardır. Aras-Kura nehirlerinde ve bilhassa Kura Nehrinin Hazar Denizi deltasında balıkçılık ve su ürünleri sanayi gelişmiştir.

Azerbaycan, başta petrol ve doğal gaz olmak üzere yer altı ve yer üstü kaynakları itibariyle son derece zengin, Orta Asya, Orta Doğu ve Ön Asyanın tam ortasında, tarihi ve ticari geçit yollarının üzerindedir. Bu özellikleri onu, komşusu olan ülkeler ile Kafkasya bölgesinde çıkarları olan ülkelerin ilgi odağı haline getirmiştir.

¹⁷⁵ Erişim: 09.10.2009:<http://www.ulkeler.net/azerbaycan.htm>

Ülkede, Azerbaycan dili konuşulmakta, kültür yapısı ise Anadolu Türkünün kültüründen büyük bir farklılık arz etmemektedir. Azerbaycan nüfusunun %90'ını Azeri Türkleri, %10'unu ise diğer ırklar teşkil etmektedir (Ruslar, Talışlar, Lezgiler, Yahudiler, v.s.).

2.1.6. Çalışma ve İşgücü

Azerbaycanın İstatistik Komitesinde açıklanan rakamlara göre ülkede 2008 yılı sonu itibariyle çalışabilir nüfus 4.295.2 kişi olup nüfusun %50 yakının oluşturmuştur, işsiz sayısı 2006 yılına göre 53.862 kişidir. 2006 sonu itibariyle işsizlik oranı %1.26 olarak açıklanmıştır.

Tablo 8: Azerbaycanda İşsiz Statüsü Verilenler (1995-2008)

| Yıllar | İşsiz sayısı | Cinsleri | | İşsizlik oranı |
|--------|--------------|----------|--------|----------------|
| | | Bay | Bayan | |
| 1995 | 28.314 | 11.411 | 16.903 | 0.78 |
| 2000 | 43.739 | 19.283 | 24.456 | 1.17 |
| 2001 | 48.446 | 21.808 | 26.638 | 1.29 |
| 2002 | 50.963 | 23.088 | 27.875 | 1.35 |
| 2003 | 54.365 | 25.313 | 29.052 | 1.31 |
| 2004 | 55.945 | 26.669 | 29.276 | 1.35 |
| 2005 | 56.343 | 27.265 | 29.078 | 1.35 |
| 2006 | 53.862 | 26.323 | 27.539 | 1.26 |
| 2007 | 50.651 | 25.322 | 25.329 | 1.18 |
| 2008 | 44.481 | 23.608 | 20.873 | 1.03 |
| 2009 | 41.100 | 23.008 | 18.092 | 0.95 |

Kaynak: State Statistical Committee of Azerbaijan; <http://www.azstat.org>

Daha sonraki iki yılda işsiz sayısı giderek azalmıştır ve 2007 yılında 50.651 2008'de ise 44.481 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıllar itibariyle işsizlik oranları ise

% 1.18'den % 1.03'e ve 2009'da 0.95 düzeyine gerilemiştir (Tablo: 8). Ayrıca Azerbaycan Cumhuriyetinin "Halkın meşgullüğü (istihdamı) hakkındaki 9/8/2001 tarihli Kanunu" gereğince işsizlik statüsüne sahip olan kişilerden bir kısmı işsizlik ödeneği almıştır. (ödeneğin ödeme süresi 12 aylık süre içinde 26 takvim haftasından çok olamaz).

Çalışan kesimin yaş limiti erkeklerde 16-65, kadınlarda 16-60'dır. Faal nüfus yaşının (çalışma yaşı) dışında çalışan çok az kişiye rastlanmaktadır. Çalışan kesimin genellikle 30- 40 yaş arasında yoğunlaştığı görülmektedir.

Azerbaycan'da asgari ücret miktarları ise 31 Ekim 2003 tarihine kadar 27.500 manat iken;

- 1 Eylül 2003 tarihinden itibaren – 45.000 manat'a
- 1 Ocak 2004 tarihinden itibaren – 60.000 manat'a
- 1 Haziran 2004 tarihinden itibaren – 100 000 manat'a
- 1 Ocak 2005 tarihinden itibaren – 125 000 manat'a
- 1 Ekim 2005 tarihinden itibaren – 150 000 manat'a
- 1 Ocak 2007 tarihinden itibaren – 40 AZN'ye (200.000 manat), 1 AZN (Yeni Azerbaycan Manatı) = 5.000 manat
- 1 Şubat 2008 tarihinden itibaren – 124.2 AZN'ye = (621 manat)

Azerbaycan Cumhuriyetinde 2007 yılında ücretli çalışan işçilerin ortalama aylık ücretleri 214 AZN (257 \$) yükselmiş ve 2006 yılına oranla %51,4 artmıştır¹⁷⁶. 2006 yılında ise ücretli çalışan işçilerin ortalama aylık ücretleri 141,3 AZN (164,3 \$) yükselmiş ve 2005 yılına oranla %19,8 artmıştır. Yüksek ortalama aylık ücret, maden ocakları ve madencilik sanayi, inşaat sektöründe, maliye ve muhasebecilik, taşınmaz emlakle ilgili işlerde çalışan işçilere ödenmektedir. Düşük ortalama aylık ücret ise tarım ve hayvancılık ile balıkçılık alanlarında çalışan işçilere ödenmektedir. 1 Ocak

¹⁷⁶ T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri. Mayıs 2008 Bakü s. 11.

2007 tarihinden itibaren – 40 AZN'ye (200.000 manat) olan asgari ücret miktarları 1 Şubat 2008 tarihinden itibaren – 124.2 AZN'ye = (621 manat) artmıştır.

2.1.7. Eğitim ve Kültür

Azerbaycan Cumhuriyeti eğitim hizmetlerini 1993 yılında yürürlüğe girmiş bir Kanunla yürütmektedir. 1995 yılında kabul edilen Anayasanın 42/b maddesine göre, Azerbaycan'da zorunlu eğitim 11 (onbir) yıldır. Mecburi öğretim iptidai tahsilin birinci sınıfında başlamakta, esas tahsilin 11' inci sınıfını bitirince sona ermektedir. Azerbaycan'da üstün yetenekli öğrencilerin, sınıf atlamaları yanında, ayrıca ihtisaslaştırılmış fen mekteplerinde de özel eğitim almalarına imkan sağlanmıştır. Bir işte çalışanlar, akşam okullarında veya uzaktan eğitim yöntemleri ile öğrenim görebilmektedirler. İlkokula (iptidai mektep) başlama yaşı 6'dır. Eğitim tür ve kademelerine bakılmaksızın okulların tamamında her yılın 01 Eylül tarihinde eğitim-öğretim başlamakta, 25 Mayıs'ta sona ermektedir¹⁷⁷.

Azerbaycan'da eğitim ve öğretim;

- | | | |
|---|----------------------|--|
| a | Mektebe kadar tahsil | (Okul öncesi eğitimi) |
| b | İptidai tahsil | (İlkokul 1-4'üncü sınıflar) |
| c | Esas tahsil | (Ortaokul 5-9'uncu sınıflar) |
| d | Orta tahsil | (Genel ve Mesleki Liseler-10-11'inci sınıflar) |
| e | Ali Mektepler | (Yüksek öğretim) |

Azerbaycan'da 1992'den itibaren merkezi test sınavı ile yükseköğretime öğrenci yerleştirilmektedir. Yükseköğretim 4 yıldır. Azerbaycan'da aynı zamanda peşe mektepleri (meslek yüksek okulları) tabir edilen ve 2 yıl öğretim veren okullar mevcuttur. 2008-2009 eğitim yılının başında (Tablo: 9) Azerbaycan'ın (devlet-özel ve özel atamalı universteler de dahil olmakla, toplam) 136.587 öğrenci, 2009-2010 yılları içinde ise 139.194 öğrenci eğitim almaktadır.

¹⁷⁷ Erişim 24.05.2009 Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Eğitim Resmi Saytı. <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=0>.

Tablo 9: Universtelerin 2000-2010 göstergeleri.

| Yıllar | Toplam Universte Sayısı | Toplam | | Toplam Öğrenci Sayısı | Toplam | |
|-----------|-------------------------|--------|------|-----------------------|---------|--------|
| | | Devlet | Özel | | Devlet | Özel |
| 2000/2001 | 43 | 25 | 18 | 119.683 | 91.019 | 28.664 |
| 2001/2002 | 40 | 25 | 15 | 120.453 | 98.959 | 21.494 |
| 2002/2003 | 41 | 26 | 15 | 120.039 | 101.676 | 18.363 |
| 2003/2004 | 42 | 27 | 15 | 121.535 | 104.009 | 17.526 |
| 2004/2005 | 42 | 27 | 15 | 127.248 | 106.020 | 21.228 |
| 2005/2006 | 42 | 27 | 15 | 129.948 | 105.997 | 23.951 |
| 2006/2007 | 43 | 29 | 14 | 129.141 | 106.882 | 22.259 |
| 2007/2008 | 43 | 29 | 14 | 130.430 | 108.238 | 22.192 |
| 2008/2009 | 50 | 36 | 14 | 136.587 | 115.994 | 20.593 |
| 2009/2010 | 52 | 36 | 16 | 139.194 | 117.934 | 21.260 |

Kaynak: http://www.edu.gov.az/print_preview.php?lang=az&id=357

Ayrıca Azerbaycan'da; T.C. Bakü Büyükelçiliği Eğitim Müşavirliği Kayıtlarına göre Bakanlıkca görevlendirilen 49, Çağ Öğretim İşletmelerinde 194, İşletme Fakültesinde 16 ve Atatürk Lisesinde 19 olmak üzere toplam 278 Türk vatandaşı öğretmen görev yapmaktadır. Ülkenin sosyal ve ekonomik gelişmelerinde eğitimin etkisi büyüktür. Okur-yazar oranının yüksek olduğu ülkede gelişme çok daha kolay olmuştur. Azerbaycan'da okuma-yazma oranı % 98'in üzerindedir.

2.1.8. Sosyal Güvenlik

3 Aralık 2004 tarihinde imzalanan ve 1 Ocak 2005 tarihinden itibaren yürürlüğe giren Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Fermanıyla "Sosyal Sigorta hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti Kanununda değişiklikler yapıldı.

Yapılan değişikliklerle;

- I Zorunlu Devlet Sosyal Sigorta priminin İşveren payı %27'den %22'ye düşürüldü, İşçi payı ise %2'den %3'e çıkarıldı.
- II İşveren zorunlu devlet sosyal sigorta primlerini bu Kanunla belirlenmiş süre içinde ödemediği takdirde, hesaplanmış zorunlu devlet sosyal sigorta prim borçlarının ve uygulanmış mali cezaların 5 gün içinde ödenilmesi konusunda işverene uyarı gönderilir. İşveren 5 gün içinde borçları ve mali cezaları ödemediği takdirde ilgili kurumun hesabına aktarılması için banka veya diğer kredi kurumuna icra yoluyla tahsili için talimat verilir. İşverenin cari ve diğer hesaplarında para olduğunda, ilgili kurumun talimatı banka veya diğer kredi kurumu tarafından bu Talimatın bankaya ulaştığı gün icra işlemi başlatılır. İşverenin döviz hesabına Talimat verildiği halde banka veya diğer kredi kurumu aynı gün Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankanın belirlediği resmi kur ile Talimatta gösterilen miktarın %105 miktarına kadar hesaptaki döviz miktarını dondurur ve derhal bu konuda işverene bilgi verilir. Döviz miktarı işveren tarafından manat'a çevrildikten sonra Talimat icra edilir. İşverenin cari, döviz ve diğer hesaplarında para olmadığı veya zorunlu devlet sosyal sigorta prim borçlarının ve uygulanmış mali cezaları ödenilmesine kifayet etmediğinde, ilgili kurumunun Talimatı bankada veya diğer kredi kurumunda muhafaza edilir ve işverenin hesaplarına para yatırıldığında icra edilir;

Zorunlu devlet sosyal sigorta prim borçlarının ve uygulanmış mali cezaları Talimatının banka veya diğer kredi kurumuna dahil olduğu günden 90 gün içinde ödenmediğinde, Talimat geri gönderilir ve bu borca göre Talimat bir daha icraya konulmaz, bu borçları ve mali cezaları işverenden mahkeme yoluyla alınır.

Sosyal Sigorta Hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Kanununda değişiklikler ve ilaveler yapılarak, 1 Ocak 2006 tarihinde yürürlüğe girmek üzere 16 Aralık 2005 tarihinde yayımlandı. Ocak 2006 tarihinden itibaren yürürlüğe giren Kanun gereği; bireysel sigorta sistemine geçiş yapıldı ve ayrıca Azerbaycan Cumhuriyetinde çalışan yabancı vatandaşlar da zorunlu sosyal sigorta primine tabi olacaktır.

Bireysel sigorta sistemine geçişle, her işçinin bir sigorta numarası olacak ve buda toplanan sigorta pirim miktarlarının belirlenmesini mümkün kılacaktır. Sosyal Güvenlik Sözleşmesi yapılmayan devletlerin vatandaşları Azerbaycan'ı terk ettiğinde Azerbaycan'da toplanan primler onun hesabında kalacak ve emekliliğe ayrıldığı zaman Azerbaycan tarafına düşen kısmı, hesabında toplanan miktardan ödeme yapacaktır.

Çalışanların hastalık izni, doğum izni, çocukların 3 yaşını tamamlayıncaya kadar anneye verilen izin, defin izni gibi sosyal güvenlik hakları mevcuttur. Bunların yanında yaşlılık, sakatlık, aile reisinin ölümü, defin, hamilelik ve doğum, emek gücünü kısmen kaybetme, çalışanların sağlık ve bakımları, çocuklara 3 yaşına kadar bakım ücreti gibi sosyal nitelikli ücretler ödenmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Sosyal Müdafaa Fonu; zorunlu devlet sosyal sigorta alanındaki yönetimi, yani Azerbaycan'da faaliyet gösteren tüm müessese, idare ve teşkilatlardan, aynı zamanda bireysel müteşebbislik faaliyeti gerçekleştiren kişilerden zorunlu devlet sosyal sigorta primlerinin toplanması ve Cumhurbaşkanının "Azerbaycan Cumhuriyetinde devlet emeklilik sisteminin geliştirilmesi hakkında 4 Ağustos 2003 tarih ve 908 numaralı Fermanı"na uygun olarak emekliliklerin ve onlara eklenen yardımların tayin edilmesi, maliyeleştirilmesi ve ödemelerin kontrolünü yapan tek merkez kurumu haline getirilmiştir.

17 Temmuz 1998 tarihinde Ankara'da "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Sosyal Güvenlik Sözleşmesi imzalanmıştır"¹⁷⁸. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında¹⁷⁹ 17 Temmuz 1998 tarihinde Ankara'da imzalanan Sosyal Güvenlik Sözleşmesinin 26'ncı maddesi hükmüne istinaden her iki tarafın yetkili

¹⁷⁸ Onaylanmasının uygun bulunduğu Bakanlar Kurulu Kararı 9 Kasım 2000 tarihinde Resmi Gazetede yayımlanmış olup 9 Ağustos 2001 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

¹⁷⁹ Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında 17 Temmuz 1998'de Ankara'da imzalanan Sosyal Güvenlik Sözleşmesi 6-7 Mayıs 2004 tarihinde imzalanmıştır Erişim: 23.10.2008, <http://www.sskemekli.com/yurtdisindaki-turk-isciler/yurtdisi-borclanma-ve-tahsis-islemleri-daire-baskanligi-genel-yazilar.html>.

makamları sözleşmenin uygulanmasına ilişkin İdari Anlaşma üzerinde mutabakat sağlanmış¹⁸⁰.

2.2.AZERBAYCAN EKONOMİSİ

Bağımsızlığını 1991 yılında kazandıktan sonra Azerbaycan bir bağımsız devlet olarak kendini dünyaya beyan etmiş ve birçok görülmemiş siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik problemlerle karşı karşıya gelmiştir. Azerbaycan kendi ekonomisinin gelecek kalkınmasını serbest piyasa ekonomisine geçmekte görmüş ve bu yolda cesaretli adımlar atarak iktisadiyatını istikrarla yöneten ve geleceğe götüren önemli yasalar kabul etmiştir¹⁸¹.

SSCB döneminde sistemli olarak Cumhuriyetler arasında bağımlılığı bir anlamda zorunlu kılan ekonomik yapının ani çöküşü, pazar ekonomisine geçişte; ekonomik, siyasi, hukuki bir alt yapının olmaması, teknolojinin eski olması, serbest piyasa modelinin bilinmemesi, Ermenilerin işgalci tutumu sonucu topraklarının %20'sinin kaybedilmesi, 1.2 milyon kişinin kendi ülkesinde mülteci durumuna düşmesi ve benzeri nedenlerle üretim durma noktasına gelmiş, sonuç olarak da ekonomi üzerinde insiyatif tamamen kaybedilmiştir.

2.2.1. Genel Durum

Eski Sovyet sistemine özgü merkezi planlama sistemi, tek devlet mülkiyetinin egemenliği, cumhuriyetler arası düşünülmemiş ve daha fazla politik maksatlar izleyen ekonomik ilişkileri başka cumhuriyetler gibi Azerbaycan ekonomisinde de uzun vadeli iyileşmeyecek yaralar bırakmıştır. Özellikle Azerbaycan'a karşı "ustalıkla yapılmış olan" sanayi alanlarının merkeze bağlı olma ilkelerine

¹⁸⁰ Erişim 24.05.2009: <http://www.sskemekli.com/yurtdisindaki-turk-isciler/yurtdisi-borclanma-ve-tahsis-islemleri-daire-baskanligi-genel-yazilar.html>

¹⁸¹ AHUNDOV, Ş., AHUNDOV, M. (2001) Bazar İktisadiyyatın Esasları. Ebilov, Zeynalov ve oğulları, Bakü. s.3.

dayanmaları, Azerbaycanın bağımsızlığını kazanmasından sonra sanayi sektöründe çöküş yaşanmasına yol açmıştır¹⁸².

Tablo 10: Azerbaycan'da (1995- 2009) GSYİH

| Yıllar | Cari Fiyatlarla GSYİH (milyon Manat) | Cari Fiyatlarla GSYİH (milyon \$) | Sabit fiyatlarla GSYİH (Milyon \$) | Büyüme hızı (%) | Kişi Başına Düşen Gelir (\$) | Kişi Başına Düşen Gelir (Manat) |
|--------|--------------------------------------|-----------------------------------|------------------------------------|-----------------|------------------------------|---------------------------------|
| 1995 | 2.133.8 | 3.052.5 | 3.758.6 | - 12 | 319.3 | 282.1 |
| 1996 | 2.732.6 | 3.176.7 | 3.807.4 | 1 | 416.1 | 357.5 |
| 1997 | 3.158.3 | 3.962.7 | 4.028.3 | 6 | 513.2 | 409.2 |
| 1998 | 3.440.6 | 4.446.4 | 4.431.1 | 10 | 570.6 | 441.5 |
| 1999 | 3.775.1 | 4.581.2 | 4.759.0 | 7 | 582.9 | 480.1 |
| 2000 | 4.718.1 | 5.272.8 | 5.287.3 | 11 | 662.9 | 593.2 |
| 2001 | 5.315.6 | 5.707.7 | 5.810.7 | 10 | 710.5 | 661.7 |
| 2002 | 6.062.5 | 6.236.0 | 6.426.7 | 11 | 768.9 | 747.5 |
| 2003 | 7.146.5 | 7.276.0 | 7.156.5 | 11 | 888.5 | 872.7 |
| 2004 | 8.530.2 | 8.680.4 | 7.854.4 | 10 | 1.048.5 | 1.030.4 |
| 2005 | 12.522.5 | 13.238.7 | 9.954.5 | 26 | 1.579.8 | 1.494.3 |
| 2006 | 18.746.2 | 20.983.0 | 13.338.8 | 34 | 2.471.6 | 2.208.2 |
| 2007 | 28.360.5 | 33.050.3 | 16.675.4 | 25 | 3.841.7 | 3.296.6 |
| 2008 | 40.137.2 | 48.852.5 | 21.247.5 | 11 | 5.603.3 | 4.603.7 |
| 2009 | 34.578.7 | 43.024.4 | 20.768.3 | 10 | 4.874.10 | 3.917.3 |

Kaynak: State Statistical Committee of Azerbaijan; (<http://www.azstat.org>), World Bank-World Development Indicators (2008)

¹⁸² AHUNDOV, Ş., AHUNDOV, M. (2001) a.g.e. s.3.

Bu zor bir ekonomik duruma bakmayarak Azerbaycan cumhuriyetinde atılan siyasi adımlar, uygulanan ekonomik politikalar ve alınan önlemler neticesinde, (Tablo: 10) GSYİH'nın reel seviyesi 1996 yılında, 1991 yılından beri ilk defa (%1.3) artmıştır. Daha sonraki yıllarda sürekli pozitif büyüme gösteren Azerbaycan ekonomisinde 2007 yılı itibarı ile sabit fiyatlarla büyüme hızı %25 düzeyinde gerçekleşmiştir. Azerbaycan ekonomisinde 1996 yılından itibaren başlayan büyüme özellikle 2005 yılından itibaren hızlı bir artış göstermiştir. GSYİH 2008 yılında cari fiyatlarla 40 milyar Manat'a (48.8 milyar \$'a) yükselmiştir. GSYİH'da sanayinin payı %57.4 tarımın %5.9 ve diğer sektörlerin payı %36.7 olmuştur. 1995 yılında 319 \$ olan kişi başına düşen gelir 2009 yılında 4.874 \$ düzeyinde gerçekleşmiştir.

2003 yılından itibaren artış gösteren yıllık enflasyon oranı ise 2008'de %21.6 olmuştur. Fiyat artışları özellikle gıda ürünlerinde kendini göstermiş; gıda ürünleri, içki ve tütün fiyatlarında %28.6, gıda ürünleri dışındaki mal ve hizmetlerde ise %11.5 arasında artış olmuştur. Yıllık enflasyon oranları aşağıdaki tabloda yer almaktadır (Tablo: 11).

Tablo 11: Azerbaycan Yıllık Enflasyon Oranları

| Yıllar | Enflasyon Oranı |
|--------|-----------------|
| 2000 | 1.8 |
| 2001 | 1.5 |
| 2002 | 2.8 |
| 2003 | 2.2 |
| 2004 | 6.7 |
| 2005 | 9.6 |
| 2006 | 13 |
| 2007 | 16.7 |
| 2008 | 21.6 |

Kaynak: <http://www.azstat.org/publications/azfigures/2009/az/005.shtml>

2008 yılında Devlet bütçesinin gelirleri önceki yıla oranla %79.2 artarak 10.800 milyon Manat (13.170.7 milyon \$), giderleri ise % 75.5 artarak 10.699.9 milyon Manat (13.048,7 milyon \$) olarak gerçekleşmiştir. Bütçe açığının GSYİH'ya oranı %0.2'dir. 2008 yılı itibariyle ülke ekonomisine toplam 19.1 milyar Manat (23.9 milyar \$) kredi sağlanmıştır. Kısa vadeli kredilerin miktarı %30,8 uzun vadeli kredilerin miktarı %69.2'dir. Bunlardan ödeme vadeleri geçen kredilerin miktarı ise %2,1'dir. Kredilerin; %45.2'si devletin, %54.8'i özel sektörün payına düşmektedir¹⁸³.

Enflasyonist ortamlarda üretime dönüşü daha kısa zaman alan yatırımlara hız verilmesi, yatırım artışlarının talep artırıcı etkilerinden başka politikalarla frenlenmesine çalışılmasına dikkat çekilmektedir¹⁸⁴. Bu amaçlardan hangisinin daha öncelikli olduğu şeklinde bir sıralama ise kamu otoritelerinin tercihi olmaktadır.

2008 yılında ülkenin ekonomik ve sosyal sahalarının kalkınması için toplam 6.774.4 milyon Manat (7.9 milyar \$) yatırım yapılmıştır. Bunun %40'ı yabancı sermayenin payına düşmektedir. 2006 yılı sonu itibariyle dış borçların toplamı 1.972 milyon dolar düzeyindedir. Bu da GSMH'nın %9.7'sine tekabül etmektedir. 2008 yılında, halkın bankalardaki tasarruflarının miktarı 2006 yılına göre %88.4 artış göstererek 1.368.1 milyon Manat (1.590 milyon \$) olmuştur. Tasarrufların 578.9 milyon Manatı (%42.3) milli, 790 milyon Manatı (%57.7) yabancı para şeklinde yatırılmıştır. Ülkede petrol sektörünün tamamı bir devlet şirketi olan SOCAR tarafından kontrol edilmektedir. 2008 yılı itibariyle SOCAR hariç denizde 26 petrol şirketi arasında 15 adet, karada ise 11 petrol şirketi arasında 5 adet üretim paylaşım anlaşması imzalanmış olup, bu projelerin hayata geçirilmesi tahminen 56,8 milyar dolar'a mal olacaktır.

¹⁸³ Erişim 24.08.2009: T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri. Mayıs 2008 Bakü. www.musavirlikler.gov.tr

¹⁸⁴ Erişim 10.092009: <http://www.qafqaz.edu.az>

Bütün bu gelişmelere ek olarak tıpkı emek piyasasında gerçekleşen verilerin gerçeği yansıtmadığı gibi, makro verilere göre oluşturulan politikaların yanlıcı olabileceği görüşü yapılan pek çok çalışma ve raporda da ifade edilmektedir¹⁸⁵.

a) Devlet Bütçesi

2008 yılında devlet bütçesinin gelirleri önceki yıla göre %79.2 artarak 13.170.7 milyon dolar, giderleri ise önceki yıla göre %75.5 artarak 13.048.7 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Bütçe dengesi 125 milyon dolar açık vermiş ve bu açık GSYİH'nın %0.2'ini teşkil etmiştir. 2008 yılında devlet bütçesi gelirlerinin %55.9'unu teşkil eden 6.5 milyon dolar'ı Vergiler Bakanlığınca, %10.9'unu teşkil eden 1.25 milyon dolar'ı da Devlet Gümrük Komitesince tahsil edilmiş olup, bu iki kurumun tahsilatları toplam bütçe gelirlerinin %66,8'ini teşkil etmektedir. Yıl içerisinde 2.1 milyon dolar KDV, 701.3 milyon dolar kurumlar vergisi, 3.3 milyon dolar gelir vergisi, 467.6 milyon dolar aksiz (tüketim) vergisi, 519.7 milyon dolar dış ekonomik işlemlerinden alınan vergi toplanmıştır. Bu dönemde bütçe harcamalarının %3.3'ü (992.8 milyon dolar) eğitime, %9.0'ı (932.1 milyon dolar) sosyal güvenliğe, %48.3'ü (5.0 milyar dolar) yatırım işlerine harcanmıştır¹⁸⁶.

b) Özelleştirme

Azerbaycan'da piyasa ekonomisine geçişin yasal dayanağı 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında kabul edilmiş Anayasa değişikliğidir. 7 Ocak 1993 tarihinde kabul edilen "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Mülkiyetinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanun" ise özelleştirmenin yolunu tamamen açmıştır.

¹⁸⁵ UYSAL, D., ALPTEKİN, V. (2008) a.g.e. s.391.

¹⁸⁶ Erişim 24.08.2009: T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri. Mayıs 2008 Bakü. www.musavirlikler.gov.tr

1995-1998 yıllarını kapsayan Birinci Özelleştirme Programını müteakiben, ikinci özelleştirme programı ise 10/8/2000 tarihinde Cumhurbaşkanınca tasdik edilmiştir. Birinci özelleştirme programında küçük işletmelerin özelleştirilmesi neticesinde elde edilen tecrübe ile ikinci özelleştirmede orta ve iri ölçekli müesseselerin özelleştirilmesinde ortaya çıkacak problemlerin giderilmesine çalışıldığı görülmektedir.

Ayrıca, özelleştirme, yabancı sermayenin ülkeye girişini sağlama fonksiyonuna da sahiptir. Çünkü yabancı sermaye yatırımları ve bu yatırımlar içerisinde yer alan doğrudan yabancı sermaye yatırımları yetersiz yerli rekabeti arttırmakta, önemli konumdaki yabancı firmaların ülkeye girişini sağlamakta, milli ekonomiye ilave kaynak girişi sağlamakta, ürün ve süreç yenilikleri ve teknolojik gelişmeleri hızlandırmaktadır¹⁸⁷. Özelleştirme açısından oldukça tartışmalı olan yabancı sermaye konusu, ülkenin çıkarları doğrultusunda dikkatle değerlendirilmelidir. Günümüzde, özelleştirme uygulamalarında yabancı sermayeden önemli ölçüde yararlanıldığı bir gerçektir¹⁸⁸.

Azerbaycan'da Ekonomik Reformların derinleştirilmesinde özelleştirme uygulamaları önemli bir role sahiptir. Hazırlanan özelleştirme planlarında; hukuk kurallarının serbest piyasa ekonomisi standartlarına uygunlaştırmak, buna engel olan durumları, olumsuzlukları ortadan kaldırmak, tekelleşme ve haksız rekabetin önüne geçmek amaçlanmaktadır.

Ancak, küçük özelleştirmeler dışında bunda başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Verimlilik, ihracat veya ithal ikameli üretim, istihdam ve benzeri konuların iyi değerlendirilememesi, teknolojinin yenilenmemesi, sonradan kiraya vermek düşüncesiyle yapılan özelleştirmeler, yeterince şeffaf olunamaması gibi hususlar, özelleştirilen kurumların zararla çalışmasına, verimsiz olmasına, üretim yapılamamasına veya tekel oluşmasına yol açmıştır.

¹⁸⁷ SCHUSSELBAUER, G. (1999) "Privatization and Restructuring in Economies in Transition: Theory and Evidence Revisited". Europe-Asia Studies, January. s.72.

¹⁸⁸ TANDIRCIOĞLU, H. (2002) Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 4, Sayı:3. s.200.

Diğer taraftan, özelleştirmenin başladığı tarihten 1 Ocak 2006 tarihine kadar toplam değeri 155.9 milyon Manat olan 46.181 adet küçük ve orta ölçekli müessese özelleştirilmiştir. Özelleştirilen bu müesseselerin 890 adedi sanayi müessesesi, 123 adedi tarımsal müessese, 505 adedi inşaat teşkilatı, 3.701 adedi ticaret, 1.053 adedi gıda müessesesi, 648 adedi benzin istasyonu, 19.584 adedi nakliyat müessesesi ve nakil araçları ve 19.677 adet diğer müessese ve araçlardır.

2007 yılında önceki yıla oranla %25 oranında daha az müessese özelleştirilmiştir. Özelleştirilen müesseseler büyük bir kısmı açık artırma ile satılmıştır. Özelleştirilmiş bir müessesenin ortalama satış kıymeti 13.104 (15.000 ABD doları) manattır. Yine 2007 yılında ülke sakinleri tarafından toplam alanı 935.100 m2 olan 14.700 adet ev özelleştirilmiştir. Özelleştirmenin başlangıcından bu yana özelleştirilmesi planlanan evlerin %65.4'ünü teşkil eden 404.200 adet ev özelleştirilmiştir.

Özelleştirmenin başladığı tarihten 1 Ocak 2009 tarihine kadar 65.986 adet küçük ve orta ölçekli kuruluş özelleştirilmiştir. Özelleştirilen bu kuruluşların 6.039 adedi sanayi kuruluş, 9.420 adedi tarımsal kuruluş, 8.118 adedi inşaat teşkilatı, 25.667 adedi ticaret ve 17.742 diğer kuruluş ve araçlardır¹⁸⁹.

c) Ekonomik Kalkınmayı Hızlandıran Devlet Programları

Ekonomideki ve özel sektörün gelişiminde yakalanan ivme, 2003 yılından itibaren uygulamaya konulan devlet programları ve kararnamelemler ile sağlanmıştır.

Bunlar;

- 2003 – 2005 yılları için Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Gelişmeler Üzerine Devlet Programı
- 2004 – 2008 yılları için Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Kalkınması Devlet Programı

¹⁸⁹ Erişim 15.12.2009: T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri. Mayıs 2008 Bakü. www.musavirlikler.gov.tr

- Yolsuzlukla Mücadele Programının İcrası
- İnsan Gelişimi Programı
- Petrol Gelirlerin Uzun Vadeli Kullanımı Stratejisi

olarak sıralanabilir¹⁹⁰.

Uygulamaya konulan programların asıl amacı, Azerbaycan' daki bölgelerin ekonomik kalkınmasının Bakü seviyesine ulaştırılması ve petrol dışı sektörlerin gelişmesini temin yolu ile işsizliğin azaltılmasıdır*. Bu amaca en çok hizmet eden devlet programları içinde yer alan 2004-2008 yılları için Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Kalkınması Devlet Programı daha kapsamlı olarak aşağıda verilmektedir.

d) 2004-2008 Yılları İçin Bölgelerin Sosyal ve Ekonomik Kalkınması İçin Devlet Programı

Programın asıl maksadı;

- Bölgelerin mevcut potansiyelden verimli bir şekilde istifadesi
- Ekonominin ayrı ayrı sahalarının gelişmesi üretim kurumlarının faaliyetlerinin iyileştirilmesi ve daha da genişletilmesi,
- İhraç özelliği olan mahsüllerin üretiminin arttırılması
- Yerli girişimciliğin arttırılması yolu ile nüfusun hayat standardının yükseltilmesi,
- Özellikle gençlerin faydalı işler yapmasını temin ederek ülke ekonomisinin dinamik gelişimine imkan yaratmaktır.

Bu amaca ulaşmak için, yerli kaynaklardan daha fazla istifade, bölgelerin gelişebilmesi için bölgesel altyapı yatırımlarının yapılması, tarım sektöründeki

¹⁹⁰ ERENTOK, A. (2005) Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Ekonomik İlişkilerde Geline Son Durum ve Yapılması Gerekenleri, DEİK ve ATİB ÇALIŞMA PROGRAMININ İMZA TÖRENİ, s.1-6. İstanbul.

* 2004 yılı verilerine göre örn. İmalat sektöründe faaliyet gösteren firmaların % 72 si Bakü civarında bulunmaktadır. Ayrıca Ortak işletmeler ve yabancı sermaye yatırımlarının %95-97'si Bakü civarındadır.

yeniliklerin ikinci aşamasını süratlendirmek ve çiftçilere ve tarım işçilerine yardım maksadı ile muhtelif hizmet merkezleri yaratmak, tohumcuğu geliştirmek, tarım ekipman ve makina parkını iyileştirmek, yatırımcıyı ülkeye çekmek üzere elverişli şartlar yaratmak gibi işler görülmektedir.

Programın öncelikleri arasında sanayi bitkilerinin yani tahıl üretiminin, üzümçülüğün, meyveciliğın, pamukçuluğın, tütüncülüğün, çaycılık ve ipekçiliğın gelişmesi bulunmaktadır. Bu çerçevede ipotek mekanizması, leasing, franchising finansman sistemlerinin hayata geçirilmesi için çok önemli adımlar atılmıştır. Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev, başlattığı ekonomik kalkınma hamlesinin devamı için Devlet Başkanı olarak bütün desteği vermeye ve var olan hukuki altyapının mükemmelleştirilmesinde kararlıdır.

Gelecek 20 yıl içinde petrol sektöründen ülkeye girişı beklenen 45-50 milyar dolarlık gelirin; petrol dışı sektörlerin ve bölgelerin kalkınmasına harcanması, altyapı çalışmalarının tamamlanması, yoksulluğın azaltılması ve sosyal problemlerin halli, ekonomideki entellektuel seviyenin, teknolojinin ve insan kalitesinin yükseltilmesi için harcanması planlanmaktadır.

2.2.2. Tarım ve Hayvancılık

Azerbaycan'da tarım sektörü SSCB'de mevcut olan genel yapıya benzer şekilde kurulmuştur. Tarım "kolhoz" ve "sovkhoz" adı verilen işletmeler vasıtasıyla yapılmaktadır ve toprak mülkiyetinin tamamı devlete aittir. Azerbaycan'da bugün tarım sektörünün alt ve kurumsal yapısı tanzim edilmektedir. Buna rağmen hangi mülkiyet şeklinin yaratılmak istenildiği hala açıklığa kavuşmamıştır. Ayrıca toprak sahipliği ve bu topraklarda üretilen mahsullerin mülkiyeti problem haline getirilmiştir. Bu sorunu halletmek için çıkartılmak istenilen "Toprak Islahatı Hakkında Mecelle" ile devletin mülkiyetinde bulunan topraklar devlet, belediye, özel mülkiyet olmak üzere 3 kısma ayrılmakta ve ülke topraklarının % 40'ının, ekili alanların ise % 85'inin özel mülkiyete tahsis edileceği ileri sürülmektedir.

Azerbaycan, iklim ve toprak yapısı bakımından tarıma son derece elverişli bir ülkedir. Bir sezonda 2 hatta 3 ürün almak mümkündür. Damızlık, tohumluk, fidan, fide, gübre, ilaç gibi girdilerin kullanılmaması, makina-ekipman yetersizliği kredi gibi temel sorunlar ile pazara ulaşmada yaşanan sıkıntıların aşılması halinde tarım kesiminde patlama yapabilecek durumdadır. Azerbaycan nüfusunun % 49'u köylerde yaşamaktadır. Toplam 4.243 köy bulunmaktadır. 86.600 km² araziye sahip olan Azerbaycan'da ekilebilir alanlar %18'dir.

Tarım sektöründe iyileştirme ve reform çalışmalarında önemli mesafe alınmıştır. Sovhoz ve Kolhozlara ait makine-ekipmanların, binaların özelleştirilmesi artık tamamlanmış durumdadır. Özelleştirilmiş emlakın değeri, özel mülkiyete verilmesi planlanan devlet emlakının %99.5'ini oluşturmaktadır.

2008 yılında, 2.498.3 bin ton tahıl, 1.077 bin ton patates, 1.228.3 bin ton sebze, 711.5 bin ton meyve, 115.2 bin ton üzüm ve 323 ton çay üretimi gerçekleştirilmiştir. 2008 yılında pamuk üretiminde azalma olduğu görülmektedir. 1996'da 274.400 ton pamuk üretilmişken bu rakam 1997'de 124.000 ton, 1998'de 112.900 ton, 1999'da 96.800 ton, 2000'de de 91.500 ton, 2001'de 83.7 bin ton, 2002'de 80.2 bin ton, 2003 yılında 99.5 bin ton, 2004 yılında 135.7 bin ton, 2005 yılında 196.4 bin ton, 2006 yılında 130.1 bin ton ve 2007 yılında 100 bin ton 2008 yılında ise 55.4 bin ton olmuştur. Tütün üretimi 2003 yılında 4.7 bin ton iken, 2004 yılında 6.5 bin tona, 2005 yılında 7.1 bin tona yükselmiş, 2006 yılında ise 4.85 bin tona ve 2007 yılında 2.9 bin ton ve 2008 yılında ise 2.5 bin tona gerilemiştir. Üzüm üretiminde artış görülmektedir. Üzüm üretimi 2008 yılında, bir önceki yıla göre %11 artarak 115.2 bin tona yükselmiştir.

Hayvancılık alanındaki gelişmelerin ise, tarıma göre daha dinamik olduğu görülmektedir. 2007 yılı sonu itibariyle ülkede; 2.549.500 baş büyükbaş hayvan (bir önceki yıla göre artış %1.5) ve 8.203.400 baş küçükbaş hayvan (bir önceki yıla göre artış %1.2) bulunmaktadır. Geçen yıl et, süt, yumurta üretiminde de artışlar olmuştur. Canlı olarak 302.800 ton et (artış %2.9), 1.381.600 ton süt (artış %3.0), 1.008.700 milyon adet yumurta (artış %15.8), 14.800 ton yün (artış %3.8) üretilmiştir. Yapılan

düzenlemeler ve özelleştirme neticesinde; et, süt, ekmek, pamuk, meyve, sebze, şarap, tütün, çay üretimi yapan ve teknik, kimyevi, satış vs. hizmeti gösteren devlet müesseselerinin tamamı özelleştirilmiş veya anonim şirket statüsüne kavuşturulmuştur. Pamuk üretimindeki düşüş devam etmektedir¹⁹¹. Önemli ölçüde pamuk üretilmesine rağmen, pamuk işleme tesisleri az sayıdadır. Aynı sorun tütün ve çay için de geçerlidir. Azerbaycan tarım ve hayvancılık sektöründe önemli bir potansiyele sahip olmasına rağmen, SSCB döneminden kaynaklanan yapısal nedenlerle kendi kendine yetemez duruma gelmiştir.

Planlı üretim lağvedilmiş, fiyatlar serbestleştirilmiş, ithalat ve ihracat libere edilmiş, tarım ürünlerinin üretimi için gerekli malzemelerin ithalatında gümrük rüsumu kaldırılmıştır. Tarım ürünleri üreticileri bütün vergilerden (toprak vergisi hariç) ve önceki vergi borçlarından beş yıl müddetince muaf tutulmuşlardır. Ancak; ilmi araştırma ve öğretim müesseseleri bunlardan, veterinerlik hizmet merkezleri, tohumculuk ve damızlık işletmeleri ile balık yetiştirme merkezleri özelleştirme kapsamı dışında tutulmuştur.

Azerbaycan Tarım Bakanlığı verilerine göre; ülke topraklarının 1.2 milyon hektarı değişik derecelerde tuzlaşmıştır. 1.3 milyon hektarı ise muhtelif derecelerde erozyona maruz kalmaktadır. 50.000 hektardan fazla alanda kirlenme nedeniyle ekim yapılamamaktadır. Özellikle Kür-Aras nehirleri arasında bulunan özelleştirilmiş toprakların tuzlaşması ve su altında kalması büyük rahatsızlık yaratmaktadır. Azerbaycan'ın su rezervleri 31.2 milyar m³ civarındadır. Umumi gücü 21,5 milyon m³ olan 153 baraj, 8.000 artezyen kuyusu bulunmaktadır. Su kanallarının uzunluğu 73.300 km teşkil etmektedir.

2.2.3. Sanayi

Azerbaycan'ın son derece zengin petrol kaynaklarına sahip olması neticesinde sanayinin temelini kimya, petro-kimya, makine imalat sektörü

¹⁹¹ Erişim:12.05.2009, <http://www.topkapiturkdunyasi.com/web/azerbeycan/tarim>

oluşturmuştur. SSCB Cumhuriyetlerin birbirine bağımlılığını artıran, bir anlamda zorunlu kılan bir ekonomik ve siyasi yapı arzemesi sonucu, bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, ekonominin her alanında olduğu gibi sanayi sektöründe de çok güç günler yaşamıştır. Çok eski teknoloji ile üretim yapılması, hammadde ve yedek parça yokluğu gibi nedenler ülke ihtiyaçlarının çok üstünde kapasiteye sahip bu fabrikaların ya kapasitesinin çok altında üretim yapmasına ya da kapanmasına neden olmuştur.

Diğer alanlarda olduğu gibi sanayi üretiminde de, 1995 yılına kadar çok büyük düşüşler yaşanmış ancak, alınan tedbirler neticesinde 1996 yılı ikinci yarısından itibaren olumlu gelişmeler görülmeye başlamıştır.

Cumhurbaşkanı'nın 30/4/2001 tarihli Kararı ile, Özelleştirme, Ekonomi ve Ticaret Bakanlıkları, Devlet Antihisar ve Sahipkarlığa Yardım Komitesi ile Yabancı Sermaye Ajansı birleştirilerek Ekonomi Kalkınma Bakanlığı oluşturulmuştur. Bakanlık, sosyal ekonomik gelişme ve uluslararası işbirliği, makroekonomi, ticaret, sermaye, özel sektörün gelişimi, özelleştirme, tekelleşmenin önlenmesi ve rekabetin geliştirilmesi amacıyla, devlet siyasetinin hazırlanıp hayata geçirilmesi için merkezi organ olarak değerlendirilmiştir.

Sanayileşmede esas hedef, petrol ve petrol ürünlerine olan bağımlılığı azaltarak, ekonominin diğer alanlarında gelişmeyi sağlamaktır. Bunun için KOBİ'lerin gelişmesini sağlamak, tarımsal sanayiye yenileştirmek, iyi eğitimle insanların bilgi ve becerilerini artırmak, nakliyenin, iletişimin güçlendirilmesi hedef olarak görülmektedir.

2008 yılında ülkenin sanayi sektörü hızla gelişerek 35.0 milyar dolar değerinde mal ve hizmet üretilmiştir. 2007 yılı üretimi ile kıyaslandığında %40 daha fazla üretim ve hizmet sağlanmıştır. Üretimin hacminde mal üretiminin payı %93.8 hizmetlerin payı ise %6.2'dir. Ekonomik faaliyet çeşitleri sınıflandırılmasına uygun olarak, sanayi üretiminin %76.6 oluşturan maden sanayinde üretim %29, %21.8'ünü oluşturan imalat sanayinde %18.7, %4.7'ini oluşturan elektrik enerjisi olmuştur.

2008 yılında sanayi ürünlerinin üretiminde özel sektörün payı artarak %81.2 olmuştur.

Azerbaycan ekonomisinin en önemli ayağı petrol sektörüdür. 2007 yılında petrol üretimi 41.6 milyon ton, gaz üretimi ise 11 milyar m³ olarak gerçekleşmiştir. 2007 yılında gıda sanayisinde üretimin hacmi artarak %10.1 olmuştur, 2008 yılında ise % 30.6 oranında artış göstermiştir. Son dönemlerde ülkede yeni et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, şekerleme ürünleri, konserve ürünleri vb. gıda ürünleri konusunda modern tesisler kurulmaktadır. 2007 yılında Azerbaycan ihracatının %80.6'ını 2008'de ise % 97.1'ini petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır¹⁹².

2.2.4. Ulaşım Ve İletişim

a) Ulaştırma

Ulaştırma tüm ekonomik faaliyetin her sahasında katkısı bulunan bir hizmet sektörüdür. Bu nedenle ulaştırma sektöründeki darboğazlar ve sorunlar ekonomiyi olumsuz yönde etkileyecekler. Bu açıdan bakıldığında ulaştırma tek başına bir kalkınma hedefi olmayıp makro ekonomik plan hedeflerine erişmede etkin bir araçtır. Diğer deyişle ulaştırma doğrudan doğruya üretimde bulunmayan, fakat dolaylı bir şekilde destek olan verim arttırıcı bir araçtır¹⁹³. Azerbaycan'ın da sosyal-ekonomik gelişmesini karakterize eden önemli altyapı alanlarından biri ulaştırmadır. Ekonominin diğer alanları ile birlikte ulaştırma sektörü de hızla gelişmektedir. Ulaştırmada özelleştirme programlarının daha hızlı gerçekleştirilmesi, özel sektörün ve müteşebbisliğin gelişmesine makul ortam oluşturulmasının sonucu, son 10 yılda bu alanda ortalama yıllık olarak %10 artış izlenmektedir. Azerbaycan bu göstergelere göre BDT ülkeleri içerisinde birincidir. 1996 yılından itibaren ulaştırma sektöründe görünen sabit artış 2006 yılında da devam etmiş ve bu alanda faaliyet gösteren tüzel ve gerçek kişiler tarafından 145.1 milyon ton veya önceki yıla kıyaslandırıldığında

¹⁹² Erişim 25.02.2008: T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri. Mayıs 2008 Bakü. www.musavirlikler.gov.tr

¹⁹³ ERGÜN, İ. (1985) Türkiyenin Ekonomik Kalkınmasında Ulaştırma Sektörü. H.Ü. İ.İ.B.F. Yayın No: 10, Ankara. s.1.

%13 daha fazla yük taşınmıştır. Taşınan yüklerin %51.3'ü otomobil, %18.9'u boru hattı, %20.5'i demir yolu, %9.3'ü ise deniz taşımacılığı ile gerçekleştirilmiştir.

Özel sektör ulaşırmada lider konuma sahiptir. Eğer 1995 yılında yük taşımacılığının %3.3'ü, yolcu taşımacılığının %5.6'sı özel sektöre ait olduğu halde, 2005 yılında yük taşımacılığı %58.9'a, yolcu taşımacılığı ise %84.1'e ulaşmıştır.

Yolcu ulaştırma araçlarıyla taşınan yolcuların sayısı 2005 yılı ile mukayesede %5.8 artmıştır. Devlet mülkiyetinde olan otomobil ulaştırma kuruluşlarının özelleştirilmesi, vatandaşlara ait olan özel otomobillerin sayısının artması ve tabii ki, onların normal faaliyeti için ortamın oluşturulması sonucu şu anda yolcu taşımacılığının %57.8'i gerçek kişiler tarafından gerçekleştirilmektedir. Avrupa-Kafkas-Asya ulaştırma koridorunun gerçekleştirilmesi Azerbaycan'ın bağımsızlık yıllarında elde ettiği başarılı sonuçlardan biri olmuştur. Avrupa ve Asya ülkeleri arasında yüklerin karşılıklı ve güvenli olarak taşınması alanında bu koridor ülke ekonomisinin kalkınmasında, kara ulaştırma ağının oluşturulmasına ciddi etki gösteren faktörlerden birine çevrilmiştir.

1/1/2008 tarihi itibariyle Azerbaycan'da olan otomobil yollarının uzunluğu 25.021 km teşkil etmektedir. Yolların %27.7'si ülke için önemli, %72.3'ü ise yerel önemli yollar teşkil etmektedir. Otomobil yollarının %92.6'sı sert, %7.4 toprak yolları teşkil etmektedir. Demiryolu ulaştırması Azerbaycan ekonomisinin gelişmesinde, ulaştırma altyapısının oluşturulmasında, ülke dahilinde ve ülkelerarası ekonomik ilişkilerin tanzimleşmesinde önemli rol oynayan ulaştırma türlerinden biridir.

2007 yılında Azerbaycan'da taşınmış yüklerin %16.7'i demir yolu ile gerçekleştirilmiştir. Demiryolu taşımacılığında yük taşınması 2006 yılı ile mukayesede %7.3 azalarak 28 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Deniz taşımacılığı ile 2007 yılında taşınmış yüklerin %6.1'i gerçekleştirmiştir. 2006 yılı ile mukayesede deniz taşımacılığı ile yük taşınmasının hacmi %24.7 azalarak 10.2 milyon ton olmuştur. Taşınmış yüklerin %12.9'u ihracat, %55.7'si ithalat, %31.4'ü

ise Azerbaycan gemilerinin yabancı limanlar arasında taşınan yüklerden oluşmaktadır.

Hava taşımacılığı kuruluşları tarafından 2007 yılında yolcu taşınması 2006 yılı ile mukayesede %15.4 artarak 1.5 milyon kişi olmuştur. Hava yolcu taşımacılığının %6'sı özel sektör tarafından gerçekleştirilmiştir. 2008 yılında ise bir önceki yıla göre mukayesede %8.6 artarak 1.4 milyon kişi olmuştur.

Petrol boru hatları kuruluşları tarafından 2007 yılında petrol ve petrol mahsullerinin taşınması 2006 yılı ile mukayesede 2 kat artmış ve 40.0 milyon ton teşkil etmiştir. 2008 yılında ise bir önceki yıla göre mukayesede %26.4 artmış ve 44.4 milyon ton teşkil etmiştir.

Elektrikli ulaştırma şehir toplu taşımalarının önemli kısımlarından biri gibi şehir dahili yolcu taşınmasını gerçekleştiren verimli ulaştırma türü sayılır. Elektrikli ulaştırma rahatlık ve ekoloji yönden diğer ulaştırma türleri ile mukayesede yolcular ve çevre için uygundur. Tramvay ve trolleybus taşınması 2004 yılı Ocak ayından kaldırılmıştır. Şehir elektrikli ulaştırmasının büyük kısmını oluşturan metro ile taşınan yolcuların sayısı 2007 yılı ile karşılaştırıldığında %14.1 artarak 2008'de 200.4 milyona ulaşmıştır¹⁹⁴.

b) İletişim

2007 yılında İletişim alanında faaliyet gösteren müesseseler tarafından 899.9 milyon dolarlık veya 2006 yılı ile mukayesede %27 çok telekomünikasyon hizmeti verilmiştir. 2008 yılında ise bir artış göstermiş ve 1157.1 milyon dolarlık telekomünikasyon hizmeti verilmiştir. Gelişme hızına göre telekomünikasyon alanı ekonominin diğer alanlarından daha fazla gelişmektedir. Hizmetlerin %27.6'sı devlet, %72.4'ü ise özel sektör tarafından gerçekleştirilmiştir. Hizmetlerin %76.0'ı halka yöneliktir.

¹⁹⁴ Erişim 22.12.2008: T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri. Mayıs 2008 Bakü. www.musavirlikler.gov.tr

Cep telefonu hizmetinden gelen gelir %31.7 artarak 879.3 milyon dolar teşkil etmiştir. 1/1/2009 tarihi itibarıyla cep telefonu abone sayısı 5.9 milyon olmuş ve her 100 kişiye düşen cep telefonu sayısı 2007 yılı ile mukayesede %36.0 artarak 68 aboneye ulaşmıştır.

Bölgelerde gerçekleştirilmiş telekomünikasyon hizmetlerinin hacminde artış gözlenmektedir. Abşeron ekonomik bölgesinde telekomünikasyon hizmetlerinin hacmi %23.7, Quba-Haçmaz ekonomik bölgesinde %33.3, Dağlık Şirvan ekonomik bölgesinde %27.1, Şeki-Zagatala ekonomik bölgesinde %29.3, Aran ekonomik bölgesinde %21.1, Gence-Gazah ekonomik bölgesinde %27.1, Nahçıvan ekonomik bölgesinde %55.2, Lenkeran ekonomik bölgesinde %26.7 artmıştır¹⁹⁵.

2.2.5. Ticaret

2008 yılında tüketim malları pazarında halka 17.836.2 milyon dolarlık çeşitli tüketim malları ve hizmet satılmıştır. 2008 yılında perakende ticaret şebekelerinden halka satılan tüketim mallarının reel hacmi %43.3 artarak 13.595 milyon dolarlık teşkil etmiştir. Tüketim mallarının %15.3'ü tüzel kişilerin ve %43.5'i gerçek kişilerin ticaret şebekelerinde, %40.5'i erzak, eşya, karışık mallar, tarım ve hayvancılık mahsulleri pazarında satılmıştır.

En çok ihracat yapılan ülkeler arasında Türkiye, Rusya Federasyonu, Gürcistan, Ukrayna, Kazakistan, Almanya, Letonya, İsviçre, ABD, Polonya, Estonya bulunmakta, buna karşılık en çok ithalat yapılan ülkeler arasında ise Türkiye, İran, Birleşik Arap Emirlikleri, Rusya Federasyonu, Almanya, Ukrayna, Gürcistan, Letonya, Fransa, İtalya, Avusturya, ABD, Estonya, Çin, Belçika, Avustralya, İngiltere, Kazakistan, Türkmenistan, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, İsrail, Hindistan, Güney Kore yer almaktadır.

¹⁹⁵ Erişim 06.10.2009: T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri. Mayıs 2008 Bakü. www.musavirlikler.gov.tr

Ticarete konu olan başlıca mallar ise; Petrol ve petrol ürünleri, pamuk, pamuk ipliği, polietilen, ham alüminyum, klima cihazları, elektrik motorları, meyve konserveleri, tütün, şarap, deri olarak sıralanabilir¹⁹⁶.

2.2.6. Hizmetler

Azerbaycanın ekonomik hizmet sektörlerinde ortaya çıkan gelişmeleride kısaca şöyle özetleyebiliriz:

- Bankacılık

Azerbaycan'da 7 Ağustos 1992'de Merkez Bankası Hakkında Kanun ile Bankalar ve Bankaların Faaliyetleri Hakkında Kanun arka arkaya yürürlüğe girmiştir. Azerbaycan'ın finans kesimi Azerbaycan Milli Bankası (Merkez Bankası) ve 4 ihtisas bankası; Azerbaycan Uluslararası Bankası (Beynelhalk Bank), Agroindustrial Bank (Ziraat Bankası), Sanayi Yatırım Bank (Sanayi ve Yatırım Bankası), Emanet Bank (Tasarruf Bankası) ile çok sayıda ticari ve kooperatif bankadan oluşmaktadır. Azerbaycan Bankacılık Kanunu modern anlamdaki tüm bankacılık işlemlerini kapsamına almaktadır. Ancak, Azerbaycan ekonomisinin tam anlamıyla serbest pazar sistemine geçememesi ve banka sisteminin de modern anlamıyla yerleşmemiş olması sebebiyle, hedeflenen gelişme gerçekleştirilememektedir¹⁹⁷.

Azerbaycan'da biri reasürans olmak üzere 61 sigorta şirketi bulunmaktadır. "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sigorta Hakkında Kanunu" 5 Ocak 1993 tarihli'dir. Azerbaycan'daki sigorta şirketlerini "Devlet Sigorta Murakabe Kurulu" denetlemektedir. Azerbaycan'da gelişmekte olan sigorta pazarı uluslararası sigorta sisteminde uzman kadroların bulunmaması sebebiyle çeşitli zorluklar yaşanmaktadır. Azerbaycan'da bankacılık sistemi iki seviyelidir. Bir tarafta Azerbaycan Merkez Bankası (Milli Bank), diğer tarafta ticari ve kredi bankaları. Merkez Bankası, hem

¹⁹⁶ Erişim:11.04.2009, <http://www.azstat.org/statinfo/consumermarket/az/index.shtml>

¹⁹⁷ Erişim 10.12.2009: <http://www.patronturk.com/azerbaycan-bankacilik-ve-finans-sektoru>

kredi bankalarının üstlendiği görevi yürütmekte, hem de özel bankaların ve kredi kuruluşlarının denetimini yapmaktadır. Merkez Bankasının dışında iki devlet bankası vardır. Azerbaycan Beynelhalk Bankası-ABB (%51.1'i devletin) ve Bank Kapital (%100'ü devletin). Bunların dışında 44 özel banka ülkede faaliyet göstermektedir. Bankaların 16'sı yabancı sermayeli bankalar olup, bunlardan 5'i %50 ile %100 arası yabancı sermayeli, 9'u da %50'nin altında yabancı sermayeli ve 2'si yabancı banka temsilcilikleridir. Mevcut 44 bankanın ülke genelinde faaliyet gösteren toplam 420 şubesi bulunmaktadır.

1/1/2006 tarihi itibarıyla bankaların sermaye hacmi 603.3 milyon manat olmuştur. Bunlardan devlet bankalarının sermaye hacmi 120 milyon manat, özel bankaların sermaye hacmi ise 483.3 milyon manat olmuştur. 1/1/2005 tarihi itibarıyla mevcut bankalar için asgari sermayelerini 3.5 milyon ABD dolarının üstünde tutmak zorunluluğu, yeni kurulan bankalar için ise kuruluş sermayesinin asgari 5 milyon ABD doları olması hükmü getirilmiştir. 2008 tarihi itibarıyla bankaların sermaye hacmi 12.528.6 milyon dolara ulaşmıştır.

Devlete ait olan Azerbaycan Beynelhalk Bankası (ABB), pazarın yaklaşık %70'ini elinde tutmaktadır. Ülkenin bütün mevduatının %50'si bu bankada toplanmaktadır. Merkez Bankası Başkanı, bu durumun Antitekel Kanununa aykırı olduğunu söylemektedir. IMF'nin Azerbaycan Hükümetinden ısrarla talep ettiği konulardan birisi de ABB'nin devlete ait olan hisselerinin özelleştirilmesidir. ABB ilk yurtdışı şubesini 2002 yılında Moskova'da, ikinci yurtdışı şubesini ise 2003 Ocak ayında Londra'da açmıştır.

Azerbaycan'da Türk sermayeli ya da ortaklı bankalar da faaliyet göstermekte ve bilgi birikimi ve tecrübeleriyle ülke ekonomisine hizmet etmektedirler. Bu bankalar Ziraat Bankası ortaklığı ile kurulan Azer-Türk Bank ve Yapı ve Kredi Bankası (Koçbank)dır. Ulusal para birimi manat 1, 5, 10, 20, 50 ve 100'lük kağıt banknotlar halinde tedavülde bulunmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın verilerine göre 1/1/2007 tarihi itibarıyla ülke ekonomisine kullanılan kredilerin toplam tutarı 2.128.6 milyon manat olmuştur. Bunun %86'sı (1.830.6

milyon Manat) geri dönmüştür. Kalan %14'ü olan 298 milyon manat kredinin ödeme süresi uzatılmıştır.

Ülkede ticari ilişkileri düzenleyen yasaların bir kısmının bulunmaması, mevcut yasaların yetersiz ya da uluslararası standartlara uygun olmaması hemen her sektörü olduğu gibi bankacılık sektörünü de olumsuz yönde etkilemektedir. Bono, poliçe ve çek gibi kambiyo senetleriyle ilgili yasal düzenlemeler bulunmamaktadır. Bu durum ödemelerin nakit olarak yapılmasına sebebiyet vermektedir. Ekonominin kaydi para mekanizmasını sağlayacak yasa, sistem veya ödeme araçlarından yoksun olması nedeniyle ödeme ve tahsilatlar nakit olarak yapılmakta, bu durum nakit kullanımını (özellikle dolar) artırmakta genel olarak da kayıt dışı ekonomiyi hakim kılmakta ve ticari hayatta çeşitli risk ve sorunların meydana gelmesine yol açmaktadır.

Teminatla ilgili yasa Temmuz 1998 yılında çıkmış olmakla birlikte hangi tür taşınır ve taşınmazların teminat olarak kabul edileceği, bunların satışında nasıl bir prosedür uygulanacağı açık ve net olarak belirlenmediği, gayrimenkul tescil kaydının izlendiği bir merkezin olmaması, her gayrimenkulun statüsüne göre değişik makamlarda kayıt tutulması; gayrimenkulun statüsünün öğrenilmesinde kargaşalara neden olabilmektedir.

İpotek Kanununda ipotek işlemini tescil edecek merkezi bir organın (teşkilatın) kurulması emredilmiş olunmasına rağmen, bu organ sadece gerçek kişilerin özel emlakı ile ilgili işlemleri kapsayacak şekilde, görünürde Adalet Bakanlığı bünyesinde kurulmuş ancak, İcra Kanunu çıkarılmadığı için henüz faaliyete başlayamamıştır.

Halihazırda hükmü şahıslara ait gayri menkuller üzerinde tesis edilen ipoteklerin tescilleri Azerbaycan Cumhuriyeti İktisadi İnkişaf Bakanlığınca, gerçek kişilere ait gayrimenkuller üzerindeki ipoteklerin tescili ise icra hakimiyetleri (Vali ile Belediye Başkanlığı karışımı bir organ) tarafından yapılmaktadır. Ancak, bu durumun ileride ihtilaf yaratmasının mümkün olabileceği düşünülmektedir.

İflas kanunu bulunmakla birlikte, bu kanun ihtiyaca cevap verecek nitelikte olmadığı gibi bu kanunu tamamlayan yada uygulamaya geçirilmesini sağlayacak icra kanunu yukarıda da belirtildiği gibi bulunmamaktadır. Bu durum alacağın yasal olarak takibini güçleştirmektedir.

Bu hususlar dikkate alındığında ülkedeki taşınır ve taşınmaz malların teminatı karşılığında kullanılacak krediler teminat açısından büyük risk taşımaktadır. Bankaların yabancı ve dahili her türlü işlemleri Azerbaycan Merkez Bankası'nın (Milli Bank) denetim ve kontrolüne tabidir. Bankalar birbirleri nezdinde yabancı para cinsinden hesap açabildikleri halde Azerbaycan para birimi manat cinsinden hesap açamamaktadırlar. Bu işlemler, Milli Bank kanalıyla yapılmakta, ancak Milli Bank'da bu bakiyelere faiz yürütmediğinden kredi faizlerini, dolayısıyla kredi maliyetlerini aşağı çekme imkanı olmamaktadır.

Firmaların bankalarda hesap açmaları durumunda mutlaka bağlı oldukları yerel vergi organlarına rapor etmeleri gerekir. Vergi organları ise kendilerine tanınan bu hakkı izin mahiyetinde kullanmaktadır. Kambiyo rejimi ile ülkeden dışarıya döviz transferlerinde sıkı bir kontrol ve sınırlandırma getirilmiştir. Ülke dışına döviz transferi belirli şartlara bağlanmıştır. Bir Azerbaycan vatandaşı yurtdışında bulunan I. derecede akrabalarına 1 yıl içerisinde, sağlık ve eğitim amacı istisna olmak kaydıyla en fazla 10.000 ABD dolarına kadar fatura karşılığında döviz gönderebilmektedir.

Yerli ve yabancı şahıslar yurtdışından getirdikleri ya da kendi adlarına gelen yabancı paranın üzerinde yurtdışına para çıkaramazlar. Yabancı sermaye ile kurulmuş firmalar elde ettikleri karlarını, ülkede çalışan yabancı işçiler ücretlerini ancak vergisini ödediklerini belgelemek şartıyla yurtdışına transfer edebilirler. Belirtilen bu katı kambiyo rejimi, bankaların para akışının dışında kalmasına neden olmakta ve özellikle gümrükler kullanılmak suretiyle, yasa dışı yollardan yurtdışına transfer yapılmasına yol açmaktadır.

İthalatta, her bir ithal anlaşması için azami 25.000 dolar'a kadar peşin ödeme yapılabilen, 25.000 dolar'ın üzerindeki peşin ödemelerde Azerbaycan Milli

Bank'ından (Merkez Bankası) izin alınması gerekmekteydi. Ancak, 6/5/2004 tarihinde Milli Bank'ın aldığı bir kararla bu sınırlama kaldırılmıştır. Mal bedeli gelmeden ihracatın gerçekleştirilebilmesi ancak, akreditif yoluyla mümkün olmakla birlikte, yüksek komisyon oranları maliyeti yükselttiğinden, firmalar için bu yol cazip olmamaktadır. Bankacılık sektörü dışında genelde eski düzen devam etmekle birlikte bankacılık sektöründe uluslararası kabul görmüş muhasebe standartları uygulanmaktadır.

- Sigortacılık

Azerbaycan'da 28 sigorta şirketi faaliyet göstermektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti Sigorta Kanunu'na göre sigorta şirketlerinde yabancı sermayenin payı %49'dan fazla olamamaktadır. Sigorta şirketlerinin 12'sinin sermayesi 2 milyon manat, 11'nin sermayesi 2-3 milyon manat, 5'nin sermayesi 3-7.5 milyon manat'tır. Sigorta konusunda faaliyet gösteren Türk ortaklı şirketler de bulunmaktadır. Bunlar Günay Anadolu Sigorta ve Başak-İnam Sigorta'dır. Günay-Anadolu Sigorta Şirketinin payının %51'i Azerbaycan'ın Günaybankı'na, %49'u ise Türkiye'nin Anadolu Sigorta Şirketine aittir.

- Enerji

2006 yılında elektrik enerjisi üretimi %6.1 artmış, onun %10.5'i su elektrik santrallerinde, %89.5'i ise termo elektrik santrallerinde üretilmiştir. Doğal gaz ve petrol elektriğe karşı rakip mal olduğu için 2007 ve 2008 senelerinde ikisinde de bir artış olduğundan, elektrik üretimi ve tüketimi azalmıştır.

Azerbaycan, BDT ülkeleri arasında en büyük üçüncü petrol üreticisidir. Petrol ve gaz üretimi ekonominin belkemiğini oluşturmaktadır. Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin yaklaşık 10 milyon varil, doğal gaz rezervlerinin ise, yaklaşık 170 milyar metreküp olduğu tahmin edilmektedir. Petrol rezervlerinin Körfez ülkelerine kıyasla az olmasına rağmen, Azerbaycan, dünya petrol piyasasına günde 1-1.5 milyon varil sürebilecek, dolayısıyla, dünya petrol arz ve fiyatlarını etkileyebilecek kapasiteye sahiptir. Ülke topraklarının %60'ında petrol bulunduğu tahmin

edilmektedir. Hazar Denizi'nin yasal statüsü üzerinde Rusya ile süren anlaşmazlıklar Azerbaycan petrol sektörünün gelişiminin önündeki en büyük engel olarak görülmektedir. Hazar Denizi'ne kıyısı olan İran ve Türkmenistan Rusya'yı desteklemektedir. Son inşa edilmiş Bakü-Ceyhan boru hattı ise 25 milyon ton ham petrolün taşıma kapasitesine sahiptir.

Tablo 12: Azerbaycan'da Elektrik-Petrol ve Doğalgaz Üretimi (2003-2008)

| Ürün Adı | 2003 | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 |
|-------------------------------------|------|------|------|------|------|------|
| Elektrik (Milyar kw/saat) | 21.0 | 21.4 | 22.5 | 23.9 | 20.3 | 20.2 |
| Ham Petrol (Milyon ton) | 15.4 | 15.6 | 22.2 | 32.3 | 41.6 | 44.5 |
| Doğal Gaz (Milyar. m ³) | 5.1 | 4.9 | 5.7 | 6.8 | 11.0 | 22.8 |

Kaynak: State Statistical Committee of Azerbaijan; (<http://www.azstat.org>)

19. yüzyılın sonlarında yeni petrol kaynaklarının keşfi ile Azerbaycan hızlı bir şekilde dünyanın petrol sanayisinin merkezine dönüşmeye başladı ve global petrol üretiminin %50 karşılıyordu. Bu dönemde Shell, Rothschild, Nobel brothers ve diğer dünyanın önde gelen petrol şirketleri ve yatırımcıları Azerbaycan'da iş yapmaktaydılar. Sovyetler Birliğinin kurulması ile 74 yıllık bir dönem aralığında Azerbaycan petrol sanayisi yabancı yatırımcılar için kapanmış olup 20. yüzyılın sonu itibarıyla yine dünyanın önde gelen petrol şirketlerinin odak noktasına çevrilmiştir¹⁹⁸.

1994 yılından bu güne kadar Azerbaycan'da toplam 23 petrol anlaşması yapılmış olup, bunlarda en büyük olanı (630 milyon ton petrol) Azeri-Çırac-Güneşli (BP, Unocal, Inpeh, Statoil, EhhonMobil, TPAO, Devon, Itochu, Delta Hess ve SOCAR) projesidir. Azerbaycan'ın Sanayi ve Enerji Bakanlığı'nın verilerine göre,

¹⁹⁸ ENER, M., AHMEDOV, O. (2010) Türkiye-Azerbaycan Petrol-Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke Ekonomileri ve Avrupa Birliği Açısından Önemi. DEÜ, İ.İ.B.F. İzmir İktisat Kongresi Anısına II. Ulusal İktisat Kongresi, Türkiye'nin İktisadi Dönüşüm Süreci. s, 237-256. s.240.

Azerbaycan'ın yapılan anlaşmaları kapsayan bölgelerinde dünya petrol rezervlerinin %0.7'ne tekabül eden 6-8 milyar varil (1 milyar ton) petrol rezervi bulunmaktadır.

Azerbaycan'ın faaliyette olan yataklarında 200 milyar m³ doğalgaz rezervi bulunmaktadır. Dünyanın önemli kondensat yatağı olan Şahdeniz yatağının keşfi ile birlikte, doğal gaz rezervinin yaklaşık bir trilyon m³ olduğu tespit edilmiştir. Azerbaycan'ın onaylanan toplam doğal gaz rezervleri ise 1.37 trilyon m³'tür. Onaylanan doğal gaz rezervlerine göre Azerbaycan dünyanın %0.8'ine tekabül eden bir doğal gaz rezervine sahiptir.

- Doğal Kaynaklar

Azerbaycan yeraltı kaynakları bakımından çok zengin bir ülkedir. Başlıca kaynakları, kurşun, çinko, bakır, demir cevheri, barit, alüminyum, kobalt, arsenik, mermer, kireç taşı, siyanit, maden tuzu, kaya tuzu, altın ve gümüş gibi değerli madenler de bulunmaktadır. Ülkenin en büyük yeraltı zenginliği petroldür. Petrol ve doğalgaz, Bahar, Kum Adası, Neft Taşları, Neftçala ve Sangaçal'da çıkarılmaktadır.

Kaynakların çoğunun kullanılmasına rağmen, madencilğin acil modernizasyona ihtiyacı vardır. Demir rezervlerinin 200-250 milyon ton civarında olduğu tahmin edilmektedir. Demir cevheri çıkarımı SSCB'nin dağılmasından sonra durmuştur. Bunun nedeni, en önemli alıcı konumundaki Gürcistan'ın düşük kaliteyi öne sürerek demir satın almaktan vazgeçmesidir. Ancak, Alman ve İngiliz firmaları demir yataklarının rehabilitasyonu ile ilgilenmektedir. Filizçay'daki polimetalik cevher yataklarında önemli bir potansiyel olduğu tahmin edilmektedir.

- Para ve Sermaye Piyasaları

2007 yılında Azerbaycan'da faaliyet gösteren borsaların gerçekleştirdikleri 530 açık artırmada 7 milyar 54 milyon manatlık döviz stoku, hisse senedi, gayrimenkul ve teknik amaçlı ürün satışı yapılmıştır.

İster gerçekleştirilen açık artırmaların sayısına göre, isterse de hacmine göre Bakü Bankalararası döviz borsası ve Bakü Fon Borsası önemli yerleri

paylaşmaktadırlar. Bakü Bankalararası döviz borsasında 1.682.2 milyon manatlık döviz satmış ve 50 milyon manatlık kredi işlemleri gerçekleştirmiştir. Bakü Fon Borsasında 1.387.2 milyon manatlık veya 2005 yılı ile karşılaştırıldığında edildiğinde 2.7 katı hisse senedi satılmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası ve Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi'nin verilerine göre 2007 yılında ülke ekonomisine yapılan toplam yatırım tutarı 7.970.3 milyon dolar olup, bunlardan 4.751.4 milyon doları iç yatırımlar, 3.218.9 milyon dolar'ı ise yabancı yatırımlardır. Bu da geçen yılın aynı dönemi ile kıyaslandığında %3 fazladır.

Tablo 13: 2007 Yılında Azerbaycan'a Yönelik Yabancı Sermaye Yatırımları

| Ülkeler | Yatırım Miktarları (Milyon ABD doları) |
|-----------------|---|
| İngiltere | 1.366.6 |
| ABD | 769.1 |
| Japonya | 402.5 |
| Norveç | 251.3 |
| Türkiye | 198.4 |
| İran | 41.9 |
| Çek Cumhuriyeti | 26.1 |
| Fransa | 15.1 |
| Almanya | 11.6 |

Kaynak: State Statistical Committee of Azerbaijan; (<http://www.azstat.org>)

Ülkeye gelen yabancı sermayenin büyük bir kısmı Bakü ve yakın çevresine yönelmiştir. Yabancı sermayenin desteklenmesindeki keyfi uygulamalar ve benzeri nedenler özellikle petrol sektörü dışındaki alanlara yabancı sermaye akışını önlemektedir.

2.2.7. Turizm

Azerbaycan Devleti tarafından “2002-2005 Yıllarında Azerbaycan’da Turizmin Kalkınması İle İlgili Devlet Programı” hazırlanmıştır. Devlet Programına göre ÷lkeye yabancı turistleri çekmek için yeni turistik tesislerin kurulması öngörülmektedir. Son yıllarda Azerbaycan’da bu konuda önemli ilerlemeler gerçekleştirilmiş ve ÷lkenin turistik bölgelerde standartlara uygun yeni tesisler kurulmaya gayret edilmektedir. Azerbaycan’ın daha da iyi gelişmesi için özellikle turizm sektöründe Haydar Aliyev’in ”Azerbaycan Cumhuriyeti 2002-2005 yıllarında Turizmin gelişimine dair” 27 Ağustos 2002 yılındaki kararı ile, devlet programının yürürlüğe girmesi, turizmin gelişiminde yatırımların önemli yerlere harcanması, yolların ve alt yapının iyileştirilmesi gibi uygulamalarla turizm sektöründe belirli ölçülerde ilerleme kaydedilmiştir.

Turizm birçok sektör ve sosyal olayla ilgili bir faaliyet dalı olduğu için turizm politikası; para, ulaştırma, imar, iç ve dış ticaret, eğitim, tarım, endüstri gibi üretken olan ve olmayan sektörlerin karar mercilerinin davranışları, tutumları ve politikaları dikkate alınmadan ve değerlendirilmeden belirlenemez; uygulama olanağına ve başarıya ulaşma şansına sahip olamaz¹⁹⁹. Bu nedenle, bağlantılı olduğu sektörlerin durumlarını göz önünde bulundurmadan turizm politikasının belirlenmesi, istenmeyen sonuçlara yol açabilecektir. Daha genel bir ifadeyle turizm politikası, ÷lkedeki diğer politika uygulamalarıyla ve turizm sektörüyle bağlantılı olan sektör politikalarıyla uyumlu olmalıdır²⁰⁰.

Ülkenin bölgelerinin turist alanlarının ve turlarının oluşturulması ile bağlı yedi yönde turlar hazırlanmıştır. Bu bölgeler şunlardır:

- Abşeron
- Qobustan-Şamahı-Ağsu-Göyçay-İsmayılı-Kürdemir-Zerdab-Ağdaş

¹⁹⁹ OLALI, H., TİMUR, A. (1988) a.g.e. s.317.

²⁰⁰ INSKEEP, E. (1991) Tourism Planning An Integrated and Sustainable Development Approach, Van Nostrand Reinhold, New York. s.170.

- Hızı-Siyezen-Deveçi-Haçmaz-Quba-Qusar
- Qebele-Oğuz-Şeki-Qah-Zaqatala-Balaken
- Gence-Goranboy-Hanlar-Gedebey-Tovuz-Qazah
- Salyan-Masallı-Lerik-Lenkeran-Astara
- Nahçıvan-Şahbuz-Şerur-Sederek-Ordubad-Culfa-Babek

Azərbaycan'da Turizm Sektörünə Yönelik Devlet Kuruluşlarından Elde Edilen Gelir ve Harcamaların gelişimini de Tablo 14'den izleye bilirik.

Tablo 14: Turizm Sektörünə Yönelik Devlet Kuruluşların Gelir ve Harcamaları

| (Bin Manat) | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 |
|---|-------|-------|-------|-------|
| Turizm kuruluşlarından elde edilen toplam gelir | 115.0 | 157.3 | 191.2 | 432.3 |
| Turist hizmetlerinden gelen gelir | 108.3 | 157.3 | 191.2 | 429.7 |
| Turizm faaliyetine çekilen genel harcamalar | 103.3 | 140.8 | 173.1 | 413.3 |
| Turist hizmetleri harcamaları | 103.3 | 140.8 | 173.1 | 413.3 |
| Madi masraflar | - | 1.5 | 12.2 | 225.2 |
| Ücret | 17.3 | 25.1 | 31.2 | 73.1 |
| Sigortalar ve sosyal fonlar | 4.1 | 5.6 | 8.1 | 16.1 |
| Amortismanlar | 12.3 | 13.5 | 8.0 | 19.4 |
| Diğer harcamalar | 69.6 | 95.1 | 113.6 | 79.5 |
| Turist hizmetlerine diğer harcamalar | - | 5.1 | 34.5 | - |
| Yerleşme ve ağırlamak harcamaları | - | - | - | - |
| Ulaşım harcamaları | - | 3.2 | 5.0 | - |
| Gıda harcamaları | - | - | 23.0 | - |
| Tur harcamaları | - | 1.9 | 3.0 | - |
| Vize harcamaları | - | - | - | - |
| Turizme yapılan diğer masraflar | - | - | 3.5 | - |

Kaynak: Azərbaycan Devlet İstatistika Komitesinin Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

1997 yılı sonunda Azerbaycan'da devlete ait mevcut büyük otellerin ve dinlenme amaçlı sanatoryumların özelleştirilmesi Cumhurbaşkanlığı Kararı ile kararlaştırılmıştır. Devlete ait otellerin özelleştirilmesi yabancı sermayeye de açık bulunmaktadır. Bu amaçla devlet mülkiyetinde olan 96 adet otel ve misafirhane anonim şirket statüsüne kavuşturulmuştur. Azerbaycan'da Turizm Sektörüne Yönelik Özel Kuruluşlardan Elde Edilen Gelir ve Harcamaları Tablo 15 den izleyebiliriz.

Tablo 15: Turizm Sektörüne Yönelik Özel Kuruluşların Gelir ve Harcamaları

| (Bin Manat) | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 |
|---|---------|---------|----------|----------|
| Turizm kuruluşlarından elde edilen gelir | 4.597.0 | 7.759.5 | 14.913.7 | 16.000.8 |
| Turist hizmetlerinden gelen gelir | 2.718.9 | 4.453.1 | 10.663.1 | 11.939.4 |
| Turizm faaliyetine çekilen genel harcamalar | 4.325.2 | 6.401.6 | 12.864.6 | 14.535.3 |
| Turist hizmetleri harcamaları | 2.598.6 | 3.795.5 | 8.844.6 | 10.877.9 |
| Maddi masraflara | 440.1 | 270.9 | 827.6 | 994.1 |
| Ücret | 325.3 | 508.9 | 1.433.1 | 1.986.6 |
| Sigortalar ve sosyal fonlar | 64.1 | 108.1 | 340.0 | 434.8 |
| Amortismanlar | 114.8 | 213.7 | 434.9 | 547.7 |
| Diğer harcamalar | 1.654.3 | 2.693.9 | 5.809.0 | 6.914.7 |
| Turist hizmetlerine diğer harcamalar | 772,8 | 1.073.2 | 5.173.0 | 3.567.4 |
| Yerleşme ve ağırlamak harcamaları | 107.3 | 217.4 | 215.8 | 308.7 |
| Ulaşım harcamaları | 141.6 | 338.8 | 148.0 | 85.8 |
| Gıda harcamaları | 340.8 | 340.5 | 318.9 | 225.1 |
| Tur harcamaları | 2.5 | 6.0 | 38.1 | 35.0 |
| Vize harcamaları | 2.1 | 0.4 | 125.3 | 26.2 |
| Turizme yapılan diğer masraflar | 178.5 | 170.1 | 4.327.0 | 2.886.6 |

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistika Komitesinin Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan alınan son bilgilere göre ülkede 182 turizm şirketi ve 242 otel faaliyet göstermektedir. Baküde 181 odalı "Hyatt Regency-Baku",

159 odalı “Hyatt Park Baku, 61 odalı “Ehcelsior”, 96 odalı ”Grand Hotel Europe-Baku”, 40 odalı “Radisson SAS Plaza,” 15 odalı “Meridian”, 262 odalı “Crescent Beach Hotel”, 248 odalı “Park Inn Hotel”, 25 odalı “Dolphin”, 24 odalı “Diplomat”, 26 odalı “Yacht Club Hotel” hizmet sunmaktadır. Ayrıca ülkenin muhtelif yerlerinde oteller ve turizm yapıları vardır.

Ekim 2004’den Aralık 2005’e kadar 32 otel sınıflandırılmış; biri “5+” yıldız, 4’ü “5” yıldız, 14’ü “4” yıldız, 6’sı “3” yıldız, 3’ü “3+” yıldız, 3’ü “2” yıldız, 1’i “1” yıldızlı otel sertifikası almıştır. Ayrıca, Bakü, Abşeron, Gence, Nahcivan, Şeki, Guba, Lenkaran, Berde’de yeni modern Olimpik Kompleksler bulunmaktadır. Azerbaycan’da Turizm Sektörüne Yönelik Yabancı Kuruluşlardan Elde Edilen Gelir ve Harcamaları Tablo 16 dan izleyebiliriz.

Tablo 16: Turizm Sektöründe Yabancı Kuruluşların Gelir ve Harcamaları

| (Bin Manat) | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 |
|---|---------|-------|-------|-------|
| Turizm kuruluşlarından elde edilen gelir | 1.126.5 | 288.8 | 459.7 | 227.8 |
| Turist hizmetlerinden gelen gelir | 1.036.2 | 111.2 | 389.7 | 158.8 |
| Turizm faaliyetine çekilen genel harcamalar | 1.061.0 | 255.1 | 425.3 | 205.9 |
| Turist hizmetleri harcamaları | 1.010.2 | 103.5 | 365.3 | 160.8 |
| Maddi masraflara | 87.6 | 22.9 | 8.3 | 22.9 |
| Ücret | 47.5 | 48.1 | 36.5 | 28.2 |
| Sigortalar ve sosyal fonlar | 4.8 | 8.8 | 8.0 | 6.4 |
| Amortismanlar | 39.4 | 23.7 | 5.6 | 4.8 |
| Diğer harcamalar | 830.9 | - | 306.9 | 98.5 |

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistika Komitesinin Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

Bölgelerde yeni turizm altyapısı yaratmak ve turizm destinasyonlarını geliştirmek amacıyla yatırım projeleri hazırlanmaktadır: UNDP, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Devlet Petrol Şirketi tarafından yürütülen “House of Energy and Fire”

projesi 19.000.000 dolar değerindedir. Ayrıca Avrasya fondunca finanse edilen ve teknik desteği Kùltür ve Turizm Bakanlığı ve bir STK olan “Agro-Consult” nca sağlanan “Yeşil Kır Turizmi” projesi sözkonusudur. 240.000 dolarlık turizm enformasyon merkezleri kurma projesi tamamlanma aşamasındadır. Bu proje de Kùltür ve Turizm Bakanlığı ve UNDP finanse edilmektedir. Bu büroların açılacağı 7 bölge belirlenmiş ve Bakü, Şamahı Haçmaz, Nahcivan, Gence, Şeki ve Lenkeran’da yeni bürolar açılmıştır.

Kùltürel mirası korumak amacıyla Şirvanşahlar Sarayı (Bakü) ve Şeki Han Sarayı Mümine Hatun Türbesi ve UNESCO tarafından dünya çapında önemli sayılan Karabağlar (Nahcivan) Türbeleri, Ashabi Kahv Ziyaretkahı onarılmaktadır. Bu abideler için uygun bir turizm altyapısı vardır. Proje Dünya Bankası kaynağıyla yürütölmektedir. Maliyeti 8.000.000 dolardır.

2002’den başlayarak Azerbaycan her yıl büyük Moskova, Londra, Berlin, İstanbul fuarlarında iştirak etmektedir. Ayrıca Dağistan, Kuveşt, Umman, Özbekistan, Moldova ve Ukraynadaki fuarlara da katılmaktadır ve Baküde beşincisi gerçekleştirilen uluslararası turizm fuarı "AITF" yapılmıştır.

2.3.EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLER

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan her yönde gelişen bir ülkedir. Azerbaycan, 1992 yılında BM’e katılmış, AGİT, IBRD, EBRD ve aynı zamanda IMF, Dünya Bankası, ECO ve NATO’nun Barış İçin Ortaklık programlarının üyesidir. Azerbaycan, Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Moldova ve Kazakistan ile serbest ticaret anlaşması yapmış olup, anlaşma çerçevesinde bu ülkelerden gelen ürünlerden (anlaşmada belirtilen ürünler hariç) gümrük vergisi alınmamaktadır.

2.3.1. Genel Durum

Azerbaycan’da özel sektör ile kamu kurum ve kuruluşları tarafından 2006 yılında dünyanın 139 ülkesi ile ticari ilişki kurulmuştur. Bu dönemde, dış ticaret

hacmi 11.636.6 milyon ABD doları düzeyinde gerçekleşmiştir. Azerbaycan'a 1993-2007 yılları arasında 30 milyar dolar civarında doğrudan yabancı sermaye girişi olmuştur.

Türkiye Azerbaycan'da 1995-2006 yılları itibariyle petrol ve doğal gaz sektörüne yönelik yabancı sermaye yatırımlarında ABD ve İngiltere'den sonra üçüncü sırada, petrol ve doğal gaz dışı sektöre yönelik yabancı sermaye yatırımlarında ise ikinci sırada yer almıştır.

TPAO'nun Bakü Temsilciliğinden alınan bilgilere göre, TPAO'nun 1994-2006 yılları arasında Azerbaycan'daki toplam yatırım tutarı 2.502.000.000 dolar'a ulaşmıştır. Bütün bunların yanında üçüncü ülkelerden gelen Türk sermayesiyle birlikte, Türk firmalarının toplam yatırım miktarının, 3 milyar dolar'ın üzerinde olduğu tahmin edilmektedir.

2.3.2. Dış Ticaretin Genel Durumu

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra her yönlü gelişme süreci yaşayan bir ülkedir. Azerbaycan, Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Moldova ve Kazakistan ile serbest ticaret anlaşması yapmış olup, anlaşma çerçevesinde bu ülkelerden gelen ürünlerden (anlaşmada belirtilen ürünler hariç) gümrük vergisi alınmamaktadır.

Azerbaycan'da özel sektör ile kamu kurum ve kuruluşları tarafından 2006 yılında dünyanın 139 ülkesi ile ticari ilişki kurulmuştur. Bu dönemde, dış ticaret hacmi 11.636.6 milyon daha sonra 2008'de bir patlama yaparak 54.919.6 milyona ve 2009'da ise 20.826.8 milyon ABD doları düzeyinde gerçekleşmiştir. Bu da aynı yılda ihracat, 14.699.8 milyon ve ithalat 6.127.0 milyon ABD dolarlık olarak gerçekleşmiştir. Bu da onu gösteriyor ki son yılda hem ihracatta hemde ithalat bir düşüş yaşanmıştır.

Dış ticaret, 2006 yılında 1.107.6 milyon ABD doları fazla vermiştir. Bu yılda dış ticaret hacminin %6.6'sı Türkiye ile, %26'sı BDT ülkeleri ile, %45.3'ü AB

ülkeleriyle, %28.7'si ise diğer ülkelerle yapılmıştır. Dış ticaret hacminin %2.7'si Türkiye ile, %7.2'i BDT ülkeleri ile, %45.7'si AB ülkeleriyle, %44.3'ü ise diğer ülkelerle yapılmıştır.

Tablo 17: Azerbaycanın Dış Ticareti (bin dolar).

| YILLAR | İHRACAT | İTHALAT | Denge | Hacim |
|--------|--------------|-------------|--------------|--------------|
| 1999 | 928.620.1 | 1.033.468.6 | -104.848.5 | 1.962.088.7 |
| 2000 | 1.744.899.9 | 1.172.069.1 | 572.830.8 | 2.916.969.0 |
| 2001 | 2.314.282.4 | 1.430.866.5 | 883.415.9 | 3.745.148.9 |
| 2002 | 2.167.522.2 | 1.665.346.9 | 502.175.3 | 3.832.869.1 |
| 2003 | 2.591.978.9 | 2.626.225.2 | -34.246.3 | 5.218.204.1 |
| 2004 | 3.614.307.1 | 3.504.324.4 | 109.982.7 | 7.118.631.5 |
| 2005 | 4.346.864.4 | 4.200.256.3 | 146.608.1 | 8.547.120.7 |
| 2006 | 6.372.112.7 | 5.264.513.2 | 1.107.599.5 | 11.636.625.9 |
| 2007 | 6.058.308.7 | 5.708.573.5 | 349.735.2 | 11.766.882.2 |
| 2008 | 47.756.229.4 | 7.169.470.3 | 40.592.759.1 | 54.919.699.7 |
| 2009 | 14.699.848.5 | 6.127.016.2 | 8.572.832.3 | 20.826.864.7 |

Kaynak:Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi

2008 yılı itibarı ile Azerbaycan'ın en çok ithalat yaptığı ülkeler arasında %18.8'lik payı ile Rusya Federasyonu, %11.3'lük payı ile Türkiye ve % 8.4'lük payı ile Almanya yer almaktadır (Tablo 18).

Bu tabloyu ise Azerbaycan'ın ihracatında ilk 10 Ülke ile karşılaştırdığımızda (Tablo 19) Azerbaycan'ın en çok ithalat yaptığı ülkeler; Rusya Federasyonu, Türkiye, Almanya daha düşük veya hiç ihracat yapmadığı için ilk 10 ülke sırasına dahil edilmemiştir.

Tablo 18: 2008 Yılında Azerbaycan'ın İthalatında İlk 10 Ülke

| SIRA NO | ÜLKE ADI | İTHALAT DEĞERİ (milyon\$) | Pay(%) |
|---------|------------|---------------------------|--------|
| 1 | Rusya | 1.349.7 | 18.8 |
| 2 | Türkiye | 807.3 | 11.3 |
| 3 | Almanya | 598.5 | 8.4 |
| 4 | Ukrayna | 567.2 | 7.9 |
| 5 | Çin | 478.5 | 6.7 |
| 6 | İngiltere | 385.9 | 5.4 |
| 7 | ABD | 266.1 | 3.7 |
| 8 | Finlandiya | 245.9 | 3.4 |
| 9 | Japonya | 240.5 | 3.4 |
| 10 | Kazakistan | 200.1 | 2.8 |

Kaynak: T. C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri. Temmuz 2009 Bakü.

Buna karşılık Azerbaycan'ın ihracat yaptığı ülkelerin başında ise ağırlıklı olarak İtalya (%40.2) bulunmakta, bu ülkeyi ABD (%12.6) ve İsrail (%7.6) izlemektedir (Tablo 19).

İhracatın; %81.5'i mineral mahsuller, %80.6'sı ham petrol ve petrol ürünleri, %1.7'si kara, hava ve deniz nakliyat vasıtaları, %8.4'ü gıda ürünleri, %3'ünü az kıymetli metaller ve ondan hazırlanan ürünler, %1.5'ni kimyasal ürünler, %1'ini dokuma maddeleri ve mamülleri, %1.2'sini polimer maddeler, plastik maddeler, kauçuk, reçine ve bunlardan hazırlanmış ürünler oluşturmaktadır²⁰¹. İthalatın; %30.2'ini makine ve aksamaları, elektrotekniki avadanlıklar, %12.4'ünü az kıymetli metaller ve ondan hazırlanan ürünler, %5.3'ünü mineral mahsuller, %15.9'unu gıda ve gıda ürünleri, %15.5'ini kara, hava ve deniz nakliye araçları, %5.9'unu kimyasal

²⁰¹ Erişim 09.11.2009: T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri. Mayıs 2008 Bakü. www.musavirlikler.gov.tr

ürünler, %3.1'ini polimer materyaller, plastik kütle, kauçuk, rezin ve bunlardan hazırlanmış mamüller ve 11.7'sini diğer ürünlerden oluşmaktadır.

Tablo 19: 2008 Yılında Azerbaycan'ın İhracatında İlk 10 Ülke

| SIRA NO | ÜLKE ADI | İHRACAT DEĞERİ (milyon \$) | Pay(%) |
|---------|-----------|-------------------------------|--------|
| 1 | İtalya | 19.220.1 | 40.2 |
| 2 | ABD | 6.014.2 | 12.6 |
| 3 | İsrail | 3.605.8 | 7.6 |
| 4 | Hindistan | 2.432.5 | 5.1 |
| 5 | Fransa | 2.322.6 | 4.9 |
| 6 | İspanya | 1.497.7 | 3.1 |
| 7 | Endonezya | 1.411.1 | 3.0 |
| 8 | Hollanda | 1.353.4 | 2.8 |
| 9 | Şili | 933.9 | 2.0 |
| 10 | İngiltere | 925.9 | 1.9 |

Kaynak: T. C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri. Temmuz 2009 Bakü.

Azerbaycan'ın genel dış ticaretine bakıldığında, 1999-2008 yılları arasında dış ticaret fazlası olduğu görülmektedir. Sadece 1999 yılı ile 2003 yıllarında dış ticaretin açık verdiği görülmektedir. Özellikle dünya petrol fiyatındaki artışlara bağlı olarak ve 2006 yılından itibaren ihracatta büyük artışlar kaydedilmiştir. 2007 yılına kadar 6 milyar seviyesine yükselen ihracat rakamları, 2008 yılında büyük bir patlama yaparak 47.8 milyar dolara yükselmiştir. 2009 senesinde ise ihracatı 14.6 milyar dolara ulaşmış ve bu da 2008 yılı ihracatından yaklaşık 30 milyar dolar az gerçekleştirilmiştir.

2.3.3. Türkiye İle Ekonomik ve Ticari İlişkiler

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla 18 Ekim 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ülke Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

Bağımsızlığa kavuştuğu ilk günden itibaren Türkiye Azerbaycan'ın dünya ile bütünleşmesine yardımcı olmak amacıyla siyasi, ekonomik ve diğer konularda ilişkilerin geliştirilmesine büyük önem vermiştir. Serbest piyasa ekonomisi modelini benimseyen Azerbaycan ile bu konuda sahip olduğu tüm tecrübesini aktarmaya ve paylaşmaya çaba göstermiştir. Ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi konusunda pek çok ikili anlaşmalar imzalanmıştır.

2.3.3.1. Ekonomik İlişkilerin Genel Durumu

Serbest piyasa ekonomisi modelini benimseyen Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik ve ticari ilişkileri geliştirmek amacıyla ilk anlaşma 1/11/1992 tarihinde imzalanmıştır. Bu anlaşmanın dışında; Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile sınır ticareti, ikili ticaretin finansmanı, küçük ve orta ölçekli sanayi işletmelerinin geliştirilmesi ve teknik işbirliği, gümrük işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma, bilimsel, teknik, sosyal, kültürel ve iktisadi sahalarda işbirliği, iki ülke arasında gümrük evrakları ve işaretlerinin karşılıklı tanınması gibi konularda değişik tarihlerde protokol ve anlaşmalar imzalanmıştır.

Yukarıda isim olarak belirtilen anlaşmaların dışında iki önemli anlaşma daha bulunmaktadır. Bunlar, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Hakkında Anlaşma²⁰² ve Türkiye ile Azerbaycan Arasında Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması'dır²⁰³. Böylece, ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik hukuki altyapı büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde önemli rol oynayan Türkiye-Azerbaycan Karma Ekonomik Komisyonu I. Dönem Toplantısı 25-26 Şubat 1997 tarihlerinde Ankara'da II. Dönem Toplantısı 29-30 Mart 2001 tarihinde Bakü'de ve III. Dönem Toplantısı 12-14 Nisan 2005 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilmiş ve

²⁰² A.C. Milli Meclisi tarafından 14/6/1994 tarih ve 820 sayılı karar ile, Türkiye tarafından ise 25/7/1996 tarih ve 4152 sayılı Kanun ile onaylanarak 31/7/1996 tarih ve 22713 sayılı Resmi Gazetede yayımlanmış ve yürürlüğe girmiştir.

²⁰³ A.C. Milli Meclisi tarafından 9/4/1994 tarihinde imzalanan anlaşma her iki ülkenin parlamentosu tarafından onaylanmış ve 1/1/1998 tarihinden itibaren yürürlüğe konulmuştur.

ilişkilerin geliştirilmesi yönünde önemli kararlar alınmıştır. Daha sonra Azerbaycan-Türkiye Karma Ekonomik Komisyonu (KEK) IV. Dönem Toplantısı ise 27-28 Temmuz 2006 tarihinde Bakü'de gerçekleştirilmiştir.

Kültürel yönden benzer özellikler taşımaları nedeniyle dışa açılmak isteyen iş adamları ve yatırımcıları için Türkiye ve Azerbaycan cazip bir pazardır. Ekonomik ve ticari ilişkiler kapsamında her iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi genişlerken, diğer taraftan Türk firmaları Azerbaycan'da doğrudan ticari ve sınai faaliyetlere başlamışlardır.

Azerbaycan ekonomisinde aktif olarak yer alan Türk müteşebbisleri, telekomünikasyon, bankacılık ve sigortacılık, finansal kiralama, inşaat-taahhüt, basın-yayın, eğitim, sağlık, ulaştırma, otomotiv, imalat sanayi, petrol gibi hemen her konuda faaliyet göstermektedirler. Bu faaliyetlerin bir kısmı ferdi girişim, bir kısmı küçük ve orta ölçekli işletmeler şeklinde başlamış ve bunlardan bazıları, başarılı çalışmaları neticesinde, özel sektörde Azerbaycan'ın öncü kuruluşları haline gelmişlerdir.

İkili ve ticari ilişkilerimizin geliştirilmesinde bankacılığın büyük önemi bulunmaktadır. Azerbaycan'da Ziraat Bankası'nın ortaklığı ile kurulan Azer-Türk Bank bu konuda öncü olmuş ve daha sonra kurulan Royalbank, Yapı ve Kredi Bankası (Koçbank) ve Cibank gibi Türk sermayeli bankalar iş adamlarının çalışmalarına büyük katkılar sağlamışlardır.

Türk sermayeli şirketler Azerbaycan'ın serbest piyasa ekonomisine adaptasyonunda doğrudan ve dolaylı olarak birikimleriyle, tecrübeleriyle önemli rol oynamaktadırlar. Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk firmaların sayısı konusunda tereddütler bulunmaktadır. Devlet İstatistik Komitesi, Vergiler Bakanlığı, Adalet Bakanlığı'nın rakamları birbirini tutmamaktadır. 2007 yılı sonu itibariyle değişik statülerde toplam 2.083 Türk şirketi, Azerbaycan'da resmi kuruluş işlemi yaparak tüzel kişilik kazanmıştır.

Türk Firmalarının enerji dışı sektörlerle yönelik yatırımları 700 milyon dolar'ın üzerindedir. Sadece TPAO'nun, 1994-2007 döneminde petrol sektörüne yaptığı yatırım 2.802.000.000 dolar düzeyindedir. Kayda girmemiş ve üçüncü ülkelerden gelen Türk sermayesiyle birlikte, Türk firmalarının toplam yatırım miktarının, 3 milyar dolar'ın üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Türkiye bu haliyle ABD ve İngiltere ile birlikte Azerbaycan'a en çok yatırım yapan ülkelerden biridir. Azerbaycan'daki petrol dışı yabancı sermaye yatırımlarında Türkiye birinci sırada yer almaktadır. Türk sermayeli şirketlerde 50.000 civarında kişi istihdam edilmektedir.

Türk firmalarının üstlendikleri projeler arasında TRASECA "İpek Yolu" projesi çerçevesinde kara yollarının inşası, elektrik santrallerinin inşası ve modernizasyonu, iş merkezleri kurulması, lüks konut inşası, Sangaçal terminali tank rezervuar işi, orduevi binası inşası, Milli Bank binasının inşası, Beynelhalk Bank binasının inşası, Bakü Hava Alanı inşası, Nahçıvan Hava Alanı inşası, Bakü Eğlence Merkezi inşası, Avrupa Oteli inşası, ISR Plaza inşası, "Güney Mugan" projesi, tarihi ve turistik komplekslerin bakımı ve onarımı, petrol boru hattı ile ilgili yapım ve onarım işleri, Bakü Sahil Projesi, kombine gaz çevirimi elektrik santrali, Nahçıvan baraj inşası vs. gibi işler yer almaktadır²⁰⁴.

"Büyük İpek Yolu"nun 503 km.'lik kısmı Azerbaycan arazilerinden geçmekte olup, Bakü-Alet-Gazimemmet-Kürdemir-Yevlah-Gazah kara yollarını kapsamaktadır. "Büyük İpek Yolu"nun Alet-Gazimemmet ve Gence-Şemkir ilçeleri arasında karayolunun inşası Türkiye'nin "Turan Hazinedaroğlu" ve "Öztaç İnşaat" ortaklığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Dünya Bankası Gence-Şemkir ilçeleri arasındaki kara yolunun inşası için 7 milyon ABD doları ve Şemkir-Gazah ilçeleri arasındaki kara yolunun inşası için ise 33 milyon dolar kredi sağlamıştır.

Diğer taraftan, Azerbaycan uluslararası bağımsız risk değerlendirme şirketlerince yapılan değerlendirmelerde riskli ülkeler arasında yer almaktadır.

²⁰⁴ ATİB. (2005) Azerbaycan-Türkiye İşadamları Birliği. Yabancı Yatırımcıların İzlemesi Gereken Hukuki Prosedürler. Atib Yayın No: 5. s.3-7.

Ülkenin riskli olması, zaman zaman firmalar için kimi olaylarda sorunlar yaratıyor olsa da, fizibilite çalışmalarında risk unsurunu daha fazla dikkate alan 3. ülke müteahhitlik firmalarının bölge pazarına girişini engellemekte ve firmaların rekabet şansını artırmaktadır. Öte yandan firmaların bu durumunu uygun koşullu kredi ve politik risk sigortası ile beraber hareket eden 3. ülke firmalarına karşı uzun vadede korumaları mümkün değildir. Bu açıdan, Türk müteahhitlik firmalarının bölgedeki pazar paylarını koruyabilmelerini teminen uzun vadeli tedbirler alınmalıdır.

2.3.3.2. Türkiye-Azerbaycan Dış Ticareti

1991 yılından itibaren gelişen siyasi ve ekonomik ilişkilere paralel olarak artan dış ticaret hacmi Türkiye lehine fazla vermekteydi ancak, 2006 Haziranından BTC'nin de devreye girmesinden sonra ilk defa Azerbaycan'la olan dış ticaret 2006 yılında açık vermiştir.

Ancak, 1998 yılında yaşanan Rusya krizi sonrası Ruble'nin devalüe edilmesinin de etkisi ile Rus malları Azerbaycan pazarında mutlak fiyat avantajı sağlamış ve halkın gelir seviyesinin de düşük olması sebebiyle fiyat talebi belirleyici en önemli kriter haline gelmiştir. Bu gelişmelerin sonucu olarak, Türkiye'den gelen mallara olan talep azalmıştır. Bu durum, Azerbaycan'da iş yapan Türk işadamlarını da doğrudan etkilemiştir. 1999 yılında Azerbaycan ile Türkiye arasında olan ticarete geçmiş yıllara göre düşme görülmüştür. 1996, 1997 ve 1998 yıllarında en fazla ithalatın yapıldığı ülke Türkiye olurken, daha sonraki yıllarda Türkiye'nin ihracat liderliği ortadan kalkmıştır.

2006 yılı itibariyle Türkiye Azerbaycan'a yönelik ihracatta %6.1 düzeyinde bir payla Rusya Federasyonu, İngiltere ve Almanya'dan sonra dördüncü sırada yer almaktadır (Tablo 19). Buna karşılık ithalatta Rusya'nın %18.8 payı ile sonra Türkiye'nin Azerbaycan ithalatındaki payı %7.3 düzeyinde gerçekleşmiştir²⁰⁵(Tablo 18).

²⁰⁵ Erişim 15.06.2009: <http://www.ekodialog.com/Konular/Avrasya%2520Ulkeleri/>

Tablo 20: Azerbaycan-Türkiye Ticaret Dengesi (milyon dolar)

| Yıllar | Azerbaycan'a İhracat | Azerbaycan'dan İthalat | Denge | Hacim |
|--------|-------------------------|---------------------------|--------|---------|
| 1992 | 87.1 | 125.6 | -38.5 | 212.7 |
| 1993 | 63.6 | 60.5 | 3.1 | 124.1 |
| 1994 | 76.2 | 16.6 | 59.6 | 92.8 |
| 1995 | 140.5 | 26.4 | 114.1 | 166.9 |
| 1996 | 216.2 | 39.0 | 177.2 | 255.2 |
| 1997 | 179.7 | 41.2 | 138.5 | 220.9 |
| 1998 | 220.1 | 135.8 | 84.3 | 355.9 |
| 1999 | 142.4 | 69.0 | 73.4 | 211.4 |
| 2000 | 128.4 | 104.9 | 23.5 | 233.3 |
| 2001 | 148.1 | 67.3 | 80.8 | 215.4 |
| 2002 | 156.2 | 83.4 | 72.8 | 239.6 |
| 2003 | 195.1 | 107.0 | 88.1 | 302.1 |
| 2004 | 224.8 | 182.6 | 42.2 | 407.4 |
| 2005 | 312.8 | 275.9 | 36.9 | 588.7 |
| 2006 | 385.0 | 388.1 | -3.1 | 773.2 |
| 2007 | 624.5 | 1.056.3 | -431.8 | 1.680.8 |
| 2008 | 807.3 | 626.2 | 181.1 | 1.433.5 |

Kaynak:A.C.Devlet İstatistik Komitesi

Değerlendirmeler yapılırken Azerbaycan Cumhuriyetinin istatistik verileri esas alınmıştır. Bu rakamlarla Türkiye (TUIK) rakamları büyük farklılık göstermektedir. Bu farkın büyük ölçüde Azerbaycan gümrük giriş kayıtlarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. 1993–2005 yılları arasında dengenin Türkiye aleyhinde olduğu görülmektedir. 2004 yılından itibaren dengenin düzelme eğilimine girdiği görülmektedir.

Şüphesizki, ticari ve ekonomik ilişkilerin uzun vadede sağlıklı ve istikrarlı gelişmesinde Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk işadamlarının önemi büyüktür.

Azerbaycan ekonomisine yaptıkları yatırımlar, ödedikleri vergiler ve sağladıkları iş imkanları ile göz ardı edilemeyecek katkıları yanında Türkiye ile ticari ilişkilerde de büyük rol oynamaktadırlar.

Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığının güçlenmesine katkı sağlarken, aynı zamanda Türkiye ile Azerbaycan arasında ekonomik köprü vazifesi gören işadamlarının önündeki engellerin kaldırılması, finansman sorunlarının çözümlenmesi ve uzun vadeli yatırım kararlarında kendilerini güvencede hissedebilecekleri sigorta mekanizmasının kurulması yönünde projeler üretilip hızlı bir şekilde uygulamaya konulması halinde, ekonomik ve ticari ilişkiler daha sağlam temellere oturacak ve gelişen ilişkiler her iki kardeş ülke halkının refahına hizmet ederken, bölgenin istikrara kavuşmasına da önemli katkılar sağlayacaktır²⁰⁶.

Azerbaycan Türkiye dış ticaretinin geliştirilmesi için;

- Uluslararası yükümlülükleri dikkate alarak Türkiye ile Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik entegrasyonun kurulması ve bunun ilk adımı olarak Tercihli Ticaret Anlaşması imzalanmasının,
- İhraç ürünlerinin mutlak surette kalite yönünden yeterli olmasının temini,
- Başta taşımacılık alanında olmak üzere, gümrüklerde, vize konusunda ve ticari ilişkileri etkileyen benzeri alanlarda projeler geliştirilmesi yerinde olacaktır.
- Stratejik önem arz eden alanlarda sektörel veya proje bazında firmaların desteklenmesinin,
- Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında imzalanan Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliği Anlaşmasının uygulanmasına yönelik olarak somut projelere dayalı bir İcra Planının vakit kaybetmeden hayata geçirilmesinin, yararlı olacağı mütalaa olunmaktadır.

²⁰⁶ GÖKÇE, M. (2008) Sovyet Sonrası Döneminde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Volume 1/3. s.177-209.

Azerbaycan, yer altı ve yer üstü kaynakları açısından son derece zengin, okuma yazma oranı yüksek, her yönlü gelişme çabası içerisinde olan Türkiye kardeş bir cumhuriyettir. Bağımsızlığını kazanmasından sonra Türkiye ile hemen her alanda protokoller ve anlaşmalar imzalamıştır.

Yeniden yapılanma çalışmaları yanında altyapı eksiklikleri, hukuki boşluklar, mahkeme kararlarının uygulanmaması, kurumsallaşamama, devlette devamlılık ilkesine uyulmama, kayıt dışı ekonominin yol açtığı haksız rekabet, serbest piyasa ekonomisi ile örtüşmeyen yasalar, bazı komşu ülkelerle yapılan serbest ticaret anlaşmaları ekonomik ve ticari ilişkiler istenilen düzeye çıkmasını engellemektedir.

Azerbaycan ile Türkiye arasında yaşanan sorunlar:

a) Her İki Ülkenin Uluslararası Yükümlülüklerinden Kaynaklanan Sorunlar

Buradaki temel sorun, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile Gümrük Birliği Anlaşması imzalamış olması ve bu çerçevede, AB Ortak Ticaret Politikasını benimsemiş bulunmasıdır.

Ayrıca Azerbaycan'ın 1993 yılında Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ile Azad Ticaret Sazişi imzalamış ve Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Kazakistan ve Kırgızistan'dan oluşan 5 Ülkeye önemli gümrük muafiyetleri tanımış olmasıdır. Böylelikle, zikredilen ülkeler pazara girişte daha avantajlı koşullar elde etmiş olmakta, yaklaşık %10-%15'leri bulabilen fiyat avantajları elde etmektedir.

b) Gümrük Alanında Yaşanan Sorunlar

Gümrüklerde depo ve antrepoların olmaması veya yetersiz olması, ülkeler olduğu gibi gümrüklerde de komisyonculuk (müşavirlik) müessesesinin gelişmemesi, hiç bir yasal dayanağı olmayan keyfi bekletmeler ve uygulamalar neticesi ödenen fazla yol vergileri yanında yasal olmayan ödemeler ayrıca, bazı ülkeler ile yapılan serbest ticaret anlaşması çerçevesinde gümrük vergisinin alınmaması, yine gümrüksüz mal girişinin önlenememesi Türkiye ve Azerbaycanı sıkıntıya sokmakta

ve genel olarak da ülkelerden gelen malların rekabet şansını son derece azaltmaktadır.

c) Taşımacılık Alanında Yaşanan Sorunlar

Azerbaycan ile Türkiye'nin Sınırının olmaması Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti hariç tarifeli kargo taşımacılığının yapılamaması ve demiryolu bağlantısının bulunmaması nedeniyle, karayolu taşımacılığı zorunlu olmakta ve bu durum maliyetleri artırmaktadır. Karayolu taşımacılığı İran ve Gürcistan üzerinden yapılmakta, İran tonaj sınırlaması uygulamakta, Gürcistan ve Azerbaycan'da yüksek yol vergileri alınmakta, bu durum zaman kaybının yanında ek maliyetler getirmekte, rekabet şansını azaltmaktadır. Bunun içinde ilk etapta, mevcut 2500 adet olan ücretsiz geçiş belgesi sayısının 6.000'in üzerine çıkarılması hususunun, Kara Ulaştırması Karma Komisyonu toplantısında gündeme getirilmesi yararlı olacaktır.

d) Bankacılık ve Ödeme Alanında Yaşanan Sorunlar

Ticaret Kanunu, Borçlar Kanunu, İcra ve İflas Kanunu, kıymetli evrak ve mali evrak hukuki gibi ticari hayatta çok önemli yer alan kanunların eksik, yetersiz veya hiç olmaması, ticaretin gelişmesini engellediği gibi, ihtilafların çıkmasına da yol açmaktadır.

2.4.AZERBAYCAN EKONOMİSİNDE TURİZMİN ÖNEMİ

Azerbaycan, Kafkas Dağları, ovaları, nehirleri, gölleri, 825 km'lik Hazar Denizi sahil şeridi, zengin mineral suları, birçok iklim tipinin bir arada yaşanması ve zengin tarih hazinesi ile turizm potansiyeli oldukça yüksek bir ülkedir. Dünyanın çeşitli bölgelerinde görülen 11 iklim tipinden 9'nun Azerbaycan'da bulunması, turizm etkinliklerinin çeşitliliğini sağlamaktadır. Azerbaycan'da turizm etkinlikleri daha çok dinlenmeye yönelik olup Hazar Denizi kıyıları ile kaplıcaların bulunduğu yerleri içine almaktadır. Bu durumda rekreasyona dayalı iç turizmin üstünlük taşıdığı ve kıyı-deniz turizmi ile kaplıca turizminin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Bu da sağlık turizmini canlandırmaktadır. Azerbaycan'da çok fazla şifalı su kaynağının,

volkan çamurlarının, tuzlu göl tedavi çamurlarının, şifalı çamur petrollerinin bulunması ülkenin sağlık turizmi açısından ne kadar elverişli koşullara sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan, Azerbaycan'ın Büyük Kafkas, Küçük Kafkas ve Talış Dağları gibi yüksek relyef alanlarına sahip olması, dağ ve av turizmi yönünden yüksek potansiyel taşımamasını sağlamıştır.

Görüldüğü gibi Azerbaycan'da turizm etkinlikleri oldukça çeşitlidir. Ancak önemli olan bu çeşitliliğin etkin bir şekilde kullanılarak ülke ekonomisine büyük katkı sağlayabilen bir sektör haline getirilmesidir. Doğal ortam zenginlikleri, Hazar Denizi sahil şeridi, birçok iklim tipinin bir arada yaşanması ve zengin tarihi hazinesi ile turizm potansiyeli oldukça yüksek bir ülke olan Azerbaycan Kafkasya Bölgesinin güney doğusunda 38° 24'-41° 54' kuzey enlemleri ile 44 ° 46'-50 ° 50' doğu boylamları arasında 86.600 km^2 'lik bir alanda yer almaktadır. Doğusunda Hazar Denizinin yer aldığı Azerbaycan'ın, kuzeyinde Rusya Federasyonu (Dağıstan Özerk Cumhuriyeti), kuzeybatısında Gürcistan, batısında Ermenistan, güneyinde İran ve güneybatısında Türkiye yer almaktadır.

Azerbaycan aynı zamanda Kafkaslar bölgesinde yıllık güneşlenme süresi en uzun ülkedir. Bununla beraber Azerbaycan'ın yüzey şekilleri de çok farklılık göstermekte olup, yükselti basamakları -28 m ile 4466 m arasında değişmektedir. Böylece ülkenin farklı rölyef şekillerine sahip olması da, turizm açısından çok çeşitli doğal rezervler barındırmaktadır. Bunlara örnek olarak, paleontolojik bakımdan önemli fosilli kayalar, yüksek şelaleler, nadir ağaç türleri, reliik ve endemik bitki türleri, göçmen kuşların kışlak alanları gösterilebilir. Ayrıca Azerbaycan'da 1000'e kadar mineral su kaynağı vardır. Bu şifalı sular yanında volkan çamurları, tuzlu göl tedavi çamurları, tedavi özellikli petroler (Naftalan), tedavi olmak, sağlığını korumak veya dinlenmek isteyenlere bu olanağı sunmaktadır²⁰⁷.

Öte yandan, Azerbaycan'ın yüksek rölyef alanlarına (Büyük Kafkas, Küçük Kafkas Dağları) sahip olması dağ ve av turizmi yönünden yüksek potansiyel arz

²⁰⁷ Erişim 05.07.2009: Turizmin Müasir Vəziyyəti və İnkişaf Perspektivləri. http://www.qalaktika.com/arxiv/az_turizmi.doc

etmektedir. Kısacası Azerbaycan'da turizm etkinlikleri oldukça çeşitli olup, ancak bu çeşitliliğin etkin bir şekilde kullanılarak ülke ekonomisine katkı sağlayabilen bir sektör haline getirilmesi beklenmektedir.

2.4.1. Azerbaycan'ın Turizm Potansiyeli

Azerbaycan'ın turizm potansiyeli, güzellikleri, tarihi eserleri, eşi bulunmayan sanat yapıları ile turizmin gelişmesi için birçok ülkeden daha büyük imkanlara sahiptir. Bakü ve ümumen Abşeron kıyılarında yazlar uzun ve güneşlidir, yıllık ortalama güneşlenme süresi birçok ülkelere göre daha uzundur. Buralarda deniz suyunun sıcaklığı 5-6 ay süreyle 20 derecenin üzerindedir. Bu kıyıları, özellikle Avrupa'nın soğuk, sisli ve yağışlı yerlerde yaşayanlar için ideal bir tatil yeri, adeta bir cennettir. Nabran, Yalama, Xaçmaz yöresinin benzeri olmayan plajları, yeraltı su kaynakları ile zengin ormanları turistlerin ilgisini çeker. Kafkas Dağları, Kura-Aras nehirleri, Göy Göl, yaylalar, ormanlar; volkanik dağlar, püsküren çamur volkanları, Azerbaycan'ın turizm potansiyelini artırır²⁰⁸.

Ayrıca Azerbaycan'ın tarihi kent kalıntıları, eski sanat yapıları, çok kıymetli eserlerin sergilendiği müzeleri, renkli folkloru ve dünyaca ünlü yemekleri ile eşine pek az rastlanan, hatta eşi olmayan bir ülkedir. Azerbaycan Cumhuriyetinde turizm inkişafına yöneltilmiş önemli Devlet kararlarından biri de Cumhurbaşkanı İlham Aliyevin 27 Ağustos 2002'ci il 1029 sayılı kararı ile "2002-2005'ci yıllar için turizmin inkişafının Devlet Proqramı" ve bu evraktaki "Tedbirler Planı" ireli sürülmüştür. Tüm bu gibi yapılan işlerde turizm harcamaları ve gelirleri aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

Aşağıdaki tabloda 2005-2008 yıllarında Azerbaycan'da turizm sektörüne yönelik toplam gelir ve harcamalar, maksatlarına ve amaçlarına göre verilmiştir (Tablo 21).

²⁰⁸ HÜSEYNOV, İ. EFENDİYEVA, N. (2007) Turizmin Esasları. Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazirliyi Azerbaycan Devlet Medeniyyet ve İncesenet Universitesi. Derslik. Bakı. s.3-6.

Tablo 21: Turizm Sektörüne Yönelik Toplam Gelir ve Harcamalar

| (Bin Manat) | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 |
|---|---------|---------|----------|----------|
| Turist hizmetlerinden gelen gelir | 4.035.3 | 4.788.1 | 11.646.1 | 12.987.6 |
| Turizm faaliyetine çekilen genel harcamalar | 5.661.4 | 7.054.4 | 13.843.0 | 15.612.1 |
| Turist hizmetleri harcamaları | 3.884.0 | 4.094.3 | 9.763.1 | 11.909.5 |
| Maddi masraflar | 533.6 | 295.3 | 865.6 | 1.255.0 |
| Ücret | 398.1 | 595.5 | 1.552.2 | 2.213.2 |
| Sigortalar ve sosyal fonlar | 74.8 | 123.3 | 368.8 | 484.8 |
| Amortismanlar | 170.0 | 258.3 | 491.7 | 637.7 |
| Diğer harcamalar | 2.707.5 | 2.821.9 | 6.484.8 | 7.318.8 |
| Turist hizmetlerine farklı harçlar | 772,8 | 1.078,3 | 5.207.5 | 3.590.2 |
| Yerleşme ve ağırlamak harçları | 107.3 | 217.4 | 215.8 | 308.7 |
| Ulaşım harcamaları | 141.6 | 342.0 | 153.1 | 85.8 |
| Gıda harcamaları | 340.8 | 340.5 | 341.9 | 225.1 |
| Tur harcamaları | 2.5 | 7.8 | 41.1 | 35.0 |
| Vize harcamaları | 2.1 | 0.4 | 125.3 | 26.2 |
| Turizme yapılan diğer masraflar | 178.5 | 170.2 | 4.330.3 | 2.909.4 |
| Turizm kuruluşlarından elde edilen toplam gelir | 6.020.9 | 8.480.0 | 15.966.6 | 17.120.5 |

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistika Komitesinin Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

2.4.2. Azerbaycan'ın Turizm Faaliyetleri

Azerbaycan'da turizm faaliyetleri tarihsel süreç içinde çok fazla değişime uğramıştır. Özellikle Ermenistan'ın Karabağ işgali ve bağımsızlığının ilk yıllarında ekonomik dar boğazlıklar ve yaşanan sosyoekonomik sorunlar nedeniyle turizm etkinliklerinde ve gelen turist sayılarında bir takım dalgalanmalar görülmüştür. Bunda tabii ki daha çok ülkenin içinde bulunduğu savaş durumu rol oynamıştır. Böylece, ülkede bu dönemlerdeki gelen turist sayısındaki değişim, turizm sektörünü önemli ölçüde etkilemiştir.

Tablo 22’de uluslararası turist taşımalarından da görüleceği gibi yeni yatırımlar Azerbaycan’a gelen turist sayısını arttırdığını izleyebiliriz.

Tablo 22: Uluslararası Turist Taşımaları (bin kişi)

| | 2003 | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 |
|---|--------|--------|--------|--------|--------|--------|
| Gelen yabancı ve yabancı ülkeye giden Azerbaycanlılar | 2512.7 | 2752.9 | 3111.9 | 3097.9 | 2964.0 | 4061.3 |
| Karayolu | 1578.0 | 1676.5 | 1923.2 | 1914.5 | 1802.1 | 2092.1 |
| Demiryolu | 374.4 | 435.0 | 507.2 | 470.9 | 477.2 | 686.1 |
| Havayolu | 542.8 | 616.6 | 656.6 | 687.7 | 658.0 | 1241.9 |
| Denizyolu | 17.5 | 24.8 | 24.9 | 24.8 | 26.7 | 41.2 |
| Gelen yabancılar (toplam) | 1038.0 | 1279.4 | 1282.1 | 1262.0 | 1332.7 | 1898.9 |
| Karayolu | 651.9 | 791.9 | 792.4 | 767.3 | 814.3 | 989.3 |
| Demiryolu | 163.0 | 203.4 | 203.9 | 204.4 | 211.9 | 322.8 |
| Havayolu | 216.9 | 276.3 | 275.7 | 281.4 | 297.2 | 571.6 |
| Denizyolu | 6.2 | 7.8 | 10.1 | 8.9 | 9.3 | 15.2 |
| Yabancı ülkelere giden Azerbaycanlılar | 1474.7 | 1473.5 | 1829.8 | 1835.9 | 1631.3 | 2162.4 |
| Karayolu | 926.1 | 884.6 | 1130.8 | 1147.2 | 987.9 | 1102.8 |
| Demiryolu | 211.4 | 231.5 | 303.4 | 266.4 | 265.3 | 363.3 |
| Havayolu | 325.8 | 340.3 | 381.0 | 406.3 | 360.8 | 670.3 |
| Denizyolu | 11.4 | 17.1 | 14.6 | 16.0 | 17.3 | 26.0 |
| Gelen yabancı toplam (%) | 100.0 | 100.0 | 100.0 | 100.0 | 100.0 | 100.0 |
| Karayolu | 62.8 | 61.9 | 61.8 | 60.8 | 61.1 | 52.1 |
| Demiryolu | 15.7 | 15.9 | 15.9 | 16.2 | 15.9 | 17.0 |
| Havayolu | 20.9 | 21.6 | 21.5 | 22.3 | 22.3 | 30.1 |
| Denizyolu | 0.6 | 0.6 | 0.8 | 0.7 | 0.7 | 0.8 |

Kaynak: State Statistical Committee of Azerbaijan; (<http://www.azstat.org>)

Ancak son yıllarda turizm sektöründe bir hareketlilik yaşanmaktadır. Azerbaycan'da rekreasyona dayalı iç turizmin üstünlük taşıdığı ve kıyı-deniz turizmi ile kaplıca turizminin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Ayrıca Azerbaycan'ın yüksek rölyefinde bazı dağlık alanlar dağ ve av turizmi yönünden yüksek potansiyele sahip olup, yeni yatırımların yapılmasını beklemektedir. Özellikle, Azerbaycan'ın gerek doğal gerekse sosyo-ekonomik özellikleri kendine özgü nitelikler taşır. Ancak, ülke sınırları içinde bölgesel farklılıklar bulunmaktadır. Şöyle ki, bir yandan 4500 m'ye varan yüksek dağlık alan, diğer taraftan deniz seviyesinin altında kalan sahalar vardır. Bu durum ekosistem ve turizm açısından değişim ve gelişimlere yol açmaktadır. Buna göre ılıman, karasal, subtropikal ve Alp ekosistemleri bir arada yer almaktadır.

Tablo 23: Azerbaycana Gelen ve Giden Vatandaşlar (kişi)

| | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 | 2009 |
|---|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| Azerbaycana gelen ve gidenlerin toplamı | 5.528.570 | 6.247.237 | 6.096.490 | 5.874.533 | 8.041.933 | 8.345.400 |
| Azerbaycan vatandaşları | 3.052.023 | 3.703.408 | 3.575.951 | 3.231.641 | 4.259.851 | 4.690.700 |
| Yabancı ülke vatandaşları | 2.476.547 | 2.543.829 | 2.520.539 | 2.642.892 | 3.782.082 | 3.654.700 |
| Azerbaycana gelen (toplam) | 2857905 | 3155786 | 3.001.984 | 2.932.994 | 3.996.418 | 4.158.600 |
| Azerbaycan vatandaşları | 1.578.527 | 1.873.643 | 1.740.023 | 1.600.293 | 2.097.479 | 2.328.200 |
| Yabancı ülke vatandaşları | 1.279.378 | 1.282.143 | 1.261.961 | 1.332.701 | 1.898.939 | 1.830.400 |
| Azerbaycandan giden (toplam) | 2.670.665 | 3.091.451 | 3.094.506 | 2.941.539 | 4.045.515 | 4.186.800 |
| Azerbaycan vatandaşları | 1.473.496 | 1.829.765 | 1.835.928 | 1.631.348 | 2.162.372 | 2.362.500 |
| Yabancı ülke vatandaşları | 1.197.169 | 1.261.686 | 1.258.578 | 1.310.191 | 1.883.143 | 1.824.300 |

Kaynak: Azerbaycan Devlet Gümrük Komitesi ve Sınır Hizmetleri verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Her ne kadar sosyo-ekonomik faaliyetler toplumların kültür özellikleriyle doğrudan ilişkili de olsa ekosistemin değişmesi turizm faaliyetlerin de değişmesine neden olur. Azerbaycan'ın doğal kaynaklarına dayalı rekreasyonel potansiyeli

paralelinde birçok tedavi ve dinlenme amaçlı yerel merkezler vardır. Ülkedeki Kafkas Dağları, Kura-Aras ovaları, Lenkeren ve Nahçıvan bölgeleri tedavi ve dinlenme turizmi açısından zenginlik taşımaktadır. Örneğin, Şuşa şifalı suları ile bir balneoloji, sağlık verici dağ iklimi ile bir dinlenme merkezi haline gelmiştir.

Ayrıca Hazar Denizi'nin Nabran ve Apşeron kıyılarındaki kaplıcaların çevreleri turist kampları, gençlik kampları ve pansiyonlarla donatılmıştır. Gelen yabancı turist açısından sonuçlara değinecek olursak kayda değer sayıda turist gelmemektedir. Bunda tatil turizmine imkan sağlayacak tesislerin az sayıda bulunmasının yanında hizmet kalitesinin düşüklüğü de etkili olmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'da yerli ve yabancı turistlerin dinlenebileceği, tatil yapabileceği, doğadan, denizden ve güneşten istifade edebileceği modern tesisler çok azdır. Ancak son yıllarda yapılan modern kamp ve tesisler sayesinde, turist sayısında artışlar görülmeye başlanmıştır. Bunun sonucunda ülkeye 1996 yılında 200 bin dolayında gelen turist sayısı, 1998 yılında 500 bine yaklaşmış, 2003 yılından itibaren ise ülkeye gelen turist sayısı bir milyonu aşmıştır (Tablo: 24). Azerbaycana gelen ve giden vatandaşları da Tablo 23'den izleyebilirsiniz. Önümüzdeki yıllarda hedeflenen turist sayısının iki milyondan daha çok olacağı tahmin edilmektedir.

2.4.3. Azerbaycan'ın Coğrafi ve Jeolojik Özellikleri

Doğal güzelliklerin değerlendirilmesi, Azerbaycan'ın coğrafi ve jeolojik özellikler taşıyan tabii varlıkları, turizm açısından çok çeşitli çekiciliklere sahiptir. Azerbaycan'da çok sayıda tarihi eser ve doğal koruma alanı mevcuttur. Farklı rayonlarda 6 binden fazla mimari ve medeni abideler koruma altındadır. UNESCO tarafından kayıtlarda olan "İçeri şehir", "Kız Kalesi", "Şeki Han sarayı", "Mömine Hatun Türbesi" ve diğer medeni abideleri bütün dünyada bilinmektedir. Kız Kalesi, Şirvanşahlar sarayı, Qobustan, Şeki Han sarayı, Göy göl, manzaralı dağlar, ormanlar, ve başkalarını sayabiliriz. Azerbaycan'ın sahip olduğu çeşitli iklim türleri ve bunun sağladığı olanaklar, onun turizmi açısından eşsiz bir tabii zenginlik oluşturur. Kura-Aras ovaları, Hazar denizi kıyıları sahip olduğu iklim tipiyle, güneş ve deniz banyosu kürlerine, yaz sporlarına ve kış sporlarına uygun olanaklar sağlayan yerlerdir.

Azerbaycan'da aynı anda dört mevsim birden yaşamak ve her mevsimin güzelliklerini ayrı ayrı görmek mümkündür. Yazın karlı tepelere sahip dağlarıyla, ormanlarıyla, gölleriyle ırmakları ve Hazar deniziyle Azerbaycan'ın, aynı anda hem kış, hem de yaz sporlarının yapılabilmesine olanak sağlayabilen zenginliklere sahiptir.

Her ülkeye nasip olmayan bu iklim türleri, Azerbaycan'ın turistik açıdan önemli ve çekici bir konuma getirmektedir. Dış ülkelerden gelen turistler için ülkemiz, mayıs ayından ekim ayına kadar devam eden güneş ve deniz mevsimine sahiptir. Şifalı yeraltı ve mineralli sıcak ve soğuk sular, petrolü (Naftalan) ve çok çeşitli kaplıcalar, turistleri özellikle sağlık amacıyla çeken, tabii çekicilikler arasındadır. İnsanlar, eski çağlardan beri hastalıklarına şifa bulmak amacıyla bu tür tabii kaynakların buldukları yerlere seyahat etmişlerdir. Bu kaynaklarda kurulan çeşitli termal tesisler sayesinde, doğadan tıp alanında yararlanılmakta, aynı zamanda sağlık turizmi açısından da ekonomik kazanç sağlanmaktadır. Azerbaycan'ın petrolü (Naftalan) ve başka kaplıcaları, şifalı sular açısından son derece önemli kaynaklara sahiptir. Azerbaycan'ın coğrafik şekli ve jeolojik yapısı uygun iklimiyle birleşerek, termal kaynaklar açısından zengin bir potansiyel ortaya çıkarmıştır. Tablo: 24'de geliş amaçlarına göre ülkeye gelen yabancıların dağılımı yer almaktadır. Buna göre ilk sırayı iş amaçlı gelişler almakta, bunu özel amaçlı gelişler izlemektedir.

Tarihi eserlerin değerlendirilmesi İpek yolu üzerinde Asya ile Avrupa arasında bir köprü konumundadır. Bu konumu nedeniyle tarih boyunca birçok göç dalgası oluşmuş ve göç eden kavimler bu topraklardan geçerken hem maddi hem de manevi zengin bir kültür alış verişini yapmışlardır. Bugün açık hava müzeleri diye adlandırdığımız bölgeler bu uygarlıklar zamanından günümüze kadar gelen şehir kalıntılarıdır. Turistik açıdan önemli kültür ve sanat varlıkları kapsamında, eski mimari şekil ve özelliğini koruyan sanat şehirleri, tarihsel ören yerleri ve eserler, anıtlar, müzeler bulunmaktadır. Arkeolojik kazılardan elde edilen yapıtların korunup sergilenmesi amacıyla Azerbaycan'ın bir çok köşesinde çeşitli müzeler bulunmaktadır.

Tablo 24: Uluslararası Turist Akışı (bin kişi)

| | 2003 | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 |
|---|---------|---------|---------|---------|---------|---------|
| Azerbaycan'a gelen yabancılar (toplam) | 1.038.0 | 1.279.4 | 1.282.1 | 1.262.0 | 1.332.7 | 1.898.9 |
| Özel | 74.7 | 97.2 | 94.9 | 99.7 | 107.9 | 176.6 |
| İş amaçlı | 935.2 | 1.129.7 | 1.146.2 | 1.124.4 | 1.184.8 | 1.653.9 |
| Turizm | 28.1 | 52.5 | 41.0 | 37.9 | 40.0 | 68.4 |
| Yabancı ülkelere giden Azerbaycanlılar (toplam) | 1.474.7 | 1.473.5 | 1.829.8 | 1.835.9 | 1.631.3 | 2.162.4 |
| Özel | 104.7 | 103.1 | 124.4 | 130.4 | 115.8 | 173.0 |
| İş amaçlı | 1.299.2 | 1.304.0 | 1.612.1 | 1.617.5 | 1.434.0 | 1.855.3 |
| Turizm | 70.8 | 66.4 | 93.3 | 88.0 | 81.5 | 134.1 |
| Bir önceki yıla oranla (%) | | | | | | |
| Azerbaycana gelen yabancılar (toplam) | 128.2 | 123.3 | 100.2 | 98.4 | 105.6 | 142.5 |
| Özel | 123.1 | 130.1 | 97.6 | 105.1 | 108.2 | 163.7 |
| İş amaçlı | 128.6 | 120.8 | 101.5 | 98.1 | 105.4 | 139.6 |
| Turizm | 129.2 | 187.2 | 78.1 | 92.4 | 105.5 | 171.0 |
| Yabancı ülkelere giden Azerbaycanlılar (toplam) | 129.2 | 99.9 | 124.2 | 100.3 | 88.9 | 132.6 |
| Özel | 122.4 | 98.5 | 120.7 | 104.8 | 88.8 | 149.4 |
| İş amaçlı | 128.7 | 100.4 | 123.6 | 100.3 | 88.7 | 129.4 |
| Turizm | 155.1 | 93.6 | 140.7 | 94.4 | 92.5 | 164.5 |

Kaynak: State Statistical Committee of Azerbaijan; (<http://www.azstat.org>)

Turizmin ülke ekonomisine katkısı turistlerin bir ülkede yaptıkları harcamalar, sektördeki ücretleri ve diğer ekonomik alanlardaki gelirleri oluşturmaktadır. Turizm sektörü, birçok faaliyet kollarıyla yakın ilişkili olduğu için, turizm gelirleri diğer birçok mal ve hizmetin ihracatından daha çok olumlu sonuçlar yaratmaktadır. Örneğin, turizm, otellerde, lokantalarda, kahvehanelerde seyahat acentelerinde, ulaştırma alanında, şenliklerde, dinlendirici spor ve faaliyetlerde, özel veya kamu satış yerlerinde, kısacası turistlerin para harcadığı her yerde çalışan kişilere belirli gelirler sağlamaktadır. Azerbaycan'da turizm sektörü alanında son

yılları saymazsak belli bir turizm politikası ortaya konmamıştır. Son yıllarda ise bu planlı ve amaçla kurulan Gençler ve Turizm Bakanlığı, Azerbaycan Seyahat Acenteleri, Otelciler Birliği, Turizm Geliştirme Vakıfları, Tanıtım Vakıfları, gibi kuruluşlar önemli görevler üstlenmişlerdir.

2.4.4. Azerbaycan Turizm Göstergeleri

Azerbaycan'a gelen turistlerin ülkelerine göre dağılımını incelediğimizde; Tablo 25: Gelen ve Giden Turistlerin Ülkelerine Göre Dağılımı (2008).

| | Toplam gelenler (kişi) | Toplam gidenler (kişi) |
|--------------|---------------------------|---------------------------|
| Toplam | 1.898.939 | 1.883.143 |
| Rusya | 630.860 | 631.849 |
| Gürcistan | 607.875 | 603.352 |
| İran | 308.650 | 300.555 |
| Türkiye | 157.827 | 153.819 |
| Ukrayna | 28.420 | 28.523 |
| Kazakistan | 15.335 | 15.322 |
| ABD | 13314 | 13.500 |
| Almanya | 8.740 | 8.873 |
| Özbekistan | 8.107 | 7.902 |
| Çin | 7.138 | 7.141 |
| İsrail | 6.233 | 6.195 |
| Türkmenistan | 5.155 | 4.821 |
| Beyaz rusya | 4.660 | 4.683 |
| Hindistan | 4.236 | 4.272 |
| Fransa | 3.833 | 3.834 |
| İtalya | 3.762 | 3.802 |
| Pakistan | 2.738 | 2.430 |
| Kore | 2.446 | 2.426 |
| Diğer | 50.248 | 49.914 |

Kaynak: State Statistical Committee of Azerbaijan; (<http://www.azstat.org>)

BDT kapsamında olan ülkelerle, komşu ülkeler olan Rusya, Gürcistan, İran, Türkiye'den gelenler büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Gelecek yıllarda bu ülkelerden ve aynı zamanda diğer ülkelerden yeni gelecek olan turistlerle toplam turist sayısının artacağı düşünülebilir. 2008 yılı son döneminde başlayarak, tüm dünyayı etkisi altına alan küresel finans krizine rağmen Azerbaycan, gelişen ve turist celb eden bir ülke olarak yerli ve yabancı turistin ilgisini çekmeye devam etmektedir. Son dönemde çeşitlendirdiği turizm algısı sayesinde Azerbaycan'ın yabancı turist listelerinde ilk 5 sıralamasında Rusya (%33.9), Gürcüstan (%33.1), İran (16.2), Türkiye (%8.3) ve Ukrayna (%1.5) yer almaktadır Tablo 25.

Tablo 26: Turizm Firmalarında (turoperator ve acantaları) İstihdam Olan Kişi Sayısı

| Yıllar | Kişi Sayısı |
|--------|-------------|
| 2001 | 127 |
| 2002 | 319 |
| 2003 | 356 |
| 2004 | 475 |
| 2005 | 646 |
| 2006 | 779 |
| 2007 | 1.115 |
| 2008 | 1.174 |
| 2009 | 1.393 |

Kaynak: State Statistical Committee of Azerbaijan; (<http://www.azstat.org>)

Azerbaycan'ın turizm sektöründe cazip merkezlerden biri olmasının gerek yerli gerek yabancı turistler açısından farklı motivasyonları olmakla birlikte tüm bunların çeşitli otel ve benzeri kuruluşların yapılmasıdır. Tablo 27 bakarsak 2002-2004 yılından itibaren otel ve benzeri kuruluşların sayısı 4 defa artmıştır. 2004 yılında ise otel ve benzeri kuruluşların sayısında bir patlama baş vermiş ve 2003 yılında 96 iken bir yıl içinde 142 otel ve benzeri kuruluşların artması ile 238 ulaşmıştır.

Tablo 27: Otel ve Benzeri Kuruluşların Temel Göstergeleri

| | 2002 | 2003 | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 | 2009 |
|---|----------|----------|----------|-----------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| Otel ve otel tipli kuruluşların sayısı | 94 | 96 | 238 | 262 | 285 | 320 | 370 | 452 |
| Kapasite | 9.591 | 9.569 | 21.144 | 22.492 | 24.706 | 25.483 | 28.286 | 30.571 |
| Oda sayısı | 5.300 | 5.034 | 9.827 | 10.661 | 11.403 | 11.829 | 12.789 | 13.964 |
| Yatak sayısı | 349.528 | 438.856 | 929.351 | 1.064.758 | 1.115.013 | 1.131.442 | 1.360.252 | 1.315.135 |
| Yatak rezervasyonu | 116.988 | 151.511 | 414.625 | 524.947 | 557.698 | 558.352 | 723.574 | 753.792 |
| Yabancı vatandaşın yatak rezervasyonu | 232.540 | 287.345 | 514.726 | 539.811 | 557.315 | 573.090 | 636.678 | 561.343 |
| Toplam rezervasyonlar | 117.882 | 146.232 | 213.274 | 264.058 | 291.617 | 305.483 | 431.574 | 424.237 |
| Azerbaycan vatandaşları | 56.455 | 68.567 | 113.937 | 133.821 | 141.081 | 152.430 | 207.462 | 215.369 |
| Yabancı vatandaşlar | 61.427 | 77.665 | 99.337 | 130.237 | 150.536 | 153.053 | 224.112 | 208.868 |
| Yabancı turizm amaçlı | 32.036 | 17.798 | 57.649 | 79.594 | 99.348 | 120.901 | 142.267 | 136.956 |
| Azerbaycan vatandaşları | 6.849 | 15.186 | 45.076 | 61.181 | 77.088 | 91.937 | 103.807 | 104.447 |
| Yabancı vatandaşlar | 25.187 | 2.612 | 12.573 | 18.383 | 22.260 | 28.964 | 38.460 | 32.509 |
| İş amaçlı | 52.893 | 102.648 | 104.184 | 141.933 | 151.174 | 138.999 | 140.443 | 172.139 |
| Azerbaycan vatandaşları | 25.297 | 36.185 | 36.729 | 39.754 | 32.472 | 26.350 | 42.451 | 43.195 |
| Yabancı vatandaşlar | 27.596 | 66.463 | 67.455 | 102.179 | 118.702 | 112.649 | 97.992 | 128.944 |
| Tedavi amaçlı | 1.022 | 1.652 | 8.986 | 17.701 | 15.118 | 7.719 | 24.541 | 30.992 |
| Azerbaycan vatandaşları | 862 | 942 | 8.932 | 17.631 | 13.756 | 7.053 | 20.342 | 24.140 |
| Yabancı vatandaşlar | 160 | 710 | 54 | 70 | 1.362 | 666 | 4.199 | 6.852 |
| Farklı maksatlarla | 31.931 | 24.134 | 42.455 | 24.830 | 25.977 | 37.864 | 124.323 | 84.150 |
| Azerbaycan vatandaşları | 22.334 | 16.254 | 23.200 | 15.255 | 17.765 | 27.090 | 40.862 | 43.587 |
| Yabancı vatandaşlar | 9.597 | 7.880 | 19.255 | 9.575 | 8.212 | 10.774 | 83.461 | 40.563 |
| Otel ve otel tipli kuruluşların alanı (bin kv.m.) | 260.7 | 263.2 | 875.4 | 877.5 | 815.4 | 832.1 | 1.121.3 | 2.451.2 |
| icareye verilmiş alan (bin kv.m.) | 17.1 | 18.9 | 7.3 | 4.0 | 12.1 | 20.8 | 16.2 | 14.8 |
| Toplam sahada yaşayış alanı bin kv.m. | 109.6 | 112.7 | 247.2 | 232.7 | 258.1 | 259.0 | 287.8 | 367.7 |
| İşçilerin ortalama sayısı (kişi) | 1.956 | 2.322 | 3.480 | 4.092 | 4.338 | 4.739 | 5.616 | 5.937 |
| Otel ve otel tipli müesseselerin geliri | 26.129.7 | 41.770.5 | 54.326.5 | 66.510.9 | 74.342.4 | 89.785.3 | 98.584.2 | 97.002.9 |
| Otel ve otel tipli kuruluşların harcamaları | 22.991.7 | 31.072.1 | 37.385.7 | 47.312.0 | 50.012.0 | 80.020.3 | 91.707.8 | 82.302.9 |
| KDV, ve sair vergiler | 2.548.7 | 4.413.4 | 6.094.7 | 9.441.1 | 9.445.9 | 9.787.3 | 13.965.9 | 14.548.7 |

Kaynak: State Statistical Committee of Azerbaijan; (<http://www.azstat.org>)

2.4.5. Turizm Potansiyeli Açısından Zengin Olan Bölgeler

Azerbaycan topraklarının birçok bölge ve yöresi turizm potansiyeli açısından çok önemli nitelikler taşımaktadır. Özellikle Apşeron Yarımadası'nın kuzey kısmı ve Hazar Denizi kıyılarında, ayrıca Guba-Haçmaz, Lenkeran Ovası, Merkez ve Batı Bölgesi turizm potansiyeli açısından daha yüksek potansiyele sahiptir. Bunların başlıca özelliklerine aşağıda değinilmiştir.

Apşeron Yarımadası: Doğal koşulları, dinlenmeye uygun iklimi, ılık ve berrak denizi, ince kumlu plajları, tedavi amaçlı kullanılan çamuru ve şifalı suları, ulaşım ve altyapı bakımından gelişmişliği göz önüne alınırsa, ülkede rekreasyonel dinlenme komplekslerinin yaratılabileceği en önemli bölgelerden biridir. Zaten Azerbaycan'daki tedavi nitelikli sanatoryumların çoğu buradadır. Şöyle ki, kalp-damar, sinir sistemi, mide-bağırsak hastalıkları üzerine, birçok büyük dinlenme merkezi bulunmaktadır. Öte yandan bu yarımada, Azerbaycan'ın çocuk-gençlik parklarının en yoğun olduğu bir kampçılık merkezidir. Son yıllarda buradaki sağlık yurtlarının iyileştirilmesi ve yenilerinin yapılması konusunda girişimler başlatılmıştır. Apşeron Yarımadası'nın termal turizmde; Surahani, Şıh, Bilgeh, Buzovna, Pirşaha ve Merdekan'da hidrojen sülfürlü su kaynakları büyük önem taşımaktadır.

Guba-Haçmaz: Azerbaycan'ın Kuzeydoğu kesiminde bulunan Guba-Haçmaz, büyük gelişme perspektifi olan rekreasyon-turizm bölgelerinden biridir. Bu bölgenin elverişli ulaşım mevkii, manzara güzellikleri ve dağlık alanları, Hazar Denizi'nin Yalama-Nabran, Gilezi-Zarat kıyılarındaki balneoloji merkezleri, Çenlibeli, Kaçreş, Kalealtı, Haltan, Afruca (şelale) vb., mineral su kaynakları, rekreasyonel önemi arttıran özelliklerdir.

Bilhassa 1970'li yıllardan beri Deveçi ilçesindeki 350 kişilik Kalealtı mineral suyu Batı Ukrayna'daki Naftusiya suyuyla aynı tedavi edici özelliğe sahiptir. Ayrıca Hazar Denizi'ne ve demiryolu hattına yakınlığı, deniz seviyesinden 500 m yükseklikte oluşu, son derece güzel ve yeşil peyzajı, sebzeçilik, bağcılık ve hayvancılığın geliştiği ilçelerle iç-içe olması, temiz ve sağlık verici havası,

Kalealtı'nın kısa sürede bir sağlık ve dinlenme merkezi olarak tanınmasına yol açmıştır. Yaz aylarında hafta sonları, yalnızca Bakü, Sumgayıt çevresinden gelenlerin sayısı 2000'i aşmaktadır. Eski sovyetler birliği ülkeleri tarafından da sık sık ziyaret edilen ve çok iyi tanınan Nabran istirahat kampı, Hazer denizi ile iç içe bulunması bu kampa farklı güzellik katıyor. Bütün bir yıl gelen ziyaretçi sayısı ise 100.000 civarındadır.

Lenkeran Ovası: Hazar Denizi kıyısındaki Lenkeran Ovası da gelecek için değer taşıyan rekreasyonel kullanım alanlarından biridir. Ovanın güneyi; subtropikal iklimi, kumlu plajları ve güzel manzaralı siteleri, gelişmiş altyapısı, bütün yıl sebze-meyve yetiştiren tarım sektörü, bol işgücü, mineral su kaynakları, rekreasyon-turizm komplekslerinin oluşturulmasına olanak verir. Lenkeran ilçesinde Meşesu ve İbadı mineral su kaynağı vardır. Birleşiminde azot ve metan olan bu sulardan banyo alınarak, eklem, kadın hastalıkları, deri, kalpdamar hastalıkları tedavi edilmektedir. Meşesu kaynağında 150 yataklı bir tesis bulunmaktadır.

Merkez ve Batı Bölgesi: Azerbaycan'ın doğu yarısına göre, merkezi ve batı bölgelerinde rekreasyon-turizm sektörü az gelişmiştir. Bu geniş arazilerde mevsimlik faaliyet gösteren bazı tedavi-dinlenme tesisleri yer alır. Küçük Kafkas Dağları eteklerinde yer alan Naftalan kentinde dünyada tek olan tedavi amaçlı çamur petrolü vardır. Ayrıca bu kentte 1500 yataklı ve tüm yıl hizmet veren sağlık ocağı bulunmaktadır.

Naftalan tedavi petrolü, Strabon'dan alınan bilgilere göre çok eski dönemlerde bile yara tedavisinde kullanılıyordu. Bu nedenle bahsedilen dönemlerde Anadolu'dan, Kafkasya Bölgesi'nden, İran'dan ve Hindistan'dan tedavi için gelen pek çok kişi dönüşlerinde bu petrolü çamur halinde yanlarında götürüyorlardı. 19'cu yüzyılın ikinci yarısında Naftalan batı ülkelerinin dikkatini çekti ve 1887 yılında bir Alman mühendisin petrol sondaj kuyusundan aldığı numunedan Almanya'da merhem üretilmişti. Bugün çeşitli hastalıkların (bel, omirilik, eklem, kas, sinir sistemi, damar, karaciğer ve jinekolojik hastalıklar) doktor kontrolünde tedavisi için Naftalan'daki tesislere binlerce Azeri ve diğer ülkelere çok sayıda turist

gelmektedir. Azerbaycan'da bu tür tesislerin günlük konuk etme kapasitesinin 30.000 kişi olduğu belirtilmekte ve buralarda 120.000 kişiye istihdam sağlandığı açıklanmaktadır.

Şuşa, balneoloji-iklim tedavi merkezi olarak Azerbaycan'da çok ünlüdür. Kentin, kuru ve temiz havasına, ultraviyole ışınların tedavi edici özelliğine bağlı olarak İsviçre'nin Davos sağlık merkezinden daha üstün olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan, Şuşa'da Turşsu ve Şırlan karbon-hidrojenli mineral sular, eşsiz dağ manzaraları rekreasyonel potansiyelini artırıcı etken olmuştur. Ermenistan'ın işgalinde olmasından dolayı faaliyeti geçici olarak dayanmıştır. Terter çayı vadisinde 2100-2200 m'lerdeki İstisu mineral su kaynakları, bileşimi ve tedavi edici niteliği itibariyle dünyaca tanınmış Çek Cumhuriyeti'nin Karlovary termal sularıyla aynı özellikleri paylaşmaktadır. İstisu sağlık ocağında mide, bağırsak, sinir sistemi, jinekolojik ve ürolojik hastalıklar tedavi edilmektedir.

2.4.6. Turistik Kamp ve Tesisler

Azerbaycan'da turistler için kurulmuş kamp ve tesisler çeşitli bölgelerde dağılmış olup ülkeye gelen turistlere konaklama imkanı sağlamıştır. Turistik Kamplar: Azerbaycan'da turistler için kurulmuş kamplar çeşitli bölgelerde dağılışı gösterir. Bunlar arasında özellikle; Bakü-Garadağ, Mingeçevir, Hacıkent, Şuşa, Naftalan, Gebele, Zagatala, Lenkeran Quba ve Yalama'dakiler büyük önem taşır. Ancak bunlar içerisinde sadece Yalama'daki kamplar 1000 yatak kapasitesini aşmaktadır. Diğer kamplar ise, 1000 yatak kapasitesinin altındadır. Azerbaycan'da esas turizm mevsimi daha çok Mayıs'tan Ekime kadar maksimum 6 ay devam eder. Buna karşılık, Yalama, Zagatala, Şuşa ve Bakıdaki turist kampları ise bütün yıl hizmete açıktır. Dinlenme Tesisleri: Azerbaycan'da toplam 98 dinlenme tesisi yer almakta olup bunlar 1998 yılı itibariyle 18.224 yatak kapasitesine sahip bulunmaktadır.

Azerbaycan'ın rekreasyonel potansiyeli göz önüne alındığında, ülkenin yılda 1 milyon kişiye dinlenme olanağı tanıyabileceği, ancak mevcut tesislerin iyileştirilmesi ve yenilerinin yapılmasının şart olduğu bildirilmektedir. Öte yandan,

Azerbaycan'da turizm ve gezi işlerinin organizasyonu, iç ve dış turizm kuruluşları tarafından yapılmaktadır. Bu amaçla Bakü, Merdekan, Sumgayıt, Gence, Mingeçevir, Naftalan, Nahçıvan, Beylegan, Eli Bayramlı, Guba, Şamahı vb. yerlerde turizm danışma büroları kurulmuştur.

2.4.6.1.Turizm Etkinlikleri

Azerbaycan'da, turizm sektöründeki faaliyetler yıllar itibariyle gerilemeler göstermiştir. Bunda ülkenin içinde bulunduğu savaş durumu rol oynamaktadır. Ancak son yıllarda turizm sektöründe azda olsa bir hareketlilik yaşanmaktadır. Ülkede turizm faaliyetleri daha şok dinlenmeye yönelik olup Hazar Denizi kıyıları ile kaplıcaların bulunduğu yerleri işine almaktadır. Bu durumda rekreasyona dayalı iş turizmin üstünlük taşıdığı ve kıyı-deniz turizmi ile kaplıca turizminin yaygınlık kazandığını söyleyebiliriz. Ayrıca Azerbaycan'ın yüksek rölyefinde bazı dağlık alanlar dağ ve av turizmi yönünden yüksek potansiyele sahiptir. Ülkedeki bu turizm etkinliklerini organizeli bir şekilde açıklarsak aşağıdaki alt başlıklar çerçevesinde değerlendirebiliriz.

Tatil Turizmi: Kış ve yaz turizmi çerçevesi içerisinde Azerbaycan'da tatil yapılabilecek pek çok yer bulunmaktadır. Buralarda gerekli spor tesisleri, dinlenme yerleri kurulmaya başlanmıştır. Ülkede özellikle, Zagatala, Şeki, Gebele, İsmayıllı, Guba, Gence, Gazah, Lenkeran ve Astara yöreleri yaz aylarında tatil yapmaya en müsait yerlerdir. Ancak bu yörelerin turizm potansiyeli, mevcut tesislerin elden geçmesi ve yeni turizm kamplarının yapılmasıyla daha da arttırılabilir.

Plaj Turizmi: Bilindiği gibi, Azerbaycan'ın doğusu tamamıyla Hazar Denizi ile (825 km'lik sahil şeridi ile) kaplıdır. Bundan dolayı da ülkenin, plaj turizmi yüksek potansiyele sahiptir ve yerli turistlerde yaz aylarında tatil yapmak için buraları tercih etmektedir. Özellikle Bilgeh, Merdekan, Buzovna, Şüvelan, Şıhov ve civarı kilometrelerce uzayan plajlara sahiptir. Bu plaj bölgelerinin varlığı, Azerbaycan'ın turizm potansiyeline büyük bir katkı sağlayacaktır.

Dağ ve Av Turizmi: Ülkenin yüksek rölyefinde bazı dağlık alanlar (Guba-Haçmaz, Şeki-Zagatala, Dağlık Karabağ, Nahçıvan yöreleri gibi) dağ ve av turizmi yönünden yüksek potansiyele sahiptir. Nitekim Sovyetler Birliği zamanında “Intourist” turizm teşkilatı, batılı ülkelere, av turizmi konusunda Azerbaycan dağlarında çeşitli turlar düzenlenmekteydi. Bugün için de bu dağlık alanlarda zengin ormanlar, gerek av hayvanları gerekse doğal güzellikleri temiz havası ve ayrıca ülkede evcil ve yabani olmak üzere toplam 97 çeşit memeli hayvan, 346 çeşit kuş ve 95 çeşit balık bulunmaktadır. Av tüfeği kullanmak ruhsata tabidir ve her tüfek sahibi avcılar derneğine üye olmak zorundadır. Organizasyon ve gerekli kanuni altyapının yoksulluğundan av turizmi yeterince gelişmemiştir.

Yayla Turizmi: Azerbaycan dünyada mevcut olan 11 iklim tipinden 9’una sahiptir. Kutup ve ekvator iklimleri hariç diğer bütün ılıman iklim şartları ülkede yıl boyunca yaşanmaktadır. Dolayısıyla her mevsim ve bölgenin kendine has özelliklerine göre yayla ve dağ turizmini geliştirmek için şartlar çok elverişlidir. Azerbaycan’da yayla turizmi için en elverişli yörelere, Zagatala meşelikleri, Şeki Gellersen Görersen Galası, Guba meşelikleri, İsmayılı (Lahıç), Gebele, Ağdaş ormanları, Gence, Hacıkent ve Göygöl örnek gösterilebilir.

Kaplıca ve Sağlık Turizmi: Azerbaycan’da 1000 kadar mineral su vardır. Özellikle “Naftalan” denilen ve dünyada sadece Azerbaycan’da bulunan petrol karışımı çamursu başta sinir sistemi olmak üzere deri, cilt, kadın hastalıkları ve daha birçok hastalığa iyi gelmektedir. Öte yandan, Azerbaycan’da tedavi nitelikli sanatoryumların çoğu Apşeron Yarımadası’ndadır. Bu sanatoryumlarda toplam yatak sayısı 5.000 dolayındadır.

Kültür Turizmi: Azerbaycan, kültür turizminin uygulanabileceği değerli kültürel varlıklara ve tarihsel eserlere sahip bir ülkedir. Ancak ülkede bazı müzeler, birkaç prehistorik ve arkeolojik sitlerin ziyareti dışında, kültürel amaçlı turizm pek gelişmemiştir. Halbuki eski geleneksel dokusuyla halen yaşayan kentleri, el sanatlarıyla ünlü merkezleri, dünyada en eski yerleşim yerlerinden örnekleri, bu ülkede bulmak mümkündür.

2.4.7. Turizm Merkezleri ve Ulaşım

Azerbaycan'da, başkent Bakü'den başlayarak çeşitli turizm bölgelerine ulaşan yollar, turistik değeri olan güzergahları oluşturur ve ülke içi turlarda kullanılır. Bu nedenle özellikle hafta sonları, tatiller ve yaz aylarında yoğun trafiğe sahne olan bu yollar, yakınındaki ve varılan noktalardaki merkezler kadar ülkede tanınmış ve önem kazanmıştır. Bakü merkez alındığında, bazı turistik yolların ve yakın çevresindeki turistik merkezlerin özellikleri şöyledir.

Bakü-Şamahı-Pirgulu: Bu turistik yol, Büyük Kafkasların güneydoğu yamaçlarından geçmekte olup, konaklama yerleri Şamahı'daki turistik otel ve Pirgulu köyündeki ağaç evlerdir. Şamahı, birçok tarihsel eserlere ve eski yerleşme kalıntılarına sahip bir ilçe merkezi olup, yakınındaki Pirgulu ise, bol su kaynakları, yeşil çayırları ile kırsal bir dinlenme ortamıdır. Astronomi gözlemevi, buraya bir çekicilik yaratmıştır. Kış aylarında kar yağışı alan yöre, kayak yapmaya elverişlidir, çeşitli turlar düzenlenir ve basit dağ evlerinde konaklama yapılabılır.

Bakü-Gence-Göygöl: Turistlerin bu yolu kullanarak, yöreyi gezme nedenlerinin başında, Gence'nin tarihsel zenginliği kadar, Göygöl gölünün varlığı olmuştur. Yakın dönemde oluşan heyelan setti bu göl 1566 m yüksekliktedir. 1139 yılında meydana gelen büyük deprem, Aksu nehrine kaya bloklarının düşmesine yol açmış, dolayısıyla oluşan heyelan settinin ardında Göygöl oluşmuştur. Bu çevrede, içinde kıymetli hayvanların (ceylan vb.) barındığı bir de milli park bulunur. Gence'den buraya virajlı dağ yoluyla ulaşılır ki, burada küçük bir dinlenme tesisi de mevcuttur.

Baku-Gebele ve Baku-Şeki: Büyük Kafkasların güney eteklerinden geçen turistik yol, bir hatla Gebele'ye, diğer hatla da Şeki'ye ulaşımı sağlamaktadır. Gebele'nin 20 km dışında eski Gebele kentinin kale kalıntıları (Kafkas Albaniyası'nın başkentine ait, M.S. 6-7. yüzyıllar), Hezrekoy'de 15. yüzyıla ait 2 anıt mezar ve M.O. 1-3. binlere ait mezarlar dikkat çekmektedir. Gebele'de yeni yapılmış modern turistik otellerde ve turist kamplarında kalınabilir. Ticaret merkezi olan Şeki ise, iklimik açıdan dinlenme potansiyeli yüksek, değerli tarihsel ve kültürel

kaynaklara sahiptir. Buradaki 2 turistik otel, 1 dinlenme kampı ve sporcuların dinlenme tesisi, konaklama yapılabilecek yerleri oluşturur.

Bakü-Guba-Yalama: Samur-Deveci ovası ve Büyük Kafkasların kuzeydoğu eteklerini takip eden bu yol boyunca, hem yarı çöl peyzajı, hem de yeşil çayırları gözlemek mümkündür. Turistik yol, bir hatla Guba'ya, diğer hatla Yalama'ya ulaşımı sağlar. Guba, 15. yüzyılda bir yerleşim yeri haline gelmiş ve 1744-1789 yılları arasında Guba Hanlığının merkezi olmuştur. Kentteki 19. yüzyıl hamamı, cuma mescidi ve camisi, diğer tarihsel camiler ve eski geleneksel evler görülebilecek yerler arasındadır. Kent çevresinde mineral su kaynakları bulunur. Yalama ise Hazar Denizi kıyısında olup, önemli plajları, ormanları ile tanınmıştır. Bakü'ye ve deniz kenarına yakınlığından dolayı, en sık gidilen turistik yörelerden biridir. Turist kampları, gençlik kampları ve bazı kurumların dinlenme tesisleri yer almaktadır.

Bakü-Lenkeran-Astara: Genellikle Hazar Denizi kıyısından geçen bu turistik yol önce Lenkeran sonra ise Astara'ya ulaşımı sağlar. Bu bölge subtropikal iklimi, plajları ve güzel manzaralı siteleri, gelişmiş altyapısı, mineral su kaynakları, gelecek için değer taşıdığından, modern rekreasyon turizm komplekslerinin daha fazla yapılmasına gereksinim duyulmaktadır. Ayrıca bu bölgenin batısında ve güneybatısında Talış Dağları, doğusunda ise Hazar Denizi ile çevrenmesi dolayısıyla önemli turistik yörelerden biridir. Burada turist kampları, gençlik kampları ve dinlenme tesisleri bulunmaktadır.

2.4.8. Gelen Turistler, Turizm Gelirleri ve Sorunlar

Azerbaycan'a tatil amaçlı gelen kayda değer sayıda yabancı turist bulunmamaktadır. Bunda tatil turizmine imkan sağlayacak tesislerin az miktarda bulunmasının yanında hizmet kalitesinin düşüklüğü de etkili olmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'da yerli ve yabancı turistlerin dinlenebileceği, tatil yapabileceği, doğadan, denizden ve güneşten istifade edebileceği modern tesisler çok azdır. Ancak son yıllarda yapılan bir takım modern kamp ve tesisler sayesinde, turist sayısında az da olsa artışlar görülmeye başlanmıştır. Şöyle ki, 1996 yılında 203.270 kadar olan turist sayısı, 1998'de 483.163'e, 2000'de 680.909'a, 2002'de 793.345'e yükselmiş,

daha sonraki yıllarda ise ülkeye gelen turist sayısı 1 milyonu aşmıştır (Tablo: 28). Önümüzdeki yıllarda hedeflenen turist sayısı ise 2 milyon dolaylarındadır.

Özellikle son yıllarda turist sayısında beklenen artışa paralel olarak turizm gelirleri de artmıştır. Şöyle ki, (Tablo: 28) 1996 yılında yaklaşık 50 milyon dolar olan turizm geliri, 1997’de 285 milyon dolara, 1999’da 649 milyon dolara, 2001’de 906 milyon dolara, 2004’de ise 1625 milyon dolara, 2006’da 9747 milyon dolara, 2008’de ise 21400 milyon dolara yükselmiştir.

Tablo 28: Gelen Turist Sayısı ve Turizm Gelirleri (1996-2009).

| Yıllar | Gelen Turist Sayısı (kişi) | Turizm Gelirleri (\$) |
|--------|----------------------------|-----------------------|
| 1996 | 203.270 | 48.132 |
| 1997 | 305.830 | 285.083 |
| 1998 | 483.163 | 549.051 |
| 1999 | 602.047 | 649.800 |
| 2000 | 680.909 | 716.600 |
| 2001 | 766.992 | 906.000 |
| 2002 | 793.345 | 1.025.000 |
| 2003 | 1.038.000 | 1.450.000 |
| 2004 | 1.279.400 | 1.625.000 |
| 2005 | 1.282.100 | 6.544.457 |
| 2006 | 1.262.000 | 9.747.126 |
| 2007 | 1.332.700 | 19.007.857 |
| 2008 | 1.898.939 | 21.400.625 |
| 2009 | 1.830.400 | 22.299.500 |

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistika Komitesi

Ancak, bu gelirlerin önemli bir kısmını Azerbaycan’a turistik amaçtan çok, iş imkanlarını yerinde görmek, tespit etmek amacıyla gelen yabancıların (iş adamlarının) bıraktığı dövizler teşkil etmektedir.

Önümüzdeki yıllarda turist sayısının artacağını düşünürsek, bu durum sonucunda turizmin ülke ekonomisine büyük katkı sağlayacak bir sektör haline gelmesi beklenmektedir. Turizm harcamaları yıldan yıla artmakta ve devlet bütçesine gelir sağlamaktadır.

Dünya genelinde olduğu gibi, Azerbaycan'da da uluslararası turizmden daha fazla pay elde etmek için, özellikle son yıllarda büyük çaba harcamalarının temel nedeni bir yandan turizmin ulusal ekonominin gelişmesine, diğer yandan toplumsal refah düzeyinin yükselmesine yaptığı büyük katkılardır. Böylece ulusal ve uluslararası düzeydeki turizm; ekonomiyi, kültürü ve toplumu geniş boyutlarda etkileyerek beraberinde ülkeye çok yönlü yararlar sağlamaktadır. Özellikle ülkedeki işsizlik sorununun çözümüne de turizm olumlu katkılarda bulunmaktadır. Sonuçta turizm, ülke ekonomisi açısından önemli gelir ve istihdam kaynağı oluşturmaktadır.

Diğer taraftan, ülkede turizm potansiyelinin yüksek olmasına karşılık, turizminin değişim ve gelişimine engel olan başlıca bazı sorunlar vardır. Bu sorunlar aşağıda ana çizgileri ile maddeler halinde belirtilmiştir.

- Tanıtım,
- Ulaşım,
- Eğitim (Turizm),
- Devlet Yatırımlarının aktarılmaması,
- Modern tesislerin olmaması,
- Turların yapılmaması,
- Turizm merkezlerinin olmaması,
- Kış turizmi için gerekli alt yapı,
- Turizm sektöründe yatırımcıların yetersiz destek görmesi,
- Turizm tesis yatırımlarının yüksek maliyetli oluşumdur.

Sonuçta, ülke turizminin gelişmesini sağlamak ve turizm gelirlerini artırmak için, bu sorunların çözüme kavuşması gerekmektedir.

Azerbaycan için yapılması gereken, turizmi sosyal faaliyetlerden ayrı tutmayacak olan bir görüşü benimseyerek çözüm aramak olmalıdır. Diğer bir anlatımla; turizm için öncelikle sanayi, ulaşım, enerji, hizmet gibi sektörlerin oluşturduğu ekonomik bir alt-yapının, bilgi, beceri ve örgütlenme gibi faktörlerin oluşturduğu bir üst yapının varlığı temel şarttır.

2.4.9. Azerbaycan'ın Turizm Potansiyelinin Gelişmesi ve Öneriler

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ekonomik, sosyal, kültürel, çevresel ve psikolojik değişimler, alışkanlıklar ve ihtiyaçlar üzerinde büyük etkiler yaratmış; bunu sonucu Azerbaycan'da uluslararası düzeyde yaygın bir turizm potansiyelinin gelişmesi hareketi doğmuştur. Böylece, turizm olgusu günümüzde ulaştığı boyutlar sayesinde, sanayileşme veya uluslararası ticaret gibi önemli ve sürekli bir sektör özelliğine sahip olmuştur. Turist çekme ve turiste hizmet etme bilimi, sanatı ve ticareti olarak tanımlanan turizm; ulusal ve uluslar arası düzeyde kazandığı dev boyutlarla, yatırımları ve iş hacmini geliştiren, gelir yaratan, döviz sağlayan, istihdam alanları açan, sosyal ve kültürel hayatı etkileyen önemli toplumsal ve insancıl fonksiyonları başaran bir nitelik kazanmıştır. Bu nitelik dünyada turizme yönelik ulusal ilgiyi arttırmış; turizmden beklentileri olan ülkeleri bu endüstrinin geliştirilmesine yöneltmiştir. Dövizin turizm yoluyla elde edilmesine yönelik faaliyetler, bu sektörün milli ekonomide önem kazanması sonucunu doğurmuştur. Turizmin özellikle gelişmekte olan ülkelerin ödemeler dengesine yaptığı olumlu katkı, ekonomik yönden turizmin yararlarının en önemli göstergesi olmuştur. İnsanları turistik hareketlere ve faaliyetlere yönelten iç ve dış faktörler insanları turistik hareketlere ve faaliyetlere yönelten faktörler çok çeşitlilik göstermektedir. Özellikle günümüz turizm potansiyelinde bu çeşitliliği oluşturan sebeplerin sayısı çok fazladır. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

- İç faktörler: Turizm olayının özünde bulunan, insanları seyahat ve konaklamaya yönelten temel dürtüler olarak tanımlanabilir. İnsanların gelir düzeyleri yükseldikçe ve sosyal devlet ilkeleri doğrultusunda ilerleme sağlandıkça, turizmin

temelinde bulunan yer değiştirmeler, turizm ihtiyacını karşılamaya yönelik i faktörler niteliğini kazanmaktadır. Bu faktörlerin başlıcaları şunlardır:

İş: Dünyada ekonomik ilişkilerin yoğunlaşarak gelişmesi milyonlarca insanın iş amacıyla seyahat etmesine sebep olmuştur.

Merak: Turizm hareketlerini diğer yer değiştirmeler ve hareketlerden ayıran temel niteliği, başka yerleri ve toplumları görmek merakıdır. Turistler bu nedenle ülkenin kendine has özelliklerini görebilecekleri bir deve kervanını, bir dağ köyünün evlerini, yaşam biçimini, insan ve doğa manzaralarının bulunduğu yerler gibi bölgelere giderler. Turistler bu nedenle Azerbaycanda en çok Bakı, Gence, şeki, Quba, Qobustan, Hazer denizi gibi tabii ve tarihsel bakımdan zengin olan yerleri ziyaret etmektedirler.

Din: Tanrıya ibadet ve inanç konusunda insanların yöneldikleri yola din denmektedir. İnsanlar daima inandığı dini liderinin doğduğu, büyüdüğü, yaşadığı yeleri görmek ister. Bu inançla kutsal yerleri, mabetleri ziyaret etmeyi dini görev olarak kabul etmektedir. Azerbaycan'da da bu mabedlerden sayılan Naxivan'da bulunan Ashabi Kahv²⁰⁹ kendine has turist çekmektedir.

Kültür, Eğitim, Öğretim: Kültür ve eğitim, insanları turistik harekete yönelten faktörlerin başında gelmektedir. Bazı ülkeler, kültür ve eğitim turizminden büyük döviz kazancı sağlamaktadır. Örneğin; Paris kenti sanat ve kültür dünyasındaki yeri ile turistik ziyaretlerin merkezi olmuştur. Londra, ünlü üniversiteleri, çeşitli eğitim kurumları, yaz okulları ve araştırma enstitüleri ile dünyanın pek çok ülkesinden her yıl öğrenim içi binlerce öğrenciyi çekmektedir.

Dinlenme ve Eğlenme: Gezerek eğlenmek ve dinlenmek çok eski bir kültür kalıbıdır. Çağdaş toplumsal ve kültürel koşullar, gezerek eğlenme ve dinlenme anlayışını daha da yaygınlaştırmıştır. Turizm faaliyeti bunun bir görünümüdür. Azerbaycan'daki durum ise aşağıdaki tabloda (Tablo: 29) yer almaktadır. 2008 yılı

²⁰⁹ Kurandaki Kahv Suresinin Naxivandaki yere ait olduğu söylenilir.

verilerine göre tesis türleri içinde çok ağırlıklı olan 48 adet tedavi ve dinlenme amaçlı tesisin toplam yatak sayısı 10.914'tür. İkinci sırada ise 5.004 yatak kapasitesi ile turistik oteller ve turizm kampları gelmektedir.

Tablo 29: Azerbaycan'daki Dinlenme Tesis Türleri ve Kapasiteleri (2008)

| Tesis Türleri | Tesis Sayısı | Yatak Sayısı |
|-------------------------------------|--------------|--------------|
| Tedavi-Dinlenme Amaçlı Tesisler | 48 | 10.914 |
| Dinlenme Evleri ve Pansiyonlar | 13 | 845 |
| Dinlenme Kampları | 27 | 1.461 |
| Turistik Oteller ve Turizm Kampları | 10 | 5.004 |
| Toplam | 98 | 18.224 |

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistika Komitesi

Spor: Spor turizmi her geçen gün büyük bir önem kazanmaktadır. Olimpiyatlar, uluslar arası sportif karşılaşmalar, binlerce insanın seyahat etmesine sebep olmaktadır.

Tedavi (Sağlık): Turizm önemli faktörlerinden biri tedavi ve sağlıktır. Kaplıcalar, içme suları, şifalı sular çamur banyoları v.s.

Diğerleri: Snobizm (başkalarına özenme), dost ve akraba ziyareti, toplantılara katılma.

- Dış faktörler: Günümüzde gelişmiş tanıtma araçları ve teknikleri sayesinde, ülkeler kendi turistik potansiyelini tüm dünyaya tanıtmakta ve turizm hareketlerini geliştirmektedirler. Yoğun tanıtma, reklam, pazarlama ve halkla ilişkiler çalışmaları sayesinde turizm hızla gelişmekte, her yıl giderek artan insan sayısı, ulusal ve uluslar arası turizm hareketlerine katılmaktadır. Yeni turizm bölgelerinin turizme açılması ile de turizmin boyutları büyümektedir.

Azerbaycan turizminin gelişimi ve turizm gelirlerinin artması için başlıca öneriler aşağıdaki gibi sıralanmıştır.

- Modern turistik tesislerinin artması,
- Hizmet kalitesinin artması,
- Turizm personelinin eğitimi,
- Geniş çaplı gezi turlarının oluşturulması,
- Bölgeler ve yörelerde de yerel turizm merkezlerinin oluşturulması,
- Kış turizmi için de gerekli alt yapının oluşturulması.

Bütün bu öneriler çerçevesinde meydana gelecek gelişmeler, Azerbaycan'ın ekonomisine büyük katkı sağlayacak ve bunun sonucunda ülkede turizm önemli bir sektör haline gelecektir. Özellikle günümüz dünyasında refah seviyesi yüksek, kişi başına düşen milli geliri fazla olan ileri ve gelişmiş ülkelerin hepsi turizme ağırlık veren ülkelerdir. Buna karşılık, doğal kaynakları fazla olsa bile, geri kalmış, birtakım iç huzursuzlukları olan ülkeler ise, turizm potansiyeli iyi değerlendirilmemiş, turizm gelirleri düşük olan ülkelerdir.

Azerbaycan'da turizm potansiyeli ve turizm faaliyetlerinin neler olduğu ve bu etkinliklerin ülkedeki turizm sektörüne ne derecede etkili olabildiği incelenmektedir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılması ile uluslararası sistem yeni bir oluşum süreci içine girmiştir. Böylece bağımsızlığını kazanan Azerbaycan da bu değişimde yerini almıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra ülkedeki tüm sektörler gibi, turizm sektörü de değişime uğramıştır. Ancak turizm sektörü açısından bu değişim olumlu sayılabilir. Çünkü, Sovyetler Birliği'nin var olduğu dönemde kapalı ülke konumu nedeniyle, potansiyel turizm olanaklarını yeterince kullanıma sunamayan Azerbaycan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bu potansiyelini dünya geneline tanıtmaya çalışmaktadır²¹⁰.

²¹⁰ SEFEROV, R. HESENOV, T. (2006) Azerbaycan Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi. Türkiyat Araştırmalar Dergisi. s.255-272. s.

Azerbaycan'ın çok çeşitli turizm olanaklarına ve bölgelerine sahip olması ülke ekonomisinin gelişimine zamanla daha hızla katkı yapabilecek potansiyel arz etmektedir. Gelişmişliğin en önemli göstergelerinden biri, turistik kamp ve tesislerin ülke içindeki düzenli dağılışıdır. Bu nedenle, ülkenin kaynaklarının tamamının değerlendirilmesi ve kalkınmanın ülke geneline yayılabilmesi için turistik kamp ve tesislerin gerekli olduğu tüm bölgelere dengeli biçimde dağılışının sağlanması gerekmektedir. Bunun sonucunda Azerbaycan'da çok çeşitli olan turizm potansiyeli ve turizm faaliyetleri etkin bir şekilde kullanılarak ülke ekonomisine katkı sağlayacak ve böylece turizm önde gelen önemli sektörlerden biri olacaktır.

Azerbaycan için yapılması gereken; turizmi sosyal faaliyetlerden ayrı tutmayacak olan bir görüşü benimseyerek çözüm aranması olmalıdır. Diğer bir anlatımla; turizm için öncelikle sanayi, ulaşım, enerji, hizmet gibi sektörlerin oluşturduğu ekonomik bir alt-yapının, bilgi, beceri ve örgütlenme gibi faktörlerin oluşturduğu bir üst yapının varlığı temel şarttır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURİZM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK BÜYÜME İLE ETKİLEŞİMİ

3.1.TURİZMİN EKONOMİK KALKINMAYA ETKİLERİ

Turizm etkinliklerinin çarpanlar etkisi tarım, sanayi gibi diğer yerel ekonomik etkinliklerin gelir ve istihdam açısından büyümesinde bir katalizör etkisi yaratmaktadır. Bu nedenle, turizm birçok ülke/bölge/yörede politik, ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlayan önemli bir kalkınma aracıdır. Turizmden beklenen ekonomik faydanın sürdürülebilir olabilmesi, bu faydanın sosyal ve çevresel amaçlarla bütünleştirilmesi temeline bağlıdır. Sürdürülebilir turizmin gelişmesi, kültürel bütünlüğü, temel çevresel süreci, biyolojik canlılığı ve yaşamı sürdürme gereksinimlerini karşılayarak bütün kaynakların yönetilmesine önem vermektedir. Bu amaçla, Dünya Turizm Örgütü, turizmin sürdürülebilirliğini ve denetimini sağlayabilmek için, turizmin etkilerinin ölçülmesine yönelik, çevresel, sosyal ve ekonomik olmak üzere toplam 140 gösterge belirlemiştir. Uzun vadede, turizmin ekonomik olarak sürekliliğini sağlayabilmek için, çevresel, sosyal ve ekonomik göstergeler ve etkileri belirlenerek, periyodik olarak izlenilmelidir. Böylece, kaynaklar sürdürülebilirlik ilkelerine göre etkin bir şekilde yönetilebilecektir.

Günümüzde parasal ve kitlesel bir olay haline gelen turizmin, ülke ekonomileri üzerinde yarattığı moneter ve reel karakterli etkiler giderek daha da önem kazanmaktadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında, ülke ekonomilerinin karşılaştığı ulusal ve uluslararası ekonomik sorunların çözümünde ve darboğazların aşılmasında turizm, dinamik ekonomik özellikleri ile adeta bir çıkış noktası olmaktadır.

Turistik ihtiyaçların karşılanması amacıyla turistlerin yaptıkları harcamalar, ekonomiye dalga-dalga yayılarak bir canlılık getirmekte ve ihtiyaçların karşılanmasına yönelik üretim spesifik bir özellik kazanmaktadır.

Turizm, boş zaman ve tasarrufun nasıl kullanılacağıyla ilgili ekonomik bir kararlar başlar ve ülke ekonomileri üzerinde moneter ve reel karakterli etkiler oluşturur. Gelişmekte olan ülkelerde turizm, ekonomik yararlılığı, verimli oluşu, kalkınma için gerek duyulan döviz girdisini sağlaması gibi nedenlerle ekonomik sorunların çözülmesinde bir çıkış noktası olarak görülmektedir.

Turizm, herşeyden önce ödemeler dengesi üzerinde önemli etkileri bulunan bir dışsattım kalemidir. Bir bakıma, ülke içinde perakende fiyatlarla yapılan mal ve hizmet dışsattımı olarak kabul edilebilir. Turizm gelirleri, özellikle dış finansman kaynaklarına gereksinim duyan kalkınma yolundaki ülkeler açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu alana yapılan yatırımlar, oransal olarak çok yüksek düzeyde döviz getirisi sağlar. Otomasyona ve mekanizasyona geçme imkanları sınırlı olan turizm endüstrisinde istihdam/yatırım oranı da genel olarak yüksektir. Turizm ayrıca, yarattığı uyarıcı etkiler nedeniyle dolaylı olarak da diğer kesimlerde istihdam ve gelir düzeylerini yükseltir.

3.1.1. Ekonomide Turizm

Turizm, sadece ekonomik yönü olan bir sektör değil; aynı zamanda dünyadaki birçok insanı etkileyen evrensel, dinamik, sosyal bir olgudur ve farklı kültürel toplumlardan insanları bir araya getirdii için uluslararası barışa da hizmet etmektedir. Ayrıca çevre, doğal kaynaklar, yerel toplumun geleneksel ve kültürel değerlerini de etkiler. Turizmin neden olduğu olumlu ve olumsuz etkiler nedeniyle kamu yönetimi, turizme turizm politikası aracılığı ile müdahalede bulunur²¹¹.

Bir ekonomide turizmin geliştirilmesinin akılcı nedenleri ve beklenen sonuçları incelendiğinde bu endüstrinin ekonomideki rolü ve önemi de ortaya çıkmaktadır. Bu inceleme, bir bakıma turizmin ekonomik potansiyelini ve turizm işletmelerinin yatırım ve işletme aşamalarında ulusal ve bölgesel ekonomilere sağlayacağı doğrudan ve dolaylı etkileri ortaya koyacaktır. Ancak, unutulmaması gereken nokta, turizmin ekonomik yararlarının gerçekleşebilmesinin hükümetlerin

²¹¹ ELİOT, J. (1997) Politics of Tourism. Routledge, London. s.2.

turizm politikalarına ve turizm geliştirme projelerini uygulama ve denetleme yeteneklerine bağlı olduğudur.

- Turizmin ekonomik fonksiyonları şu şekilde özetlenebilir:

Birçok gelişmekte olan ülke açısından turizmin çekici yönlerinden en önemlisi, daha kısa sürede ekonomik yararlılığını gösterebilmesidir. Bu turizm yatırımının getiri sağlamadan önceki hazırlık dönemi, diğer endüstrilerdeki yatırımlara oranla çok daha kısadır. Turizm, başarılı bir tanıtım kampanyasından bir ya da iki yıl sonra büyük gereksinim duyulan döviz gelirini sağlayabilen, gelir ve istihdam artışı yaratabilen bir endüstridir.

Diğer endüstrilerle karşılaştırıldığında turizmde verimlilik daha yüksektir. Diğer yatırım seçenekleriyle karşılaştırıldığında turizm yatırımlarında doğrudan sermaye yatırımının yaratılan gelir akımına oranı daha düşüktür. Diğer bir ifadeyle, turizmde marjinal sermaye/hasıla oranı düşük kalmaktadır ve bu oran ne kadar düşükse yeni yatırım verimliliğinin o kadar yüksek olduğu kabul edilir.

Turizmde çarpan etkisi önemlidir. Turizm amaçlı yatırımlardaki artış ve turizmin etkileri öncelikle bölge halkına doğrudan yararlar sağlayacaktır. Daha sonra, bu yararlar ulusal ekonominin diğer kesimlerine yayılarak değişik kişi ve kuruluşların ve devletin gelirini belirli bir çarpan katsayısı kadar arttıracaktır. Turizm endüstrisi, öğrenilmesi kolay, yeni ve çeşitli işler sağlayarak vasıfsız işgücü için geniş istihdam olanakları yaratır. Gelişmekte olan çoğu ülkede kırsal kesimden kentlere göç ve işsizlik önemli sorunlar olduğundan turizm endüstrisi gerek yatırım gerekse işletme aşamalarında yarattığı yeni iş olanakları ile bu sorunların çözümüne katkı sağlar. Turizm endüstrisinde istihdam/yatırım oranı diğer endüstrilere oranla oldukça yüksektir. Daha açık bir ifadeyle, turizmde bir kişiye iş alanı yapmak için yapılması gereken yatırım diğer endüstrilere göre oldukça düşüktür.

Turizmin gelişmesi durumunda altyapı kullanımında etkinlik sağlanır. Mevcut altyapıyı geliştirmenin ekonomik yapılabilirliği artar. Gerçekte, turizmin bir endüstri olarak doğması için belirli düzeyde bir altyapının olması ön koşuldur. Bu

noktadan başlayarak turizmin ve altyapının gelişmesi karşılıklı olarak birbirini destekler ve hızlandırır.

Turizm gelirleri, dış ülkelerden alınan ekonomik yardımlara göre çok önemli üstünlüklere sahiptir. Politik ve ekonomik kısıtlamalardan uzaktır ve herhangi bir baskı aracı olarak kullanılamaz. Diğer taraftan turizm, tarımsal ürün ve hammadde dışsattımından da çok daha fazla bir üstünlüğe sahiptir. Herşeyden önce, turizm mal ve hizmetlerinin fiyatları gelişmekte olan ülkenin geleneksel dışsattım ürünlerinin fiyatlarına oranla çok daha fazla kendi denetimi altındadır. Ayrıca, gelişmekte olan ülkenin dışsattımı için bir çeşitlendirme olanağı yaratır ve döviz gelirlerinden kaynaklı büyük dalgalanmaları ortadan kaldırır. Bu ülkelerin dışalımını nedeniyle doğan ödemeler dengesi açıklarını kapatmayı kolaylaştırır. Genellikle turizm, yarattığı her bir birim döviz için diğer endüstrilere oranla daha az dış girdi, yani döviz çıkışı gerektirir. Dolayısıyla, turizm dövizlerinin daha büyük bir kısmı üretim endüstrisinin geliştirilmesinde veya dış borçların kapatılmasında kullanılabilir.

Turizm, gelir ve refahın yeniden dağılımını sağlar. Uluslararası turizm hareketlerinin gelişmesi, gelişmiş ülkelerden az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere doğru bir gelir akımını doğurur. Belirli turizm çekiciliklerinin gelişmekte olan ülkelere ve bölgelerde yoğunlaşması ve ayrıca emek-yoğun faaliyetlerin turizmde önemli yer tutması gelir ve refahın bölgeler ve toplum kesimleri arasında dengeleyici yönde yeniden dağılmasını sağlar.

Turizm, doğal kaynakların korunması ve geliştirilmesi yönünde bir ilginin doğmasını sağlar. Ülkenin turistler açısından çekici özelliklerini arttırmak için doğal kaynakların korunması ve zenginleştirilmesi yönünde ulusal çalışmalar yoğunlaşır. Turizm, gelişmekte olan bir ülkenin sosyal ve kültürel zenginliklerine dikkatleri çekeceğinden geleneksel törenlere, örf ve adetlere, bölgesel giysilere ve el sanatlarına yeniden önem verilir. Bu gelişme, eğer özen gösterilirse bir ülkenin kültürel geçmişine olan ilginin yeniden canlandırılmasını sağlar ve halkın kendine güvenini ve öz benliğine olan saygısını artırır, aynı zamanda önemli ölçüde gelir getirir.

3.1.2. Turizmin Parasal (Moneter) Ekonomik Etkileri

Turizm, en çok ekonomik yönüyle ele alınmış toplumsal bir etkinliktir. Turizmin ülkelere ve etkin olduğu bölgelere önemli ölçüde gelir getirici ve döviz kazandırıcı özelliğinden dolayı ekonomik yaklaşım yaygınlaşmıştır.

- ülke ve bölge ekonomileri üzerindeki olumlu etkileri
- ulusal ve uluslararası ekonomik sorunların çözümünde ve darboğazların aşılmasında turizm çıkış noktasını oluşturması, turizmi ekonomik anlamda çok önemli kılar.

3.1.2.1. Turizmin Dış Ödemeler Dengesine Etkisi

Uluslararası turizmin neden olduğu döviz hareketleri, turist gönderen ülkenin döviz talebini, turist kabul eden ülkenin de döviz arzını arttırıcı bir rol oynadığından, ülkelerin dış ödemeler dengesini etkiler. Dış ödemeler dengesi, bir ülkenin ekonomik durumunu en iyi ve en açık şekilde gösteren ölçüdür. Belli bir dönemde tüm yabancı ülkelerle olan ekonomik ilişkileri tablo şeklinde gösterir.

Dış turizm gelirlerinin bir ülke ekonomisi açısından önemi ödemeler dengesi içindeki yeri ile ölçülmektedir. En basit ve genel tanımı ile ödemeler dengesi bir ülkenin diğer ülkelere aldıkları ve diğer ülkelere sattıkları mal ve hizmetlerin para ile ifadesidir. Bu tanım uluslararası sermaye ve kredi işlemleri ile tamamlanarak gerçek ödemeler dengesi tanımına ulaşılır. Ödemeler dengesinde yer alan işlemler ülke ekonomisinin dış alemle olan ilişkilerinin ifadesidir ve ülke ekonomik bünyelerine göre farklılıklar gösterir²¹².

Döviz arz ve talebi bakımından mal ithal ve ihracı ile turistik faaliyetler arasında ortaya çıkan sonuçlar açısından fark yoktur. Ülkeye gelen turistlere bazı mal ve hizmetlerin satılması, mal ihracında olduğu gibi döviz arzı, buna karşılık ülke

²¹² DALLI, Ö. (1974) Turizm Talebi ve Gelirleri. Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Müşteşar Yardımcısı, Ankara. s.39.

vatandaşlarının gittikleri ülkelerde mal ve hizmetleri satın almaları, sektörel üretim için gerekli mal ve hizmet ithali ise ürün ithalatında olduğu gibi döviz talebi yaratır. Turizmin neden olduğu karşılıklı döviz hareketlerinin ülke ekonomisi açısından önemi, ödemeler dengesi içindeki yeri ile ölçülür. Dış turizm bilançosundan yararlanılarak döviz arz ve talebinin arasındaki fark ele alınır. Bu etkinliğin olumlu olması ölçüsünde ödemeler bilançosu açıkları kapatılarak dolaylı yoldan ulusal paranın dış ve iç değeri etkilenir. Turizmin dış ödemeler dengesi üzerindeki etkisinin göstergesi, ülkenin turistik döviz gelir ve gider miktarıdır. Ancak, turistik döviz gelir ve gider miktarları ile ilgili veriler oldukça yetersiz olduğundan, gerçeği yansıtmamakta ve daima kambiyo mercilerine intikal eden döviz miktarı gerçek döviz arzından düşük olmaktadır²¹³. Aynı durum turistik döviz giderlerinde de söz konusudur.

3.1.2.2.Turizmin Gelir Etkisi

Turizm harcamalarının ekonomideki ilk etkileri direkt harcamalar olarak nitelendirilir. Birinci aşamada, turistlerin yaptığı harcamalar, ekonomide konaklama tesisleri, dükkanlar, ulaştırma işletmeleri vb. kuruluşlar için direkt gelir etkisi yaratır. Direkt turizm gelirlerini elde eden birimlerin yaptıkları harcamalar endirekt gelirleri oluşturur. Turizm işletmelerinin istihdam ettikleri personele ödedikleri ücretler, stok teşkili için yaptıkları alımlar, ek bir talep yaratacağından bu ek talebin karşılanması için istihdamın arttırılması ya da ücretlerin yükselmesi ve üretimin arttırılması kişisel gelirlerde bir artış yaratır. Kişisel gelirlerin yükselmesine paralel olarak artan tüketim harcamaları ekonomide uyarılmış etkiler yaratarak bir canlanmaya neden olur. Turizm harcamalarının yanında turistik yatırımlar da gelir etkisi oluşturur. Turistik üstyapı tesislerinin inşa edilmesi, daha çok işçi istihdamını ve inşaat malzemesi kullanımını gerektireceğinden, yatırım harcamalarındaki bir artış, ilk andan itibaren ekonomiye derece derece yayılarak bir gelir artışı meydana getirir. Çünkü, yatırımlarda bir artış meydana gelmesi, artan yatırımları gerçekleştirecek mal ve hizmetlerin satın alınması demektir. Bu mal ve hizmetleri satanların gelirleri de

²¹³ OLALI, H., TİMUR, A. (1986) a.g.e. s.39.

normal olarak yatırım harcamalarındaki artış kadar yükselir. İlk dönemde gelir elde edenler, ekonomideki tüketim ve tasarruf fonksiyonlarına göre bu gelirin belirli bir kısmını harcayıp kalanını tasarruf ederler. Yapılan harcamalar, ikinci dönemde mal ve hizmet satanların gelirlerini oluşturur. Böylece her aşamada, bir önceki aşamadaki harcamaları gelir olarak elde edenler, bu gelirin bir kısmını harcayıp kalanını tasarruf ederler. Sonuçta giderek dağılan gelir, yatırım miktarının çok üstüne çıkar.

Turizmin gelir etkisinin bir başka yönü, katma değere olan etkisidir. Katma değer, satışa sunulan malın fiyatından, bu malı üretmek üzere daha önce başka kişiler veya kuruluşlar tarafından yapılmış ara tüketim harcamaları çıkarıldığında kalan farktır. Ülkede bütün ekonomik birimlerin mal ve hizmet üretiminde yarattıkları katma değer toplamı milli hasılayı verir. Turistik mal ve hizmet üretiminin ulusal gelir üzerinde yarattığı katma değer etkisi diğer sektörel üretimlerden daha yüksek olduğundan önem kazanmaktadır.

3.1.2.3.Turizmin İç Fiyatlara Etkisi

Gelişen bir ekonomide uluslararası turizmin ve iç turizmin canlanması, hem ithal mallar talebinde hem de bölgesel ürün ve üretim faktörleri talebinde bir artış yaratır. Bu talep artışı, üretim faktörlerinin maliyetlerinin artmasına neden olduğu gibi artan talebi karşılamak amacıyla alınan yatırım kararları ile yatırımın gerçekleşmesi arasında geçecek sürede fiyat artışlarına neden olur.

Turistik gelişmenin ek maliyeti olarak nitelendirilen enflasyonist baskılar, hem sektörün yararlandığı turistik mal ve hizmet fiyatlarının hem de sektöre mal ve hizmet üreten sektörlerdeki fiyatların artışına yol açar. Bu fiyat artışları turizm talebini etkileyen ekonomik faktörlerden birini oluşturur. Turizm talebi ile turistik mal ve hizmet fiyatları arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Turistik tüketim, fiyat değişmelerine karşı aşırı derecede duyarlıdır. İki ülkenin ya da iki bölgenin fiyatlar genel seviyesi arasındaki fark, turistik akımların yönünü belirleyen ve düzenleyen bir faktördür. Turistik mal ve hizmetlerin çeşitli olması, kişisel tercihlerin yarattığı farklı ürün demetleri ve farklı fiyatlar, fiyatların düşük olduğu ülkeye turistik akımların çekimi bakımından yarar sağlar.

3.1.2.4.Turizmin Devlet Gelirlerine Etkisi

Turizmin devlet gelirlerine etkisi, gelirleri arttırıcı, harcamaları arttırıcı ve net gelir etkisi olarak görülür. Turizmin devlet için bir gelir kaynağı olması, yürürlükteki vergi tekniklerinin bir fonksiyonudur. Devlet, turizm sektörü işletmelerinden ya da bunların gelirlerinden, turizm faaliyetlerinden elde edilen diğer gelirlerden, bu sektörde kullanılan üretim faktörlerinden kurumlar vergisi, sosyal sigorta primleri, işletme vergisi gibi bazı direkt vergiler alır. Bu direkt vergilerin dışında vize ücretleri, lisanslar, liman vergisi, gümrük vergisi, iç tüketim harcamaları, haberleşme ve ulaştırmadan sağlanan gelirler, su ve temizlik harçları, satış ve pul gelirleri vb. turizmden sağlanan devlet gelirleri içinde sayılabilir.

Devletin, turizm için gerekli altyapıyı hazırlamak, turizmi teşvik etmek için yaptığı harcamalar, turizmin devlet harcamalarını arttırıcı etkisini oluşturur. Devletin, turizm harcamaları, yatırım indirimi, vergi muafiyetleri, vergi iadeleri, kredi ve sübvansiyonlar, altyapı harcamaları, idari harcamalar vb. şeklinde ortaya çıkar.

3.1.3. Turizmin Reel Ekonomik Etkileri

Turizm “emek-yoğun” üretim tekniğine dayanan bir sektör olarak ekonomide istihdam yaratan önemli bir alan oluştur²¹⁴.Turizmin moneter etkilerinden başka, ekonomide yarattığı reel bir takım etkiler de vardır. Emek-yoğun üretim tekniğinden kaynaklanan istihdam etkisi, turistik faaliyetlerin yürütülmesinde yararlandığı sektörler üzerindeki olumlu etkileri ile fiziksel ve kurumsal alt yapı üzerindeki etkileri bunlar arasında sayılabilir.

3.1.3.1.Turizmin İstihdam Etkisi

Diğer ekonomik faaliyetlerde olduğu gibi, turizmin yarattığı gelir ve döviz akımı gelişen ülke, bölge ve turistik istasyonun ekonomisinde birbirini takip eden ekonomik etkiler yaratır. Turizmin yarattığı diğer ekonomik etkiler yanında, turistik

²¹⁴ OLALI, H., TİMUR, A. (1986) a.g.e. s.101.

tüketim harcamalarını gelir olarak elde eden sektörlerde de turizm istihdamı etkiler²¹⁵.

İstihdam, geniş anlamda bütün üretim faktörlerinin, dar anlamda yalnızca emek faktörünün üretime katılmasıdır. Turizm, gelişimine ve talebin yoğunluğuna bağlı olarak ekonomide istihdam etkisi yaratır. Bu etki direkt, endirekt ve ek istihdam olmak üzere üç şekilde gerçekleşir. Direkt istihdam, turizm sektöründe doğrudan yaratılan istihdamdır. Sektörün emek-yoğun üretim tarzı ile çalışması, makineleşme ve otomasyona gitmenin sınırlı oluşu direkt istihdam etkisini artırır. Endirekt istihdam, turizm sektörüne mal ve hizmet veren yan sektörlerde yaratılan istihdamdır. Ek istihdam ise direkt ve endirekt istihdamla sağlanan gelir harcandıkça turizm çarpanının etkisiyle ekonomide yaratılan istihdamı kapsar. Turistik talebin yoğunlaştığı dönemlerde işgücü talebi de artarak istihdam yoğunluğunu etkiler.

Turizmin yarattığı istihdam, mevsimlik oluşu, yarı kalifiye ve niteliksiz işgücüne yer vermesi, kadın personel sayısının fazla oluşu, çalışma koşullarının aile oluşumunu etkilemesi gibi özellikler taşır.

3.1.3.2.Turizmin Ekonomik Sektörler Üzerindeki Etkisi

Hizmetler sektörü içinde yer almakla birlikte, turizm taşıdığı özellikleri nedeniyle diğer sektörlerle de yakın bir ilişki içindedir. Turizm sektörü, turistik ihtiyaçların karşılanmasında ekonominin bütün sektörlerinden yararlandığı gibi, bazı sanayi kollarının içine almakta, bazılarında kendi ihtiyacına göre şekil vermekte, bir kısmını da yeniden meydana getirmektedir. Ayrıca tarım sektörü ürünlerinden de büyük oranda bir yararlanma söz konusudur²¹⁶. Ülke ekonomisinde iç ve dış turizm hareketlerinin yarattığı tüketim-gelir hacmi, özellikle tarım sektöründe ve turizm sektörü ile birlikte diğer sektörlerde de bir canlanma ve harekete neden olur²¹⁷.

²¹⁵ TİMUR, A. (1998) a.g.e. s.61.

²¹⁶ OLALI, H., TİMUR, A. (1986) a.g.e. s.110.

²¹⁷ TİMUR, A. (1998) a.g.e. s.65.

Turistlerin yaşantısı, barınma ve beslenme gibi olağan, sağlık ve kaza gibi tatil yaşantısı ile ilgili ihtiyaçların karşılanması arasında fark vardır. Bazı ihtiyaçlar arasında benzerlik olmasına rağmen, turizmin gelişmesine paralel olarak turistlerin ihtiyaçları arasındaki farkın artması sonucu, turistik yaşantının etkisi altında kalan hizmetler, sanatlar ve ticaret biçimlerinde büyük bir çeşitlilik yaratır.

Bir ekonomide turizmin gelişmesinin ilk aşamasında, turizm olağan bir tüketim tipi düzeyinde olduğundan, insanların genel ihtiyaçlarının karşılanmasındaki özellikleri taşır.

İkinci aşamada ise, yalnız yazlık konut ve çeşitli yapı düzenlemeleri değil, aynı zamanda kiralık tesisler, kamp alanları düzenlemeleri, konaklama ve yiyecek-içecek tesisleri yapımı, yol inşaatları, konaklama merkezlerinin daha iyi düzenlenmesi önem kazanır. Böylece, turizm inşaat ve sanayi sektörleri üzerinde etkili olmaya başlar.

Üçüncü aşamada rahatlık ön plana geçeceğinden, yüksek maliyetli hizmetler, işlenmiş gıda ürünleri, rahatlığı artırıcı ve ihtiyaçların giderilmesini kolaylaştırıcı çeşitli üretim ve hizmetlerde bir canlılık meydana gelir.

Dördüncü aşamada, turistlerin güvenliği sağlanmaya çalışılır. Bu aşamada sağlık donanımı, bankalar, sigorta hizmetleri ve emniyet teşkilatı turizmdeki gelişmeden etkilenir.

Beşinci aşama ise lüks turizmdir. Olağan turistik ticaretten lüks turizme geçişle birlikte, sektöre mal ve hizmet veren kuruluşların üretim kalitelerinde bir artış meydana gelir.

Böylece turizm diğer sektörler üzerinde yarattığı en direkt etkiden kaynaklanan sürükleyici bir yol oynar. Turizm talebinin ortaya çıkardığı ek talep nedeniyle, mal ve hizmetlerin yerli halkın ödediği fiyatlardan ve ihracat fiyatlarından daha yüksek fiyatlarla satılabilmesi, diğer sektörlerdeki üreticilerin ilgisini çeker. Üretimde kalite ve kantite bakımından bir fark yaratır.

Turizmin sektörler üzerindeki etkisi ülke, bölge veya turistik istasyonda gelişmiş olan turizm türüne göre farklılıklar da göstermektedir. Değişik turizm türleri arasındaki ilişki oldukça karmaşık olmakla birlikte, bir turizm türünün gelişmiş diğer turizm türlerini olumsuz yönde etkilediğinden; özetle gelişen türün ihtiyaçlarına cevap veren diğer sektör ve yan sektörlerde bir canlanma olacağı söylenebilir.

Turizm sektöründeki faaliyet hacminin gelişmesi, diğer sektörlerin üretim ve gelirlerini etkilediğinden, konunun açıklanması girdi-çıkıtı analizleri ile yapılabileceği gibi, daha basit bir şekilde üç kesim ayrımından hareketle etkilerin incelenmesi de mümkündür.

3.1.3.2.1. Tarım Sektörüne Etkisi

Tarımsal ürünlere yönelik direk turistik tüketim harcamaları yanında, turizmden gelir elde edenlerin harcamaları da dolaylı gelir etkisini yaratır. Milli tarım ürünleri piyasasında meydana gelen talep kaymaları bir dereceye kadar turizm talebi tarafından giderildiğinden, dolaylı gelir etkisi tahmin edilenden de fazla olmaktadır. Çiftçilerin değişik alternatifleri değerlendirerek turizmden gelir sağlamalarında mümkündür²¹⁸.

Turizmin gelişmesine paralel olarak, gelir etkisinin artması, tarım sektöründe üretim kalitesinin artmasına, standardizasyonun sağlanmasına ve kaliteli ürünün değerini bulmasına neden olur. Tarımsal ürünlere yönelik direkt turistik tüketim harcamaları yanında turizmden gelir elde edenlerin harcamaları da endirekt gelir etkisi yaratır. Bunların dışında çiftçilerin yaz aylarında arazilerini kamping, karavan turizmine açması, tarım sektöründe görülen mevsimlik işsizliği turizmin gidermesi gibi etkiler, turizmin tarım sektörüne etkileri olarak sayılabilir.

3.1.3.2.2. Sanayi Sektörüne Etkisi

Turizmin sanayi sektörüne etkisi üç grupta incelenebilir:

²¹⁸ OLALI, H., TİMUR, A. (1986) a.g.e. s.112.

- Tüketim malı üreten sanayiler üzerinde turizmin etkisinin fazla olduğu görülür. Turistik ihtiyaçların yönlendirdiği talebe uyum sağlanması amacıyla gıda, içki, tütün mamulleri, dokuma, giyim gibi sanayi kollarında üretilen malların turistik standartlara uygun olmasına çalışılır.
- Ara malı üreten sanayilerde ise, özellikle deri ve deri mamulleri, cam, seramik, sıhhi tesisat, demir ve çelik sanayilerinde turizmden kaynaklanan ek talep nedeniyle bir etki söz konusu olur.
- Yatırım malı üreten sanayiler üzerinde turizmin etkisi oldukça azdır. Yalnızca ulaştırma araçları üreten sanayilerde turizmin gerektirdiği bazı değişiklikler yapılır.

3.1.3.2.3. Hizmet Sektörüne Etkisi

Turizmin gelişmesi, bir yörede turistik hareket ve yatırımların artması, hizmet sektörünün önem kazanmasına ve gelişmesine neden olur. Turizmin etkilediği üçüncü üretim sektörleri, cari tüketimle ilgili ekmek, et, manav, bakkaliye gibi sektörler; donatım sanatlarıyla ilgili elektrik, boya, inşaat işçiliği gibi sektörler; konforla ilgili moda, spor malzemeleri, parfümeri, çiçekçilik gibi sektörler; yardım ve güvenlik hizmetleriyle ilgili banka, sigorta, sağlık tesisleri gibi sektörler ve lüks hizmetlerle ilgili kuyumcu, gece kulübü, sauna gibi sektörlerdir.

3.1.3.2.4. Turizmin Altyapıya Etkisi

I Fiziksel Altyapıya Etkisi

Fiziksel altyapı, bir yerleşim merkezinde devamlı oturanların yararlandıkları su, enerji, yöre içi ulaşım ağı, kanalizasyon sistemi, temizlik ile ilgili tesis ve araçlar, otoparklar, spor tesisleri, toplantı ve kongre tesisleri, haberleşme sistemleri gibi altyapı tesis ve hizmetleri, ulaştırma sisteminin gereği olan altyapı ve turizm endüstrisinin kurulması ile ilgili temel ihtiyaçları karşılayan altyapıdan oluşur.

Fiziksel altyapıya yeterli ölçüde sahip olmayan bir yerin turistik destinasyon haline gelmesi güçtür. Turizm arzı, bir ön koşul olarak fiziksel altyapı olanaklarına bağlıdır. Bu altyapı olanaklarının bir yönünü ulaştırma, diğer yönünü turizm yöresindeki altyapı oluşturur. Turistik gelişme, altyapı gelişimini hızlandırıcı bir etki gösterir.

II Kurumsal Altyapıya Etkisi

Kamu idarelerinin turizm nedeniyle yaptıkları bütün faaliyetler, ürettikleri mal ve hizmetler, üretime katkıda bulunan araç ve tesisler, turizmin kurumsal altyapısını oluşturur. Turizmle doğrudan ve dolaylı ilgili kurumların, turizm danışma bürolarının, turizm polislerinin, tanıtma kurumlarının, çevreyi koruma ve güzelleştirme amacıyla çalışan kurumların, turizm personeli yetiştiren eğitim kurumlarının hizmetleri kurumsal altyapının içindedir.

Doğrudan ilgili kurumlar, merkezi idare içinde bakanlık, genel müdürlük, sekreterlik gibi kurumlar, mahalli idare içinde belediye ve derneklerden oluşur. Dolaylı ilgili kurumlar ise, sınırlarda gümrükle ilgili faaliyetleri düzenleyen, emniyet ve can güvenliği sağlayan, pasaport ve vize işlemlerini yürüten kurumlardır. Bu kurumların hizmet üretim kapasiteleri, turizm talebine göre ayarlanır. Hizmetlerin geniş ölçüde turistlere yönelmesi, aralarında koordinasyonun sağlanması ile gerçekleşir.

3.1.3.2.5. Turizmin Çevresel Etkileri

Bir ülkenin, bölgenin veya yörenin turizme açılabilmesi için altyapı, ulaştırma ve yerel hizmetlerin tamamlanmış olması gerekir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, turizm altyapısının yeterli olması halinde gelişir²¹⁹.

²¹⁹ SADLER, P. G., ARCHER, B. H. (1975) "The Economic Impact of Tourism in Developing Countries". Annals of Tourism Research. Vol. III, No 1, Department of Habitational Resources, University of Wisconsin-STOUT, September-October. s.24.

Bugünün en önemli sektörlerinden biri olan ve daha da genişlemesi beklenen turizmin ekonomik, fiziki, sosyal ve kültürel etkileri mevcuttur. Bu etkiler kimi zaman iç içedir. Dolayısıyla kesin çizgilerle ayırmak güçtür ve kapsamını aşacak nitelikte analizler içermektedir.

Bu nedenle söz konusu etkileri burada genel olarak temel ayrımlarda özetlemekle yazacağız.

Turizmin olumlu etkileri :

- Fiziki: Doğal ve yapısal kaynakların korunması, yeniden, yapılandırılması ve güçlendirilmesine yardımcı olur. Uluslararası düzeyde kabul görülen kalite standartları ile doğal kaynaklara erişimi sağlar.Yerel insanların elde edebilecekleri, kaliteli fiziksel çevre düzenlemeleri teşvik eder. Geçmiş asırlardan kalan kullanılmamış, kıymeti düşmüş–örneğin, demiryolları, ardiye, liman, barınakların-kullanımı için ekonomik mantık yaratır ki, bu varlıklar (yapıtlar) çağdaş toplumca pek fark edilmemektedir.
- Sosyo-Ekonomik: Yerel insanlara başka durumda ekonomik açıdan doğrudan katkısı olmayacak yapıtlar için piyasa, ekonomik değer oluşturur. Gelecek nesiller için koruma amaçlı gelir oluşturur. Küçük firmalar için yararlanma ve fırsatlar ortaya çıkarır. Sadece turizm faaliyetleri için değil, diğer destekleyici faaliyetler için de teşvik yaratır. Yerel insanların yaşam standartlarını, başka şekilde elde edilmesi güç olan vergi ve döviz gelirleriyle yükseltir. Restoran, spor tesisleri, yerel taşıma faaliyetlerini, yerel insanların kullanımına sunarak yaşam kalitesini yükseltir.
- Kültürel-Eğitsel: Sanat, folklor, festival, tiyatro kalitesini yükseltir. Faaliyetleri destekler ve bunların sürdürülmesi için kaynak yaratır. Yerel sanat ve el işleri için piyasa oluşturur. Belirli bölgelerin yerel kimliklerini güçlendirir, yerel gururun arttırılmasını sağlar. Çevresel

değerlendirmeyi hem ziyaretçilerin hem de yerli halkın anlaması için ortam yaratır.

- Ekonomik: Turizmin gerek döviz kazandırma gerek turistik yatırım ve tüketim harcamalarının çarpan mekanizmasıyla gerekse vergi kaynağı olma özelliği ile ekonomide gelir yaratıcı etkisi olduğu bilinmektedir. Bu etki aynı zamanda kısa sürede ve düşük maliyetlerle istihdamı arttırıcı ve bölgelerarası dengesizliklerin giderilmesine ilişkin olumlu etkiler de yaratmaktadır.

Turizmin Olumsuz Etkileri:

- Ekonomik: Turizmin gerekli denetim olmadığı takdirde veya yanlış politikalar sonucu olumsuz ekonomik etkilere de sebep olabileceği savunulmaktadır. Bunlardan bazıları; Ülke kaynaklarının (döviz çıkışı ve kar transferi yoluyla) ters yönlü bir ekonomik etki doğurabileceği, daha öncede değindiğimiz gibi arazi fiyatlarının yükselmesinin ve kıt kaynakların kısa dönemli turistik çıkarlar için tahsis edilmesinin alternatif maliyet kazançları yükseltebileceği ve kaynakların yabancı sermaye tahsisi yoluyla bir kolonizasyona yol açabileceğidir. Artan dışa bağımlılık, suni fiyat artışları ve sermaye yoğunlaşması temel ekonomik sorunlar olacaktır.
- Fiziki: Havaalanı, marinalar ve diğer tatil komplekslerinin kurulması toprakları aşındırmaktadır. Aşırı ziyaretçi akımı doğal çevre yapısını tahrip ederken, hayvan türlerini dışlayarak ekosistemi bozmakta ve çöp, gürültü fazlalığı yapmaktadır. Su ve toprak kaynakları, turizmin gelişim trendine göre yönlendirilmektedir.
- Sosyo-ekonomik: Turizm çevreyi ticari bir araç haline getirmektedir; Yabancı turistlerin tüketim eğilimleri yapısına uygun yabancı mal ithali, bu bölgelerin kaynaklarının yurtdışına aktarılmasına neden olmaktadır. Sağlıksız bir piyasa yaratarak suç ve uyuşturucuyu arttırabilir. Gelişmiş ülke ahlak standartlarını yerel toplumlara tanıtırılarak, kent yaşamının ögesi olan şiddetin suçun ve hırsın

artmasına, geleneksel değerlerin yok olmasına yol açabilir. Turizme bağlı g yaşanması beraberinde birçok sorunu da getirmektedir, özellikle tarımın ihmali söz konusu olabilir.

- Kültürel ve Eğitsel: Yurtiçi (yerel) kültürel değerlerin ve sanat yapılarının kazanç amacıyla suni bir Şekilde yeniden oluşturulmasını teşvik eder. Kültürün ticari bir turist atraksiyonuna dönüşmesi, doğal konukseverliğin kötüye kullanılması toplumun yerel değer ve kimliğini tahrip edebilir.

Özetle, Sanayileşme, nüfus artışı ve teknoloji ekseninde meydana gelen sorunlar mevcuttur. Kaynakların tüketimi, doğanın etkilenmesi, altyapı sorunlarının ortaya çıkması, artan turizm faaliyetleri sonucu ortaya çıkan kirlilik ve atıklar, bunların arıtımı ve yok edilmesi için fiziksel altyapı ve kapasite yetersizlikleri, tatlı su kaynaklarının aşırı kullanımı, ormanların yok edilmesi, kıyı ve plajların zarar görmesi, toprak erozyonu, biyolojik çeşitliliğin tahribi, kültürel mirasın zarar görmesi, hava ulaşımının ve kalabalığın yarattığı ses kirliliği, turizm sektörünün yarattığı başlıca olumsuz çevresel etkilerdir.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde elektrik, su, kanalizasyon, arıtma, p toplama ve imhası gibi teknik altyapı donanımlarının yatak kapasitesindeki hızlı artışın gerisinde kalması ve üstyapının denetimsizliği bu sorunların başlıca kaynaklarıdır.

Turizmin ortaya çıkardığı olumsuz etkiler gerek ziyaretçiler gerekse de turist kabul eden toplumlar üzerinde hoşnutsuzluğa yol açmaktadır. Oysa turizmde yüksek kalitede bir deneyim ancak doğal kaynakların, çevrenin ve kültürel mirasın korunmasıyla sağlanabilir.

Doğal, evresel, biyolojik ve sosyo kültürel kaynakların korunmasına ve kayıpların en aza indirilmesinde, turizm alanındaki faaliyetlerin ve getirilerinin gelecekte de arttırılarak, devamını mümkün kılacak tek yol sürdürülebilir turizmdir. Bunun en iyi Şekli de “ekoturizm” olarak kabul görmektedir.

3.1.3.2.6. Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Etkisi

Bilişim teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler çağımızın bilgi çağı olarak nitelendirilmesine neden olmuştur²²⁰. Hızlı teknolojik ilerlemeler mikro ve makro ekonomik bazda önemli değişimlere neden olmaktadır. Bu yeni ekonomik ortam “yeni ekonomi”, “bilgi ekonomisi”, “dijital ekonomi” gibi adlarla anılmaktadır. Bilgi ve iletişim tabanlı bu yeni ekonominin temel karakteristiklerini şöylece sıralayabiliriz²²¹.

- Sürekli hızlanan teknolojik gelişmeler,
- Artan bilişim ve bilgi yoğun faaliyetler,
- Kısalan pazara girme ve ürün/hizmet hayat dönüşüm süreleri,
- Piyasaların küreselleşmesi,
- Sanayi kolları arasındaki farkların belirsizleşmesi.

Globalleşme ile gelen teknolojik gelişmeler; her alanda kullanım alanı bulmuş, her sektörde belirli etkilere neden olmuştur. Müşteri tatmininin temel olduğu, soyut ürünlerin üretildiği bir sektör olan turizm sektöründe de bilişim teknolojilerinin belirgin etkileri ve faydaları bulunmaktadır. İnsanlar internet sayesinde, gitmek istedikleri yer hakkında bilgi edinirken, yine internet üzerinden alışveriş hatta rezervasyon yapabilmektedir. Bilişim teknolojilerindeki gelişmelerin turizm sektörü üzerinde turizme katılımı arttırmak ve ucuzlatmak gibi etkileri olduğu savunulmaktadır.

Bilişim teknolojileri, kavram olarak; verilerin kayıt edilmesi, saklanması, belirli bir işlem sürecinden geçirmek suretiyle bilgiler üretilmesi, üretilen bu bilgilere ulaşılması, saklanması ve nakledilmesi gibi işlemlerin etkili ve verimli yapılmasına olanak tanıyan teknolojileri tanımlamada kullanılan bir terimdir. Bilgi teknolojilerinin (bilgi ve iletişim teknolojileri) en çarpıcı özelliği, teknolojik

²²⁰ Erişim: 18,09,2009, <http://www.bilgiyonetimi.org>

²²¹ TAN, D. S., UÏJTENBROEK, A. A. (1997) Bilgi Altyapı Yönetimi. Bilgi Sistemleri Yönetimi, Vol.14, No.4. s.34.

yeteneklerin sürekli artması, maliyetlerin de sürekli düşmesidir. Bu ilişkiyi ifade eden üç kural öne sürülmüştür :

- I Moore Kuralı: Bir mikroçipin fiyatı artmadan, hızı her 18 ayda bir ikiye katlanmaktadır.
- II Gilder Kuralı: Birim fiyat değişmeden, iletişim sistemlerinin toplam bant genişliği her 12 ayda bir üçe katlanmaktadır.
- III Metcalfe Kuralı: Bir iletişim ağının değeri, ağdaki düğüm (node) sayısının karesi ile orantılıdır. Dolayısıyla bir ağa bağlı olmanın değeri üçsel olarak artarken, kullanıcı başına fiyatı sabit kalmakta, hatta azalmaktadır.

Müşteri tatmininin temel olduğu, soyut ürünlerin üretildiği bir sektör olan turizm sektöründe de bilişim teknolojilerinin belirgin etkileri ve faydaları bulunmaktadır. Bunlardan belki de en önemlisi evrensel bazda zaman ve mekan farklılıklarını ortadan kaldırmasıdır. İnsanlar internet sayesinde, gitmek istedikleri yer hakkında bilgi edinirken, yine internet üzerinden alışveriş hatta rezervasyon yapabilmektedir. Bilişim teknolojisindeki gelişmelerin turizm sektörü üzerinde turizme katılımı arttırmak ve ucuzlatmak gibi etkileri olduğu savunulmaktadır. Bilişim teknolojileri, sektörün yapısal değişiminin dinamiği haline gelmiştir. Bu değişime ayak uyduran firmalar ve ülkeler büyük avantajlar elde ederken, değişimin dışında kalanlar avantajlarını kaybedebileceklerdir.

3.1.3.2.6.1.Turizm Ve Bilişim Teknolojileri

Turizm işletmelerinin, potansiyel müşteriler için büyük miktarlarda bilgi toplama ve yayma ihtiyacı, bu işletmeleri bilişim teknolojisini kullanmada en önemli aday haline getirmektedir. Bu işletmelerin heterojen doğası, Bilişim Teknolojileri kullanımının sektörden sektöre ve sektör içindeki firmadan firmaya değişim göstermesi anlamına gelmektedir.

Bilginin seyahat endüstrisi için can damarı olması nedeniyle, 21. yüzyıla girdiğimiz şu günlerde teknolojinin etkin kullanımı turizm sektörü için hayati önem taşımaktadır. Bilgi teknolojilerinin gelişmesi, özellikle verimli işbirliği sağlaması ve

gerçek bir küreselleşme için araçlar sunması dolayısıyla, turizm endüstrisi yöneticileri için uygulama alanları doğurmuştur. Günlük faaliyetlerin temel olduğu işletmelerde bilginin yaratılması, toplanması, işlenmesi ve iletilmesinin hayati önem taşımasından dolayı; bilgi teknolojileri beklenmedik bir şekilde turizm işletmelerinin en önemli elemanlarından biri haline gelmiştir. Yani; hem turizm arzının hem de turizm talebinin hızlı gelişimi, bilgi teknolojilerini endüstrinin zorunlu bir partneri haline getirmiştir ve bu nedenle bilgi teknolojileri, turizm pazarlaması, dağıtımı, promosyonu ve koordinasyonunda artan bir şekilde önemli bir rol oynamaktadır.

1980'lerin ortalarında seyahat acentaları, doğrudan pazarlamanın acenta ağına büyük bir tehlike arzettiği konusunda şikayet etmeye başladılar. 1990'larda da bu baskılar sürdü. Örneğin, televizyon kanallarında tekne gezileri reklamları artan bir şekilde yapılmaya ve tüketicileri 800'lü hatlarla, tekne gezilerine acentaların aracılığı olmadan rezervasyon yaptırmaya yönlendirdiler. Bundan başka; 1995 sonbaharında United Airlines, bir televizyon reklam kampanyası başlatarak, elektronik bilet satışını öne çıkarmıştır.

Birçok otel işletmesi internetin büyüyen potansiyelinden yararlanmak için, kendi web sitelerini oluşturmuş ve interneti çok çeşitli amaçlarla kullanmıştır. İnternet, pazarlama ve satış aracı olarak daha sık kullanılmasının yanı sıra, rezervasyon aracı olarak da kullanılmaktadır. Bu gelişmelere rağmen, otellerin birçoğu hala radyo, televizyon ve yazılı basın gibi geleneksel reklam metotlarının tanıtımda en etkin yol olduğunu düşünmektedir. İnternet aracılığıyla alınan rezervasyonların oranları, telefon, faks gibi yollarla alınan rezervasyonlara oranla oldukça düşüktür. Fakat internet kullanıcılarının artması ve jenerasyon değişimleri, zaman tasarrufuna verilen önemin artması ve artan enformasyon yoğunluğu gibi sosyal değişimler, tüketicilerin genel anlamda ticareti kabullenmelerine yardımcı olacaktır.

Bilgi iletişim teknolojileri, turizm işletmelerine bilgi depolamak olanağı haricinde çeşitli şekillerde olanaklar sunmaktadır. Turizm hizmetlerinin soyut özellik göstermesi nedeniyle, diğer sektörlerdeki ürünlerin tanıtımı daha kolay

yapılabilirken, turizm sektöründe böyle bir kolaylık söz konusu değildir. Diğer sektörlerde üretilen ürünler satın alma öncesi görülebilir ve denenebilir. Oysa turizm sektöründe, hizmetler tüketim anında üretilir, depolanamaz ve satın alma öncesi tüketicinin denemesi mümkün değildir. Hizmetin denemesi için satın alınması gerekir.

İşte tüm bu nedenlerden dolayı; aslında internet turizm işletmelerine kendilerini tanıtmaya ve pazarlama sürecinde oldukça fazla avantajlar sağlar. İnternet üzerinden yapılacak tanıtımlar, daha fazla tüketiciye ulaşma imkanını da beraberinde getirmektedir. Turizm işletmelerinin kendi web sitelerini hazırlamaları, tüketicilerin işletme hakkında daha fazla bilgi sahibi olmasına, ne gibi olanaklar bulunduğunu görmesine ve diğer işletmelerle karşılaştırmalar yapabilmelerine olanak tanır. Ayrıca, web siteleri üzerinden rezervasyon imkanını sunan işletmeler, zaman tasarrufuna önem veren tüketiciler için oldukça avantajlı durumda olacaktır.

Dünyada turizm sektöründe bilişim teknolojilerinden yararlanma oranlarına bakıldığında, uzmanların tahminlerine göre internet kullananların 10%'u interneti, alışveriş, banka işlemleri, seyahat gibi işlemler için kullanmaktadırlar. Travel web'in istatistiklerine göre internet yoluyla otel rezervasyonu yapanların 14%'ü üst düzey yönetici, 33%'ü 31-40 yaş arası kişiler ve bu yolla rezervasyon yapanların 75%'i Amerikalı'dır.

Bilişim teknolojilerindeki gelişmelerin işletmelere sağladığı göz ardı edilemez faydalar nedeniyle, gün geçtikçe otel işletmeleri de bu nimetten yararlanmak için internet aracılığıyla pazarlamaya yönelmişlerdir. Otellerin kendilerinin hazırladıkları ya da işletme dışından uzmanlara hazırlattıkları web sayfalarında yer alan temel bilgiler arasında; seyahat bilgisi, otel tanıtımı, rezervasyon olanağı, işletmeyle ilgili yeni hizmetler ve duyurular, e-posta olanağı, özel promosyon bilgileri, diğer otellere linkler ve geri-bildirim (feedback) formu sayılabilir. Yapılan çalışmalara göre seyahat için interneti kullanma nedenleri; daha kolay ulaşılabilir olması (82%), zamandan tasarruf (80%), daha kolay olması (59%),

daha ekonomik olması (50%), eğlenceli olması (36%), alternatifleri karşılaştırabilme (28%) ve daha iyi bilgi (21%) olarak belirlenmiştir.

Turizm işletmelerinin, potansiyel müşteriler için büyük miktarlarda bilgi toplama ve yayma ihtiyacı, bu işletmeleri bilişim teknolojisini kullanmada en önemli aday haline getirmektedir. Bu işletmelerin heterojen doğası, Bilişim Teknolojileri kullanımının sektörden sektöre ve sektör içindeki firmadan firmaya değişim göstermesi anlamına gelmektedir²²².

Türkiye geneli için de, turizm işletmelerinde internetin kullanımı üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan birine göre; çalışmaya katılan konaklama işletmelerinin büyük çoğunluğunun (84%) web sitesi vardır, seyahat acentalarında ise bu oran oldukça düşüktür (15%). Web sitesi üzerinden rezervasyon hizmeti verme oranlarına bakıldığında ise; konaklama işletmelerinin 84,2%'sinin, seyahat işletmelerinin 54,3%'ünün bu hizmeti vermekte olduğu belirlenmiştir. Çalışmada belirlenen bir diğer sonuç; hem konaklama hem de seyahat işletmelerinin interneti rezervasyon/satış amaçlı kullanmaya başladıktan sonra en fazla faks, broşür, telefon ve reklam gibi giderlerde düşüş olduğunun belirlenmesidir.

1995 yılında turizm işletmelerinde bilgisayar kullanımı konulu bir çalışma kapsamında, Ankara, İzmir, Antalya, Muğla illerindeki oteller ve tatil köylerinde bir uygulama yapılmış ve sonuçlarında; anket uygulamasına katılan işletmelerin 76,9%'unun bilgisayar kullanmakta olduğu, işletmelerden 28'inin paket programlar kullandığı, işletmelerin 96,6%'sının bilgisayar kullanımı sayesinde müşteri bilgilerine, acil durum telefon numaralarına, işbirliği içinde çalıştıkları acentaların bilgilerine, oda raporlarına hızlı bir şekilde ulaşabildiklerini, çifte rezervasyonun önlendiğini ifade etmişlerdir. Bilgisayarlı rezervasyon sistemlerinin kullanılması sonucu sağladıkları faydalar arasında; müşteri isteklerine daha hızlı cevap verebilme, kırtasiye işlemlerinin azalması, ödemelerin daha düzgün takip edilmesi, departmanlar arası daha etkin bir iletişim sağlandığı ifade edilmiştir.

²²² ALİSTAIR, M. (1995) *Tourism Management*. "IT and Small Tourism Enterprises: A Case Study of Cottage-Letting Agencies", V.16, N.7, s.533-539.

Bilişim teknolojilerinin modern organizasyonların stratejik yönetimini oldukça fazla etkilediği açıktır ve bu bir paradigma değişimi yaratmış ve “en iyi meslek uygulamaları”nı gündeme getirerek, rekabeti arttırmıştır. Turizm endüstrisi de bu yeni gelişmelerden oldukça etkilenmiş ve yönetim, iletişim, pazarlama ve promosyon süreçlerinde bu gelişmelerin sağladığı faydalardan yararlanma ihtiyacı hissetmiştir.

Sonuç olarak; yaşadığımız hızlı ve oldukça beklenmeyen bir şekilde gerçekleşen yenilikler, hem kişiler, hem de işletmeler olarak yeni bakış açılarına yönlenmemize, hem de bu yeniliklerin yarattığı fırsatlardan nasıl daha fazla yararlanabileceğimiz konusunda düşünmemize yol açmıştır. Sonuç olarak; teknolojik gelişmelerin geleneksel seyahat acentası ağını baltalayabilecek potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Fakat; seyahat acentaları bu gelişmeleri kendi çıkarları için kullanarak avantajlı duruma da geçebilirler.

Günlük hayatımıza baktığımızda, artık dışarı çıkmadan alışveriş yapabilmekte, kütüphanelerde tozlanmış raflar arasında kaybolmadan tek tuşla bilgiye ulaşabilmekte, bize ulaşmak isteyenler evde olmasak da bize ulaşabilmekte, geleneksel iletişim araçları yerine daha hızlı ve daha az maliyetli olan araçlar tercih edilmekte, birine iletmek istediğimiz bilgiyi, evrakı ya da herhangi bir şeyi fazla vakit harcamadan tek tuşla yapabilmekteyiz. Tüm bu gelişmeler ya da yenilikler, kişilerarası iletişime ket vuruyor mu, yüz yüze iletişime mi gömülüyor, insanlar sosyallikten uzaklaşıp, asosyal bir yaşam tarzına doğru mu yol alıyor sorularını da beraberinde getirmektedir. Aslında, düşünüldüğünde yüz yüze iletişime gerek bırakmamasının yanında, daha çok ve farklı bakış açılarına sahip daha fazla kişiyle iletişim kurduğumuz da bir gerçektir. İşletmeler açısından baktığımızda ise; bu yeni gelişmelerin yarattığı yeni ürünler, coğrafi uzaklığa bakılmaksızın hızla yaygınlaşmış ve teknoloji transferi dolayısıyla teknolojileri ve örgütleri birbirine bağlamakta, kapasiteyi arttırmakta ve endüstriyel rekabeti şekillendirmektedir.

Bilişim teknolojilerindeki gelişmeler sonucu hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelen internet ve web, işletmelerin yeni arayışlara yönelmesine, yeni

yapılanmaya gitmesine ve internet aracılığıyla pazarlama fırsatını kullanarak e-ticarete yönelmelerine neden olmuştur. Bu nedenle, küreselleşme ve rekabet artmış, işletmeler daha fazla verimlilik elde etmek için, bu nimetlerden daha fazla yararlanabilmek için değişik metotlara yönelmişlerdir. Dünyada bilgisayar ve internetin kullanımı oldukça yaygındır. Bunun da nedeni, refah seviyesinin yüksek olduğu ülkelerde, kişilerin yeni teknolojileri kullanma olanaklarının daha fazla olmasıdır. Azerbaycan ve Türkiye’de ise, tüm gelişmelere rağmen internet ve bilgisayar kullanımı lüks tüketime girmektedir.

Sunulan tüm olanaklara rağmen, internet üzerinden rezervasyon yapma oranlarının düşük olmasının nedeni ise; internet üzerinden alışverişlerde hala tam güvenliğin sağlanamaması, bu nedenle kişilerin internet üzerinden alışverişe sıcak bakmamasıdır. İnternet üzerinden rezervasyon yapma olanağı sunan işletmelerin, web sitelerindeki bilgilerini güncellememeleri, siteye girenlere doyurucu bilgi verilmemesi de başka bir nedendir.

İnternet kullanımı ile elde edilebilecek avantajlardan maksimum düzeyde yararlanabilmek için konaklama işletmeleri oluşturdukları web sitelerinin düzenlenmesinde izleyici ve yönlendirici olmalıdır. Başka bir deyişle web siteleri güncel olmalı ve tüketiciye faydalı bazı bilgileri içermelidir. İnternet kullanımı ile elde edilebilecek avantajlardan maksimum düzeyde yararlanabilmek için konaklama işletmeleri oluşturdukları web sitelerinin düzenlenmesinde izleyici ve yönlendirici olmalıdır. Başka bir deyişle web siteleri güncel olmalı ve tüketiciye faydalı bazı bilgileri içermelidir²²³.

3.1.3.2.6.2.Turizmde Eğitimin Önemi

Gelişmekte olan ülkelerde sanayinin alternatifi, ekonomik gelişmenin ve kalkınmanın itici güçlerinin en önemlisi olarak turizm sektörü görülmektedir. Bu anlamda turizm hareketlerinden daha fazla pay alabilmek için ülkemizde dahil olmak

²²³ HANA, J. R. P. MİLLAR, R. J. (2001) “Promoting Tourism on The Internet”. Tourism Management, Vol.18, Iss.7. s.469-470.

üzere birçok ülke, turizm işletmelerinin sayı ve kapasitelerini çeşitli teşvik tedbirleriyle hızla artırmaya başlamıştır. Sektörel anlamdaki bu hızlı gelişme trendiyle birlikte 1980'li yıllardan sonra ülkemizde de hızla artan tesis ve yatak kapasitesi ile sağlanan hizmet çeşitliliği beraberinde, mesleki eğitim almış nitelikli işgücü açığı sorununu gündeme getirmiştir. Diğer sektörlerdeki ekonomik mal ve hizmet üretiminde olmadığı kadar, turistik mal ve hizmet üretiminin kendine özgü özellikleri ve turizm sektörünün emek-yoğun bir özellik göstermesi nedeniyle, turizm sektöründe genel anlamda insan faktörü bir diğer ifade ile, eğitilmiş nitelikli işgücü ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası turizm pazarından daha fazla pay almak isteyen ülkelerin, fiyat ve fiyat dışı unsurlara bağlı olarak rekabete girişmesi, modern turizm anlayışının gerektirdiği hizmet kalitesinin sağlanması ve turist ile turiste hizmet edenler arasındaki ilişkilerin sağlıklı ve kaliteli olarak gerçekleştirilmesi zorunluluğu, büyük ölçüde sektörde istihdam edilen işgücünün mesleki ve teknik eğitim düzeylerinin yüksek olmasına bağlıdır²²⁴.

Genel olarak bir eğitim sistemi, kişilerin beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımından dengeli ve sağlıklı bir kişiliğe ve karaktere, özgür ve bilimsel düşünce gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve girişimciliğe değer veren, topluma karşı sorumluluk duyan, yapıcı ve verimli kişiler olarak yetiştirmeyi, bireylerin ilgi, eğitim ve yeteneklerini geliştirmeyi amaçlar. Bu ilkeler çerçevesinde, eğitimin toplumsal önemini belirten bu ilkelerin yanı sıra, asıl fonksiyonu ülkenin ekonomik gücünü artırmayı ilgilendiren boyuttur. Bu boyut ülkenin kalkınması ve dolayısıyla refaha ulaşması açısından büyük önem taşır. Çünkü işgücü bir üretim faktörüdür ve diğer bir üretim faktörü olan sermaye, ne kadar iyi olursa olsun, ancak nitelikli işgücü ile bir anlam ve değer kazanır²²⁵. Bu

²²⁴ TİMUR, A. (1994) "Turizm Eğitiminde Darboğazlar". Dört Yıllık Turizm Yüksekokullarında Eğitim-Öğretim Sorunları ve Çözüm Yolları Nevşehir Turizm İşletmeciliği Ve Otelcilik Yüksekokulu Hafta Sonu Semineri 1, Özkan Matbaacılık Ltd.Şti, Ankara. s.44.

²²⁵ İÇÖZ, O. (1994) "Türkiye'de Turizm Eğitimi Veren Yüksekokulların Temel Sorunları Ve Öğrencilerin Okul Sonrası Meslekî Yaşama Uyumu Konusunda Bir Değerlendirme". Dört Yıllık Turizm Yüksekokullarında Eğitim-Öğretim Sorunları ve Çözüm Yolları Nevşehir Turizm

amaçlara yönelik olarak ilk kez 1953 yılında turizm meslek kursları ve tercüman rehberlik kurslarının açılmasıyla başlayan turizm eğitimi, 46 yıldan günümüze kadar toplum düzeyinde ve mesleki formasyon veren turizm eğitimi olmak üzere, iki aşamalı olarak sürdürülmektedir.

Toplum düzeyinde verilen eğitimin genel amacını incelediğimizde toplum bireylerinde turizm bilincini yerleştirmek, turizmin yaratıcı kaynaklarını koruyarak, sevgiyi ve anlayışı geliştirmek, turiste karşı eşit ve dürüst hizmet etmenin ahlak ve terbiyesini vermek, gerçek sevgiye ve konukseverliğe dayalı davranış biçimini oluşturmaktır.

Meslek formasyonunu veren turizm eğitiminin amacı ise, bir hizmet endüstrisi olarak işgücüne dayanan turizmde, verimliliği artırmak, insanlara doğrudan hizmet eden kişinin insancıl özelliklerini geliştirmek, personelin yetki ve sorumluluğu arasında denge kurmak, personele karşılaştıkları olayları çözümlenecek ve sonuçları kontrol edebilecek yeteneği vermektir.

Bu eğitim türü, amaçları ve araçları bakımından birbirinden farklı eğitim kademelerinden oluşmaktadır. Eğitimde bu tür farklılaşmaya gidilmesinin temelinde;

- İşletmelerin ihtiyacı olan ve tüm hizmetleri yürütecek alt kademe elemanlarının yetiştirilmesi,
- İşletmelerde ara işgücünü tamamlayacak orta kademe yöneticilerinin yetiştirilmesi,
- Turizm işletmelerine olduğu kadar, turizm ile ilgili kamu ve özel sektör kuruluşlarına yönetici, araştırmacı ve planlamacı elemanlar yetiştirilmesi amacı bulunmaktadır²²⁶.

İşletmeciliği Ve Otelcilik Yüksekokulu Hafta Sonu Semineri 1,Özkan Matbaacılık Ltd.Şti,Ankara. s.85.

²²⁶ TİMUR, A. (1992) “Türkiye’de Turizm Eğitiminin Yapısı Uygulanan Politikalar ve Sonuçları”. Turizm Eğitimi:Konferans-Workshop,Turizm Bakanlığı Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü,Yorum Basın Yayın San.Ltd.Şti,Ankara. s.49.

3.2.AZERBAJYCAN TURİZM SEKTÖRÜ-BÜYÜME ANALİZİ

Azerbaycan turizm sektörünün Azerbaycan ekonomisinin büyüme oranıyla ilişkisinin zaman boyutunda ve süreklilik bağlamında analizi için ekonometrik tekniklerin kullanılması gereklidir. Bu bölümde söz konusu yaklaşım ve teknikler açıklanmaktadır.

3.2.1. Analizde Kullanılan Yöntem ve Yaklaşımlar

Bu çalışmada tek denklem yaklaşımı kullanılmıştır. Ekonometrik yöntem olarak Engle-Granger'in²²⁷ eşbütünleşme modelleme tekniği esas alınmaktadır. Ekonometrik analizin temel amacı Azerbaycan Ekonomisinde turizm sektöründeki gelişmelerin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisini ortaya koymaktır.

3.2.1.1.Zaman Serilerinin Durağanlığı

İktisadi zaman serileri temsil ettiği ekonomik olaylar üzerindeki tüm etkileri taşır. Bu nedenle iktisat politikalarındaki değişikliklerle iktisadi gelişmeler zaman serilerinin zaman içindeki yapısını değiştirir. Bunun sonucunda zaman serilerinin durağanlık sorunu veya birim kök içerip içermemesi temel sorun olarak karşımıza çıkar. Bu açıdan zaman serilerinin durağan olması veya serinin birim köke sahip olmaması, zaman içinde varyansın ve ortalamanın sabit olmasını ifade eder. Bu serinin bir gecikmeli iki zaman periodu arasındaki ko-varyansının değişkenler arasındaki bu gecikmeye bağlı olup, zamana bağlı olmaması anlamındadır²²⁸. İktisadi değişkenler arasındaki ilişkileri analiz ederken, ilişkiyi etkileyecek etkiler zamandan bağımsız olmalıdır.

Durağan bir zaman serisinin temel özellikleri aşağıdaki eşitliklerde gösterilmiştir.;

²²⁷ ENGLE, R. GRANGER, J. (1987) "Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing". *Econometrica*, Vol 50, ss. 987–1007.

²²⁸ GUJARATI, D. N. (2001) *Temel Ekonometri*. Çev: Şenses, U. ve Şenses, G.G. Literatür Yayınları. İstanbul. s.712-713.

$$\text{Ortalama} = E(y_t) = \mu$$

$$\text{Varyans} = \text{var}(y_t - \mu)^2 = \delta^2$$

$$\text{Kovaryans} = \gamma_k = E((y_t - \mu)(y_{t-k} - \mu))$$

Bu eşitliklere göre söz konusu zaman serisinin ortalaması ve varyansı zamana göre değişmemektedir. Zaman serilerinin bu özelliklerine göre aritmetik ortalama zamana göre aynı kalıyorsa ve serinin birinci dereceden aritmetik ortalama ile varyansı δ^2 ile kovaryansı γ_k da zamanla değişmiyorsa, serinin ikinci dereceden durağan olduğu anlamına gelmektedir. İkinci dereceden durağan bir seri yani ortalaması ve varyansı zamana göre değişmeyen seriler zayıf durağan olarak tanımlanırlar²²⁹.

İktisadi değişkenler arasındaki ilişkilerin analizinde genel olarak değişkenleri temsil eden zaman serilerinin zayıf durağan olması gereklidir. Zaman serilerinin bu özelliğe sahip olup olmadığı birim kök testleriyle tespit edilmektedir. Durağan olmayan zaman serileriyle kurulan modellerden elde edilen sonuçlar istatistiki olarak anlamlı olsalar bile bu katsayılar etkin ve sapmasız tahminciler değildir. Bu nedenle durağan olmayan zaman serileriyle elde edilen tahmin sonuçları "sahte regresyon" sonuçları olarak tanımlanırlar²³⁰.

Bir zaman serisinin durağanlığını araştırırken bir rastsal yürüyüş eşitliğinden yararlanılır. Buna göre değişkenin kendisinden kaynaklanan etkiler ile kendisi dışından kaynaklanan etkiler ayrıştırılabilir. Yani hata terimleri değişkenin dışındaki tüm etkilere karşılık gelmektedir. Eğer bu etkiler durağansa zaman serisi üzerindeki etkilerin kaynağı yalnızca bu değişkenin kendisidir. Bu süreci aşağıdaki gibi ardaşık bir gecikmeli model olarak yazarsak;

$$y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \phi y_{t-1} + \varepsilon_t \quad \text{şeklindedir.}$$

²²⁹ KUTLAR, A. (2000) Ekonometrik Zaman Serileri. Ankara: Gazi Kitabevi.

²³⁰ GRANGER, C. W. J. NEWBOLD, P. (1974) "Spurious Regressions in Econometrics". Journal of Econometrics, 35. s.143-159.

Bu eşitlikteki $\beta_0, \beta_1 t$ ve \emptyset tahmin edilen parametrelere, t zaman trendine, ε_t ise hata terimine karşılık gelmektedir. $\emptyset < 1$ olması durumunda Y_t zaman serisi durağandır. Bu değişken üzerinde iktisadi şokların kalıcılık özelliği yoktur. Seri bir şoka maruz kalsa bile seri ortalamasına dönmektedir. Eğer seriler durağan değilse, seri ortalamasından sapar. Bu sapmanın nedeni varyansın zamanın bir fonksiyonu haline gelmesidir. Yani varyansın zamana göre değişmesidir. Sahte regresyon veya ilişkiler zaman serilerinin trend özelliğinden kaynaklanmaktadır. Zaman serilerinin trend özelliği iki zaman serisi arasında bir ilişki ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan zaman serilerinin trendden ayrıştırılmış olması önemlidir. Trend özelliği bir zaman serisinin baskın unsuru ise bu trend aynı zamanda serinin ortalamasıdır. Bu ortalamanın eğimi sabit olmasına karşın varyans zamanın bir fonksiyonu olur. Bu açıdan zaman serilerinin tesadüfi bir özelliğe sahip olmaları ve varyans durağan olmaları önem kazanmaktadır.

Durağan olmayan serilerin farkı alınarak durağanlaştırılır. Ancak bu seriler ortalamada durağan hale geldiklerinden varyansın zamana göre değişmesi hala mümkündür. Bu nedenle modellenen değişkenler arasındaki ilişkilerde değişme varyansın olup olmadığı test edilmelidir.

Bir serinin birinci farkı alınarak durağan hale geliyorsa serinin eşbütünleşme derecesi $I(1)$ olarak ifade edilir. Bir zaman serisinin farkının alınması seri üzerindeki uzun dönem bilginin kaybolmasına yol açmaktadır. Bu durum uzun dönemli şokların etkileri yerine kısa dönemli geçici şokların etkilerinin seriler üzerinde olması anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında birim kök testleri serilerin uzun dönemli bilgilerin seri üzerinde ne kadar var olduğu yönünde bilgi vermektedir²³¹.

Birim kök içeren zaman serileri ile yapılan ekonometrik analizlerde elde edilen sonuçlar anlamlı olarak görülseler de bu seriler durağan olmadığından dolayı elde edilen tahmin sonuçları sapmalı olacaktır. Ayrıca zaman serilerinin içerdiği trendten kaynaklanan ilişkiler araştırılan iktisadi sonuçların teoride öngörülenden

²³¹ GUJARATI, D. N. (1995) Basic Econometrics. third edit, MC-Graw-Hill, Inc, USA

farklı olmasına yol açar. Bunun nedeni trend etkisinin zaman serilerinde sürekli bir artış eğilimini ortaya çıkarmasıdır. Bu nedenle zaman serileri kullanılarak iktisadi ilişkilerin araştırılmasında söz konusu serilerin durağanlaştırılması ve trendin ortadan kaldırılması gerekmektedir²³².

Durağanlık kavramı daha önce de belirtildiği gibi bir rastsal süreç yardımıyla tanımlanarak açıklanabilir.; Bu çerçevede şu eşitlikten yararlanarak serinin durağanlığı konusunda ön bir bilgiye sahip olunabilir.

$$y_t = \beta y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Bu eşitlikteki hata teriminin (ε_t), ortalaması 0, varyansı zamana bağlı olarak değişmediği varsayımı altında varyansı σ^2 sabit ise, $\beta=1$ ise seride birim kök vardır, seri durağan değildir. y_t değişkeni, bir dönem önceki değerinden kaynaklanan etkileri üzerinde taşımakta ve etkilenmektedir. $\beta < 1$ ise seride birim kök yoktur, seri durağandır. Yani seri üzerinde geçmiş bilgilerin etkisi yoktur. Söz konusu eşitlikteki ifade birim kökün varlığı konusunda bilgi vermesine karşın değişkenin birim kök kaçınıcı dereceden sahip olduğu konusunda bilgi vermemektedir. Bu nedenle birim kök testleri geliştirilmiştir

Literatürde temel birim kök testleri ile ilgili olarak. Dickey-Fuller (DF) ve Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) Philips-Perron, KPSS (Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin), NG-Perron gibi testler vardır. Bu testlerin bazıları kısaca aşağıda açıklanmıştır.

3.2.1.1.1. Dickey-Fuller Birim Kök Testi

Dickey-Fuller Birim Kök Testi temeli bir rastsal sürece dayalıdır.

(DF) testi için rastsal süreci

²³² UTKULU, U. (1993)“ Cointegration Analysis: An Introductory Survey with Applications to Turkey”. 1.Uluslararası İstatistik Sempozyumu, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir

$$y_t = \beta y_{t-1} + \varepsilon_t = 1,2 \dots$$

biçiminde yazarsak, bu sürecin yukarıda belirtildiği gibi $\beta=1$ veya $\beta<1$ olmasına bağlı olarak birim kökün varlığı söylenebilir. Bu eşitliğin iki tarafından y_{t-1} çıkarılırsa, eşitlik

$$y_t - y_{t-1} = \beta y_{t-1} - y_{t-1} + \varepsilon_t$$

biçiminde yazılabilir. Bu eşitliği şu şekilde genelleştirebiliriz.

$$\Delta y_t = (\beta - 1)y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \varepsilon_t$$

Bu eşitlikte Δ birinci dereceden fark alınmış olduğunu göstermektedir. Birim kökün varlığı da $\delta = \beta - 1$ tanımlamasıyla test edilmektedir. Buna göre aşağıdaki hipotezlerin varlığı araştırılmaktadır.

$$H_0: \delta = 0$$

$$H_A: \delta < 0$$

Burada H_0 edilememesi zaman serisinde birim kök olduğunu göstermektedir. Bu eşitliğin tahmin edilmesinde katsayıların istatistiki anlamlığı için klasik EKK yöntemindeki t değerlerinin kullanılması birim kökün varlığı konusunda yanıltıcı olabilmektedir. Bu nedenle Dickey-Fuller tarafından hesaplanan τ istatistik kritik değerleri kullanılmalıdır Dickey-Fuller kritik değer, hesaplanan τ istatistiğinden daha büyük ise H_0 reddedilir. Yani seri durağandır²³³. Yalnız $\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \varepsilon_t$ bu denkleme ise sabit terim ve zaman trendi eklenerek aşağıdaki şekilde genişletilebilir. Bu durumda söz konusu deterministik değişkenlerin birim kökün varlığı üzerindeki etkisinde görülebilir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, her bir eşitlik için farklı kabul edilmiş kritik değerlerin olmasıdır.

$$\Delta y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \varepsilon_t$$

²³³ DICKEY, D. A. FULLER, W. A. (1979) "Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root". Journal of the American Statistical Association, 74. s.427-431.

$$\Delta y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \gamma t + \varepsilon_t$$

Bu iki eşitlikte μ sabit terimi, t ise trendi göstermektedir.

Bu modeller için hesaplanan kritik değerler sırayla τ_μ ve τ_t 'dir $\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \varepsilon_t$ modeli için hesaplanan τ , $\Delta y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \varepsilon_t$ modeli için hesaplanan τ_μ ' ye göre, τ_μ ise $\Delta y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \gamma t + \varepsilon_t$ modeli için hesaplanan τ_t 'ye göre daha güçlü testlerdir²³⁴.

3.2.1.1.2. Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi

Dickey-Fuller testinin gücü, hata teriminin değişen varyansa sahip olması durumunda zayıflamaktadır. Bu nedenle seride birim kök olup olmadığını gösteren parametrenin yorumlanmasında dikkatli olunması gerekmektedir. Hata teriminin otokorelasyona sahip olmasına bağlı olarak ortaya çıkan söz konusu sorunu ortadan kaldırmak amacıyla . Dickey-Fuller (DF) regresyon denkleminde bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri eklenmiştir. Böylece Dickey-Fuller birim kök testi geliştirilmiştir. Bu test genişletilmiş Dickey-Fuller testidir (ADF). Genişletilmiş ADF testinin denklemi aşağıda verilmiştir.

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \alpha_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t$$

Bu denklemede δ parametresinin 1'e eşit olup olmamasına bağlı olarak birim kökün varlığına karar verilir. Bu parametrenin istatistikî anlamlılığının değerlendirilmesinde DF testinde kullanılan kritik değerler kullanılmaktadır. $\delta = 0$: $\delta < 0$. Yukarıdaki geliştirilmiş modele sabit ve trend eklendiğinde eşitlik aşağıdaki gibi olur.

$$\Delta y_t = \mu + \beta t + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \alpha_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t$$

²³⁴ DICKEY, A. D., BELL, W. R., MILLER, R. B. (1986) "Unit Roots in Time Series Models: Tests and Implications". The American Statistician, vol:40, no:1.

ADF testinin sonucunu etkileyen önemli bir unsur gecikme sayısının belirlenmesidir. Gecikme sayısı serbestlik derecesi ve hata terimlerinde otokorelasyona yol açmayacak şekilde belirlenmektedir. Bu nedenle yüksek gecikme sayısına bağlı olarak ADF testinin küçük örneklerde etkisi azalmaktadır. Gecikme uzunluğunu istatistiki bir kritere göre belirlenmiş olması için AIC ve SBC kullanılmaktadır. Zaman serilerinin aynı dereceden tümleşik olması modelleme yaparken önemliyken gecikme değerleri yalnızca bu koşulunun sağlanması için bir uygulama olmaktadır. Eşbütünleşme analizi, birden fazla değişken arasındaki ilişkilerin incelemesinde iktisat literatüründe en önemli analiz aracı haline gelmiştir. Bu aracın ilk aşaması birim kök analizleri olup, değişkenlerin bu açıdan yeterli ve gerekli koşulları sağlaması durumunda eşbütünleşme analizleri uygulamasına geçilir. Eşbütünleşme analizi iki veya ikiden fazla değişkenin ele alınan zaman döneminde ortak bir bileşen etrafında hareket etmesine dayanmaktadır. Bu yaklaşım Engle ve Granger tarafından geliştirilmiştir²³⁵.

3.2.2. Seriler Arasında Eşbütünleşmenin Varlığının Tespitine Yönelik Yaklaşımlar

Engle ve Granger ortak bileşene sahip zaman serilerinin, aynı tümleşiklik derecesine sahip olması şartını sağlamaları durumunda aralarında tümleşik bir ilişkinin olabileceğini ortaya koymuşlardır. Eşbütünleşme yaklaşımına göre düzeyde yani zaman serilerinin ortalama eğilimlerinin olmasına bağlı olarak aralarında bir ilişki vardır. Ancak bu ilişkinin geçerli olması için gerekli koşul bu serilerin ortalama durağanlıklarında yani serilerin aynı dereceden farkları alındığında durağan olmalarına bağlıdır. Bunun birlikte sahte regresyon olarak adlandırılan ilişkinin yorumlanabilir olması; farkı alınmış serilerle kurulan kısa dönemli modelde uzun dönemden elde edilen hata teriminin katsayısının -1 ile 0 arasında olmasına bağlıdır.

Söz konusu yaklaşımın ilk aşamasında aşağıdaki model tahmin edilir.

$$y_t = \alpha + \beta X_t + \varepsilon_t$$

²³⁵ ENGLE, R. GRANGER, J. (1987) a.g.e.

İkinci aşamada bu modelin hata teriminin sabit ve trend gibi deterministik değişkenleri içermeyen birim köke sahip olup olmadığı araştırılır.

$$\Delta \varepsilon_t = \beta \varepsilon_{t-1} + V_t$$

Bu eşitlikteki β katsayısının birden küçük olması yani hata terimlerinin birim kök içermemesi durumunda bir önceki modeldeki değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Ancak söz konusu uzun dönemli ilişkinin yorumlanabilir olması birim kök testi uygulanan hata teriminin farkları alınarak kurulmuş olan kısa dönemli modeldeki bir gecikmeli katsayısının -1 den büyük sıfırdan küçük olmasına bağlıdır.

Yapısal kırılmalar zaman serilerinin durağanlığı üzerinde etkili, önemli bir etkidir. Yapısal kırılmalar bir ülkenin ekonomisinde ortaya çıkan önemli değişiklikler, politika uygulamaları veya ekonominin karşı karşıya kaldığı önemli şoklardır. Bu şoklar serilerin yapılarını bozduğu için değişkenler arasında da eşbütünlük ilişkisini de bozmaktadır. Bu nedenle yapısal kırılmaların etkilerini iki açıdan ele alıp inceleyebiliriz. Bu etkilerden ilki kırılmaların birim kök yapısı üzerindeki etkisinin analizi, ikincisi de değişkenleri temsil eden serilerin arasındaki ilişkinin büyüklüğünü gösteren katsayıların zaman içinde değişip değişmediğinin görülmesine olanak veren kırılmalı eşbütünlük testleridir.

3.2.3. Zaman Serilerinde Birim Kök Yapısı Üzerinde Kırılmaların Etkisi: Zivot ve Andrews Birim Kök Testi

Zaman serileri ekonomide ortaya çıkan tüm etkileri taşıdığı ölçüde gösterge niteliği kazanırlar. Ekonomik açıdan göstergeler arasındaki ilişkilerin yorumlanabilir olması bunların durağan olmasına bağlıdır. Bu nedenle ekonomide ortaya çıkan

şokların serilerin ortalama eğilimini değiştiriyorsa, bu serilerle analiz edilecek ilişki parametrelerinin katsayıları da bu açıdan deęiřir²³⁶.

Yapısal kırılmalar zaman serilerinde durağanlık yapısını bozmaktadır. Özellikle bir zaman serisi üzerinde bir kırılma varsa bu seri üzerinde bir birim kök vardır. Bu durumda seri durağan olsa bile birim kök testleri birim kök varmış gibi bir sonuç gösterir. Bu konuda literatüre katkı yapan yazarlar (Peron (1989), Zivot ve Andrews (1992), Peron ve Vogelsang (1992) ve Peron (1997)), birim kök bulunan serilere yapısal kırılma özelliği altında birim kök testleri uygulamışlar ve serilerin birim köke sahip olmadıklarını bulmuşlardır. Yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testi ilk olarak 1989 yılında Perron tarafından geliştirilmiştir. Perron tarafından geliştirilen testte, yapısal kırılma zamanı dışsal yani araştırmacı tarafından önsel bir bilgiye ya da gözleme dayalı olarak belirlenmektedir. Bu test Zivot ve Andrews (1992) tarafından geliştirilerek yapısal kırılmanın içsel olarak belirlendiği yeni bir yaklaşım haline gelmiştir.

Zaman serilerinde yapısal kırılmanın etkisine bağlı olarak birim kök test sonuçlarının etkisini analiz edebilmek için Zivot ve Andrews üç eşitlikten yararlanmıştır. Bu eşitliklerde boş hipotez birim kök vardır, yapısal kırılma yoktur şeklinde olup; alternatifleri birim kök ve yapısal kırılma vardır biçimindedir. Bu testlerin uygulanması için söz konusu yazarlar aşağıdaki üç modeli kurmuşlardır.

$$Y_t = \mu^A + \theta^A DU_t(\lambda) + \beta^A t + \alpha^A Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j^A \Delta Y_{t-j} + e_t$$

Denklem 1:

$$Y_t = \mu^B + \beta^B t + \gamma^B DT_t^*(\lambda) + \alpha^B Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j^B \Delta Y_{t-j} + e_t$$

Denklem 2:

$$Y_t = \mu^C + \theta^C DU_t(\lambda) + \beta^C t + \gamma^C DT_t^*(\lambda) + \alpha^C Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j^C \Delta Y_{t-j} + e_t$$

Denklem 3:

²³⁶ ÖNEL, G. (2005) "Testing for Multiple Structural Breaks: An Application of Bai-Perron Test to the Nominal Interest Rates and Inflation in Turkey" D.E.Ü.İ.İ.B.F.Dergisi, cilt: 20, sayı: 2. s.81-93. PERRON, P. (1989) "The Great Crash,the Oil Price Shock and the Unit Root Hypothesis". Econometrica, vol: 57. s.1361-1401.

1. denklemde yalnızca sabitte, ikinci modelde trendde üçüncü modelde her ikisinde kırılmanın olup olmadığı test edilmektedir.

$$DU_t(\lambda) = \begin{cases} 1, & t > T_B \\ 0, & d. h. \end{cases}, DT_t^*(\lambda) = \begin{cases} t - T_B, & t > T_B \\ 0, & d. h. \end{cases}$$

Bu kısıtlar altında 1. Denklemden $T\lambda$ belirlenmeye çalışılan kırılma yılı olarak kabul edilirse, $T\lambda < t$ iken $DU_t(\lambda) = 1$ değerine sahip olur. Alternatifi ise $DU_t(\lambda) = 0$ olmasıdır. İkinci denklemde, $t > T\lambda$ iken $DT_t^*(\lambda) = t - T\lambda$ değerini alır. Bu durumun dışında söz konusu değer sıfır değerini almaktadır. İlk denklem sabitteki ikinci denklem trenddeki ve üçüncü denklemde sabit ile trenddeki kırılmaların analizinde kullanılmaktadır. Bu denklemlerdeki kukla değişkenler verinin sayısı kadar olup ele alınan zaman dönemi kadar kukla değişken yaratılır. Bu kukla değişkenlerin katsayılarının istatistiki olarak anlamlı olması seri üzerinde kırılma olduğu anlamına gelir. Burada birim kökün olup olmadığını eşitliklerdeki α katsayısının istatistiki anlamlılığı belirlemektedir. α katsayısının t istatistiğinin minimum olduğu noktadaki tarih, kırılma yılı olarak kabul edilmektedir. Söz konusu parametrenin t istatistiğinin Zivot ve Andrews tarafından hesaplanan kritik değerden büyük veya küçük olmasına bağlı olarak birim kökün kırılmalı veya kırılmaması olarak varlığı üzerinde bilgi sahibi olunmaktadır. Zivot-Andrews t değeri kritik değerinden büyük ise birim kök varlığını gösteren boş hipotez kabul edilir. Ters durumda alternatif hipotez olan yapısal kırılmanın varlığı kabul edilir. Zaman serilerinde kırılmaların varlığı bu zaman serilerinin arasındaki iktisadi ilişkilerin analizinde dikkate alınmalıdır. Bu açıdan bakıldığında kırılmaların ilişkilerde de kırılmaya yol açıp açmadığının araştırılması gereklidir.

3.2.4. Zaman Serilerinde Eşbütünleşme Sınamasında Kırılmaların Etkisi: Gregory-Hansen Yaklaşımı

Bu çalışmada veri kısıtı dikkate alınarak zaman serisi üzerindeki kırılmaların değişkenlerin arasındaki ilişkiye etkisini dikkate alan Gregory-Hansen tümleşik ilişkiyi araştıran yaklaşım kullanılmıştır. Bu yaklaşımda söz konusu ilişkide bir

farklılaşma olup olmadığı içsel olarak belirlenmektedir. Bu amaçla aşağıdaki eşitlikten yararlanılmıştır.

$$Y_t = \mu + \alpha^T X_t + e_t, \quad (t = 1, 2, \dots, n)$$

Bu eşitlikte Y_t , X_t arasındaki ilişkinin araştırılmasında kırılmalar dikkate alınmakla birlikte daha önce açıklanan iki aşamalı Engel-Granger yaklaşımına dayanılmaktadır. Bu neden söz konusu yaklaşımdaki gerekli koşullar bu yaklaşım içinde geçerlidir.

Gregory ve Hansen eserlerinde zaman serilerinde yapısal kırılmaların değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin analizinde etkin, sapmasız ve tutarlı tahmincilerle ulaşılmasını engelleyeceğini belirtmişlerdir²³⁷.

Gregory ve Hansen değişkenler arasındaki ilişkinin testi için üç eşitlik oluşturmuştur. Bu eşitlikler model A, B ve C şeklinde aşağıdaki gibidir. Bu modellerdeki kırılma zamanları için aşağıdaki kırılma kuklaları oluşturulmuştur. Bu kırılma zamanını gösteren kırılma kuklaları sırasıyla Model A'da sabit, Model B'de Trend ve sabitte Model C'de ise sabit ve eğimindeki kırılmanın olup olmadığını göstermektedir. Kırılma tarihini τ parametresi vermektedir. Bu parametre 0 ile 1 arasında değer almaktadır.

$$\varphi_{1\tau} = \begin{cases} 0, & t \leq [\eta\tau] \\ 1, & t > [\eta\tau] \end{cases}$$

Model A: Sabitte Kırılma (C)

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 \varphi_{1\tau} + \alpha^T y_{2t} + e_t, \quad t = 1, 2, \dots, n$$

Model A'da μ_1 parametresi sabit terime karşılık gelmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkideki uzun dönemli ortalamayı tanımlamaktadır. Bu açıdan bu parametrede meydana gelen değişimler değişkenler arasındaki ortalama ilişkinin değiştiğini

²³⁷ GREGORY, A. W., HANSEN, B. E. (1996) "Residual-Based Tests for Cointegration in Models with Regime Shifts". Journal of Econometrics, 70. s.99-126.

gösterecektir. Bu değişimde Model A'da μ_2 parametresi ile gösterilmiştir. Bu parametre sabit terimde meydana gelen değişimin ölçüsüdür. Bu modelde değişkenlere ait parametrelerin ölçüsünü gösteren katsayılar α^T olarak ifade edilmektedir. Sabitteki kırılmanın varlığı bu parametrelerin değişmediği varsayımı altında tahminlenmektedir. Zamana bağlı olarak ortalamadaki değişme ise trend değişkenin modele dahil edilmesiyle tahmin edilmektedir. Buna ilişkin tahmin edilen eşitlik model B'de tahmin edilmiştir.

Model B: Trentte ve Sabitte Kırılma (C/T)

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2\varphi_{1\tau} + \beta t + \alpha^T y_{2t} + e_t, \quad t = 1, 2, \dots, n$$

Model B'nin Model'A dan tek farkı zamana bağlı ortalama parametresi olan β 'dir. Bu açıdan μ_2 hem trend hem de ortalamadaki kırılmayı göstermektedir. Bununla birlikte kırılmalar zaman zaman değişkenlerin arasındaki iktisadi ilişkinin büyüklüğünü gösteren eğilimler üzerinde de etkili olabilmektedirler. Bu açıdan bu değişimin olup olmadığına yönelik olarak Model C tahmin edilmektedir. Bu modelin model A'dan tek farkı değişkenin bir kukla değişkenle birlikte değişip değişmediğinin testine olanak verecek şekilde tanımlanmış olmasıdır.

Model C: Ortalama Ve Eğimde Değişim=Rejim Değişikliği (C/S)

$$y_{1t} = \mu_1 + \mu_2\varphi_{1\tau} + \alpha_1^T y_{2t} + \alpha_2^T y_{2t}\varphi_{1\tau} + e_t, \quad t = 1, 2, \dots, n$$

Bu modelde α_2^T parametresi katsayı olarak α_1^T parametresi üzerinde ortaya çıkan değişimi göstermektedir. Bu değişim eğim olarak tanımlandığı için ilişkinin büyüklüğü değişmektedir. Bu nedenle bu modele rejim değişikliği modeli de denmektedir.

Gregory ve Hansen söz konusu modelleri kullanarak yapısal kırılmanın varlığına yönelik olarak şu ölçütleri geliştirmişlerdir. Bu ölçütler daha önce tanıtılan birim kök analizlerine dayalıdır. Buna göre ADF^* , Z_α^* , Z_t^* tanımlanan değerlerin alacağı en küçük değerlerin varlığına göre kırılma zamanı belirlenmiş olmaktadır.

$$ADF^* = \min_{\tau \in T} ADF(\tau)$$

$$Z_\alpha^* = \min_{\tau \in T} Z_\alpha(\tau)$$

$$Z_t^* = \min_{\tau \in T} Z_t(\tau)$$

Gregory ve Hansen yaklaşımı tek kırılma zamanın belirlenmesinde kullanılabilir bir testtir.

3.3. AZERBAJCAN EKONOMİSİNDE TURİZM İLE BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE UYGULAMA

Azerbaycan turizmi ile büyüme potansiyeli arasındaki ilişkinin analizi için eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Bunun için öncelikli olarak değişkenlere ait birim kök testleri uygulanmış daha sonra da iki aşamalı Engle-Granger yaklaşımı için gerekli model tahminleri ve testleri yapılmıştır.

Söz konusu tezin temel amacı bilindiği üzere, turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını test etmek ve bu sektörün ekonomik büyümeye ilişkin olası katkısını ortaya koymaktır. Kısaca, Azerbaycan turizminin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olup olmadığı bu test ile test edilecektir ve turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etki derecesini ölçmek için GSMH düzeyi kullanılacaktır.

Yapılan bu çalışmada oluşturulan modelde; turizm gelirleri (TG) ile GSMH zaman serileri kullanılarak iki seri arasındaki ilişkinin büyüklüğü ölçülecektir. Söz konusu bu iki değişken ile ilgili 1996–2008 yıllarına ait istatistik verilere, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi (ADİK) ve Azerbaycan resmi istatistik sitesindeki²³⁸ veri tabanlarından yararlanılarak ulaşılmış ve tüm değişkenler doğal logaritma şeklinde ifade edilmiştir. Zaman serilerini kullanarak yapılan uygulamada GSMH (LGSMH), turizm gelirleri ise (LTG) olarak belirtilmiştir. Azerbaycan Devleti 1992 yılında Bağımsız bir Devlet Statüsü Kazanmıştır. Bu

²³⁸ Erişim 5.3.2010: <http://www.azstat.org>

nedenle milli verileri genel olarak 1993 yılından sonra başlamaktadır. Bu çalışmada kullanılan verilerin de 1996 yılından sonra başlamasının ana nedeni budur. Bundan dolayı bu çalışmada kullanılan zaman serisi istatistiki olarak yeterli olmasa da Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihi dikkate alındığında uzun döneme karşılık gelmektedir.

Bu iki seri arasındaki ilişki tahmin edilir ve ölçülürken; Birim Kök Testi, Engle Granger, Zivot Andrews ve Gregory ve Hansen gibi yöntemler kullanılmıştır. Modeldeki değişkenler arasındaki ilişkileri araştırmada, regresyon tekniğini kullanabilmek için, öncelikle analiz edilecek zaman serilerinin durağan olması gerekmektedir. Aksi takdirde, kullanılan zaman serileri ile uygun bir model geliştirmek ve doğru bir tahmin yapmak mümkün olmayabilir²³⁹.

Durağanlık ile ifade edilmek istenen; zaman serilerinin istatistiki özelliklerinin zaman içinde değişmemesi gerektiğidir. Diğer bir deyişle; serinin ortalaması ve varyansı sabit ya da ortalamaya dönme eğilimi taşımalıdır (Engle ve Granger, 1987).

Genellikle, ekonomiyle ilgili çeşitli değişkenlere ait zaman serilerinin durağan olmadıkları görülmektedir. Serilerin durağanlığı trend, mevsimsel etkiler ve rassal nedenlerle bozulmaktadır. Bu bağlamda, serilerin durağan olup olmadığını anlamak için birim kök testleri uygulanmaktadır. Durağanlık testinde, hem turizm gelirleri ve hem de GSMH düzeyi değişkenleri sabit ve trend olarak test edilerek durağanlaştırılmıştır.

Tablodan da (Tablo 30) görüldüğü üzere, turizm gelirleri ve GSMH test değerleri mutlak olarak %1'lik kritik değerden küçük olduğu için farkları alınarak durağanlaştırılmış ve yeniden test edilmiştir. Yapılan bu işlem sonucunda bütün seriler durağanlaştırılmıştır. Tablodan görüldüğü üzere, düzeyden yapılan test sonucunda ADF kritik değeri %5 anlamlılık düzeyinde olması gerekenden küçük olduğu için seriler durağan değildir.

²³⁹ KUTLAR, A. (2000) a.g.e. s.1-13.

3.3.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Aşağıdaki tabloda ADF birim kök test sonuçları görülmektedir. Bu test sonuçlarına göre değişkenler I(1) özelliklerine sahiptir. Serilerin %5 anlamlılık düzeyinde LTG'in sabitli ADF test istatistiğine göre serinin I(1) eşbütünleşme derecesine sahip olduğu görülmektedir. Ancak diğer seri için bu geçerlilik oranı %10 dur. Bu durumun seri üzerindeki kırılmadan kaynaklandığı bağlamında daha sonra tek kırılmalı birim kök test yöntemi olan Zivot Andrews yöntemi kullanılmıştır. Buna göre iki aşamalı yöntemle geçilebilir.

Tablo 30: Birim Kök Testi Sonuçları

| | Değişkenler. | | | |
|-----------------|--------------|-------|--------|-------|
| | I(0) | | I(1) | |
| | LTG | LGSYH | LTG | LGSYH |
| Sabitler | -1.52 | 3.43 | - 4.10 | -0.92 |
| Sabitli trendli | -2.85 | 0.50 | -3.82 | -2.45 |
| Sabitsiz | 2.57 | 5.62 | 3.24 | -0.26 |

Kritik değerler

(sabitli) I(0) %1 -4.12,%5-3.14, I(1) %1 -4.20, %5 -3.17
(sabit ve trendde) I(0) %1 -4.99,%5-3.87, I(1) %1 -5.12, %5 -3.93
(sabitsiz) I(0) %1 -2.77,%5-1.97, I(1) %1 -2.79, %5 -1.97

3.3.2. Engle Granger Yaklaşımının Sonuçları

Aşağıdaki tahmin edilen model Azerbaycan GSMH ile Turizm gelirleri arasındaki ilişkinin istatistiki tahminlerini göstermektedir.

$$\text{LGSMH} = 4,91 - 0,55\text{LTG}$$

(19.54) (17.06)

$$F=291.3166 \quad DW=1.40 \quad R^2=0.96$$

Bu modelin DW (1.40) test istatistiği dikkate alındığında modelde bir sahte ilişkinin olduğu söylenemez. Ancak ele alınan serilerin birinci dereceden durağan olmalarıyla birlikte katsayılar a ait t istatistiklerinin oldukça yüksek olması bu

modelin tahmin sonuçlarına karşı ihtiyatlı olmayı gerekli kılmaktadır. F istatistiğinin yüksek bir değere sahip olması bu durumu desteklemektedir. Bu açıdan gerek tahmin sonuçları gerekse ilişkinin yorumlanabilir olmasını sağlamak için hata düzeltme mekanizmasının çalışıp çalışmadığı kontrol edilmiş ve katsayının çalışıp çalışmadığına göre de kırılmaların etkileri araştırılmıştır. Yukarıdaki denklemden elde edilen hata terimine yönelik uygulanan birim kök test sonucuna göre ADF test istatistiği -2.80 bulunmuştur. Bu test istatistiğinin Mckinnon kritik değeri %5 anlamlılık düzeyinde -3.95 dir. Bu test sonucuna göre bu iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişki görülmemektedir. Çünkü ortak bileşeni ifade eden hata terimi durağan çıkmamıştır. Yani hata düzeltme mekanizması çalışmamaktadır. Buna karşın iki aşamalı yöntemin ikinci aşamсындаki sonuçlarda aşağıda rapor edilmiştir. Bu model sonuçları değişkenlerin birinci farklarının alınması yoluyla kurulmuştur.

$$dLGSMH = 0.1512 + 0.13422dLTG - 0.0957U_{t-1}$$

(1.73) (1.04) (-0.32)

Yukarıdaki tahmin sonuçlarına göre katsayılar istatistiki olarak anlamsızlığı göstermektedir. Parantez içindeki t değerleri bu anlamsızlığı belirtmektedir. Bu modelde hata düzeltme mekanizmasının işaretinin negatif olması bu iki değişken arasında bir ilişki olduğu yönünde bir bilgi olarak kabul edilebilir. Ancak veri kısıtı bu yorumu dirençli tahmin sonuçları vermemesine bağlı olarak sınırlamaktadır.

Bu tahminden elde edilen sonuç söz konusu değişkenler arasındaki ilişki üzerinde ekonomideki değişimlerin etkisi ile söz konusu etkilerin değişkenlerini temsil eden seriler üzerindeki etkisine bağlı olarak ortaya çıkabilmektedir. Bu açıdan daha önce açıklanan ampirik yaklaşımlardan yararlanarak hem ekonomik değişkenler hemde değişkenler arasındaki ilişki üzerinde ekonomik değişmelerin etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır.

3.3.3. Zivot Andrews Tek Yapısal Kırılmalı Birim Kök Test Sonuçları

Aşağıdaki analiz sonuçları LGSMH değişkenine ait Zivot Andrews Tek kırılmalı analiz sonuçlarıdır. Buna göre kırılmanın olup olmadığını gösteren test

sonucu ile kırılma yılında olası bir kırılmanın varlığını gösteren tahmin sonucu aşağıda gösterilmiştir.

Sabitte kırılmanın testi

$$\frac{\text{Kırılma yılı}}{2001 (1)} \quad \frac{t \text{ istatistiği}}{-1,40}$$

$$\text{LGSMH} = 3.87 + 0.287\text{LGSMHT} - 0.355255\text{T} + 1.815\text{DU}$$

(1.99) (-1.40) (-1.22) (0.57)

Trendde kırılma

$$\frac{\text{Kırılma yılı}}{2006 (1)} \quad \frac{t \text{ istatistiği}}{-2,77}$$

$$\text{LGSMH} = 1,95 - 0,693 + 1,58\text{T} - 2,13\text{DT}$$

(1,14) (-2,77) (0,14) (-2,35)

Sabitte ve trendde kırılma

$$\frac{\text{Kırılma yılı}}{2006} \quad \frac{t \text{ istatistiği}}{2,84}$$

$$\text{LGSMH} = 2,32 - 0,75 + 0,54\text{T} + 2,46 \text{DU} - 2,61\text{DT}$$

(1,29) (-2,84) (1,46) (0,79) (-2,37)

Yukarıdaki sonuçlara göre LGSMH serisi trend durağan özellik göstermektedir. Sabitte ve sabit ve trendte kırılmaların birim kök yapısı üzerinde etkisi yoktur. Ancak trend gibi bir deterministik etkinin fonksiyonel bir ilişkide etkisi dikkate alınmalıdır.

Ortalamadaki kırılmanın olmasına bağlı olarak tahmin edilen Zivot Andrews test sonucu aşağıdadır. Bu sonuca göre %8 anlamlılık düzeyinde ancak kırılmanın etkisinden söz edilebilir. Daha düşük olasılık değerlerinde bu durum geçerli değildir.

$$\frac{\text{Kırılma yılı}}{2003 (1)} \quad \frac{t \text{ istatistiği}}{-1,3068}$$

$$LTG = 3,02 - 0,2731LTG_{t-1} + 0,578T - 2,68DT$$

$$(1,88) \quad (-1,30) \quad (-1,25) \quad (0,49)$$

Aşağıdaki sonuç trendteki kırılmanın sonucu hakkında bilgi vermektedir. Test sonucuna göre %2 anlamlılık düzeyinde test istatistiği -2.88 çıkmıştır bunun anlamı kırılmalı olarak serinin trend durağan olduğudur. Yani kırılmanın etkisi serinin birim kök yapısı üzerinde etkili olmuştur. DT eğrisinin katsayısı istatistiki olarak anlamlı çıkmıştı. Buda zaman icinde ortalamadaki kırılma hakkında bilgi vermektedir. Aşağıdaki tahmin sonucu LTG serisinin ortalama ve trendteki kırılmanın birim kök test sonucu üzerindeki etkisini göstermektedir. Seri I(0) özelliğine sahiptir.

$$\frac{\text{Kırılma yılı}}{2006 (1)} \quad \frac{t \text{ istatistiği}}{-2.88}$$

$$LTG = 0,888 - 0,69LGSMT_{t-1} + 0,578T - 2,68DT$$

$$(0,61) \quad (-2,88)* \quad (1,88) \quad (-2,64)*$$

Daha önce yapılan analiz ADF test sonucuna göre seri I(1) çıkmıştır. Bu da, kırılmanın birim kök yapısı üstündeki etkisini göstermektedir. %5 anlamlılık düzeyinde seri 2006 kırılma dikkate alındığında durağandır.

$$\frac{\text{Kırılma yılı}}{2006 (1)} \quad \frac{t \text{ istatistiği}}{-3,17}$$

$$LTG = 1,298 - 0,83LTG_{t-1} + 0,587T + 3,315DU - 2,68DT$$

$$(0,89) \quad (-3,17) \quad (1,95) \quad (1,22) \quad (-2,84)$$

Yukarıdaki etkiler dikkate alınarak yapılan tek kırılmalı eşbütünleşme analiz sonuçları aşağıdadır.

3.3.4. Gregory ve Hansen Yaklaşımının Sonuçları

Zivot Andrews test sonuçları zaman serileri üzerinde kırılmaların birim kök yapısı üzerinde etkisinin olmadığını göstermesine rağmen, kırılma tarihini gösteren parametrelerin katsayılarının istatistiki olarak anlamlı çıkmış olması nedeniyle, söz konusu tarihdeki değişimlerin dikkate alınması gerekli olmuştur. Bu amaçla değişkenler arasındaki ilişkilerde kırılmaları dikkate alan ve ilişkide olası

kırılmaların değişkenler arasındaki parametre katsayısı üzerindeki etkisini gösteren Gregory-Hansen yaklaşımı uygulanmıştır.

Bu yaklaşımın tahmin sonuçları aşağıda görölmektedir.

Test sonuçlarına göre zaman içinde ilişkinin kırıldığı yönünde bir bulguya ulaşılmıştır. Ancak düzeyde ve trende kırılmalara ait modellerin sabit katsayılarının istatistiki olarak farklılaşması, zamana bağlı ortalama anlamlı olmasa dahi, ortalama sabit bir etkinin olduğu görölmektedir. Trendde bir kırılma olmasına rağmen DT değişkenin katsayısının anlamlı çıkmamış olması, turizm sektörünün ekonominin bütünü içinde önemli bir sektör özelliği kazanmadığını göstermektedir.

Gregory-Hansen Düzeyde Kırılma Analiz Sonuçları

$$\begin{array}{cccc} \text{Kırılma yılı} & t \text{ istatistiği} & Z_t & Z_\alpha \\ \hline 2003 (1) & -3,256 & -13,72 & -3.35 \end{array}$$

$$\text{LGSMH} = 0,60 + 1,11 \text{LTG} - 0,69 \mu \quad (1. \text{Eşitlik}) \\ (1,73) \quad (22.76) \quad (-1,55)$$

Gregory-Hansen Düzeyde ve Trendte Kırılma

$$\begin{array}{cccc} \text{Kırılma yılı} & t \text{ istatistiği} & Z_\alpha & Z_t \\ \hline 2003 (1) & -3,69 & -16,21 & -3,80 \end{array}$$

$$\text{LGSMH} = 0,731 - 0,613\mu_t + 1,1342\text{LTG} - 0,02570 \text{DT} \quad (2. \text{Eşitlik}) \\ (1.98) \quad (-0.93) \quad (22.82) \quad (-0.46)$$

Gregory Hansen yaklaşımının uygulamasında ortaya çıkan en önemli sonuç; GSMH'nın turizm gelirlerine göre 1.11 olan elastikiyet katsayısının ikinci eşitlikte 1.13'e yükselmesi ve bu katsayıların istatistiki olarak anlamlı çıkmasıdır. İki aşamalı Engle-Granger yaklaşımın ilk aşamasındaki tahmin edilen modelinde söz konusu katsayı 0.55 olarak bulunmuştur. Bu açıdan bakıldığında kırılmalı modelleri dikkate alarak çalışma yapmanın önemi ortaya çıkmıştır. Bu bulgulara göre Azerbaycan turizm gelirlerindeki artışların GSMH üzerindeki etkisi 1'den büyüktür. Yani turizm gelirlerindeki artış GSMH'da %1'den daha fazla bir artış ortaya çıkarabilmektedir. Bunun nedeni, turizm gelirlerinin artırılmasına yönelik alt yapı yatırımlarının

artmasıdır. Azerbaycan'da 2002 yılından sonra petrol fiyatlarındaki artışa bağlı olarak turizm yatırımları yükselmeye başlamıştır. Bu durum analizimizle de doğrulanmaktadır. Turizm gelirlerindeki artışlar, bu alandaki yatırım ve harcamaları artırarak GSMH'nin daha hızlı artmasına yol açabilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Turizm biyolojik bir varlık gibi sürekli devinim içinde olup insan davranış ve alışkanlıklarının direkt olarak yansıdığı bir sektördür. Son yıllarda turizm talebinde önemli değişim ve dönüşümler yaşanmaktadır. Bir yandan eğitim, kültür gibi turistik kitlenin demografik yapısında olumlu yönde bir değişim yaşanırken, diğer yandan çevresel değerler, çevresel duyarlılık ve çevre bilinci gibi kavramların önem kazandığı ve turistik faaliyetlerin belirlenmesinde etkili olduğu görülmektedir.

Uluslararası turizm, hem yeni iş olanakları sağlaması hem de döviz kazandırıcı etkisinden dolayı çok sayıda ülkenin odağı haline gelmiştir. Bu nedenle de araştırma sahası olan Azerbaycan turizm potansiyeli, Azerbaycan'ın kalkınması amaçlı değerlendirilmiştir. Azerbaycan turizmi tarih boyunca çok fazla değişime uğramıştır. Azerbaycan'da bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren karşılaştığı ekonomik darboğazlar ve Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali dolayısıyla yaşanan savaş ve sosyoekonomik sorunlar sonucunda, ülkeye gelen turist sayılarında ve turizm faaliyetinde birtakım dalgalanmalar görülmüştür.

Ancak son yıllarda turizm sektöründe görülen canlanma Azerbaycan turizmine olumlu yansımıştır. Bu konuda Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından alınan ve 2002-2005, 2004-2008 ve 2010-2014 yıllarını kapsayan kararların turizmin gelişmesinde rolü çok büyüktür. Bu çerçevede, turizm alanında uluslararası standartlara uygun oteller yapılmış, turizme yönelik yatırımlar gerçekleştirilmiş, turizm potansiyeli değerlendirilmiş ve ülkede turizm eğitiminin gelişmesi amacıyla 2006 yılında Turizm Enstitüsü kurulmuştur. Alınan bu kararların sonucunda 1996 yılında ülkede hizmet gösteren otel ve benzeri kuruluşların sayısı 94 iken, iki yıl içinde dört kat artarak 370'e çıkmış ve bu sayı 2009 yılında 452'ye ulaşmıştır. Otel ve yatak sayısındaki artış ve yerli-yabancı turistlerin dinlenebileceği, tatil yapabileceği, doğa, deniz ve güneşten yararlanabileceği modern kamp ve tesisler sayesinde, gelen turist sayısı 2009 verileri itibariyle 1.830.400 kişiye ulaşmıştır. Aynı dönemde yatak sayısı ise beş kat artış göstermiştir.

Azerbaycan ülkesi dünyanın en büyük gölü olan 400.000 km² büyüklüğündeki Hazar Denizinin 1.170 km'lik kıyıları ve kaplıcaları ile turizm güzelliği ve farklılığı kazanmaktadır. Bu sonuçla ülkede rekreasyona dayalı iç turizmin üstünlük taşıdığı ve kıyı-deniz turizmi ile kaplıca turizminin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Ayrıca, farklı alanlara sahip olan Azerbaycan yüksek rölyefinde yer alan dağlık alanlar ve çeşitli av hayvanları barındırmakta olup, av turizmi yönünden yüksek potansiyele sahiptir.

Turizm sektörünün ekonominin diğer sektörlerinin gelişmesine katkısı ve diğer sektörlerin gelişmesinden etkilenmesi arasındaki ilişkinin büyüklüğü ve derecesi oldukça yüksektir. Bu ilişkide turizm sektörünün ekonominin diğer sektörleri ile doğrudan var olan ileri ve geri bağlantıları bu ilişkinin artmasına yol açmaktadır. Bununla beraber ekonominin gelişmesinin yeni ihtiyaçları ortaya çıkarmasına bağlı olarak turizm sektöründe de yeni hizmet anlayışı ve faaliyetleri ortaya çıkabilmektedir. Azerbaycan ekonomisinin sahip olduğu petrol ve diğer doğal kaynakların dünya piyasalarındaki fiyatlarının artmasına bağlı ekonomide önemli bir büyüme potansiyeli ortaya çıkmış ve iç pazarın büyümesine bağlı olarak yabancı sermaye girişleri artmıştır. Bu açıdan bakıldığında Azerbaycan'da iş ilişkisine dayalı bir turizm anlayışı gelişmiştir. Yeni iş ilişkileri büyük ölçekli yüksek kaliteyi sunan otel yatırımlarının artmasına yol açmıştır. Söz konusu otel yatırımları ekonomide inşaat sektöründe önemli bir üretim artışını ortaya çıkarmıştır. Bu gelişmenin ekonominin bütünü üzerindeki etkileri ise 2003 yılından sonra görülmeye başlamıştır. Turizm sektörünün büyümeye yapısal olarak önemli bir katkıya dönüşmesi ise 2006 yılından itibaren gerçekleşmiştir.

Azerbaycan ekonomisinde turizm sektörünün kalkınmaya etkisi bu çalışmada, turizm sektörünün büyümeye katkısı bağlamında ortaya konmaktadır. Bunun nedeni Azerbaycan'ın sosyalist dönemden gelen etkiyle, kalkınmanın göstergesini temsil eden değişkenler açısından iyi bir görünüme sahip olmasıdır. Bu açıdan Azerbaycan'da turizm sektörünün ekonominin içindeki payının ve GSMH katkısının artmış olması da önemli bir kalkınmaya etki olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışmada uygulanan ekonometrik modellere göre yukarıda açıklanan sonuçlar doğrulanmıştır. Ampirik uygulamalar Azerbaycan ekonomisine ait veri kısıtı altında tahmin edilmiştir. Bu tahminler yeni yöntem ve teknikler çerçevesinde ve yeni veriler sonucunda farklılaşabilir. Bu açıdan elde edilen parametrelerin büyüklüğünü ve etki şiddetini gösteren katsayılar istatistiki olarak da değişebilir. Ancak bu çalışma açısından katsayıların zaman içindeki değişimi ile işaretleri daha önemli kabul edildiğinden tahmin yöntemleri de buna göre seçilmiştir.

Tahmin yöntemlerinden elde edilen sonuçlara göre turizm gelirini temsil eden değişkenimizin (LTG) 2003 ve 2006 dan yılından sonra bir yapısal kırılma özelliğine sahip olduğu görülmektedir. Aynı tür bir ilişki GSMH serisi için de geçerlidir. Bu serinin arasındaki ilişkinin 2006 yılından sonra farklılaştığı ve turizm sektörünün büyüme üzerindeki etkisinin arttığı görülmektedir. Bu nedenle 2006 yılından sonra turizm sektörünün Azerbaycan ekonomisinin büyümesi üzerindeki etkisi artmıştır. Turizm sektöründeki bu büyümenin, kalitatif olan kalkınma üzerinde de etkileri olabilmektedir. Her şeyden önce sektörün gelişmesine bağlı olarak bu alan tarafından talep edilen sanat ürünleri artmış, bu üretim yapanların gelir düzeyi yükselmiştir. Alana yönelik eleman yetiştirilmesine bağlı olarak beşeri sermaye yatırımları artmıştır. Bununla birlikte inşaat sektörü ile modern mimari ve bunların etkisi ile Azerbaycan kent yapılanması üzerinde olumlu etkisi başlamıştır. Söz konusu etkiler 2003 yılından sonra Azerbaycan ekonomisinde görülmeye başlamış ve 2006 yılından sonra yapısal özellik kazanmıştır. Bu durum ekonomide analize katılmayan sosyal ve iktisadi değişkenler üzerindeki etkiye bağlı değişimi ifade etmektedir. Azerbaycan ekonomisinin büyüme potansiyeli dikkate alındığında turizm sektörünün ekonomi içindeki payı, diğer sektörlerdeki gelişmeye bağlı olarak artacaktır.

Azerbaycan turizm potansiyelinin ve turizm gelirlerinin artırılmasına yönelik öneriler aşağıda sıralanmıştır:

- Azerbaycan'daki mevcut olan oteller farklı turizm ürünleri için yetersiz kalmaktadır. Kongre ve spor turizmine yönelik tesisler kurulmalıdır. Ayrıca 2 ve 3 yıldızlı otellerin standartları yükseltilmelidir.
- Turizm pazarlaması konusunda dünyadaki gelişmelere paralel olarak "global düşünce-bölgesel yaklaşım" ilkesi benimsenmelidir.
- Azerbaycan devleti yeryüzününün 11 ikliminden 9'a sahip olup iklim koşullarınının 12 ay turizme uygun olması nedeniyle turizm alanlarında çeşitlendirmeye gidilmeli, böylece de turizm 12 aya yayılmalıdır. Bu konuda, termal, kongre, sağlık ve inanç turizmi gibi güçlü potansiyeli olan dallar üzerinde durulması gerekmektedir.
- Azerbaycan'ın özellikle Apşeron Yarımadası kuzey kısmı ve Hazar Denizi kıyılarında, ayrıca Guba-Haçmaz, Lenkeran Ovası, Merkez ve Batı Bölgesi turizm potansiyeli açısından daha yüksek potansiyele sahip olduğu için son derece önemli bir kırsal turizm projesi gerektirmektedir. Uluslararası termal turizm tesislerinin standartlara uyumlu yapılması önemli bir konudur. Bu bağlamda sağlık ve termal turizminin büyük önem taşıdığı hidrojen sülfürlü su kaynakları Apşeron Yarımadası'nın; Surahanı, Şıh, Bilgeh, Buzovna, Pirşaha ve Merdekan bölgelerinde geliştirip, daha kaliteli ve modern tesisler kurulmalıdır.
- Kış turizminin geliştirilmesi amacıyla Büyük ve Küçük Kafkas Dağları bölgesine yönelik projeye işlerlik kazandırılması önemlidir.
- Bölgedeki turistik işletmelerde çalışan personelin eğitimden geçirilip sertifikalandırılması gerekmektedir. Bu bağlamda kalite geliştirme ve toplam kalite yönetimi uygulamalarına geçmek faydalı olabilir.
- Çok eski dönemlerden özellikle "Naftalan" denilen ve dünyada sadece Azerbaycan'da bulunan petrol karışımı çamur başta sinir sistemi olmak üzere deri, cilt, kadın hastalıkları ve daha birçok hastalığa iyi gelmektedir. Yara tedavisinde de kullanılan Naftalan tedavi petrolü turist çekiciliğine sahip olan ve yatırım programına alınacak en önemli adımlardan biridir.
- Azerbaycan'da uluslararası organizasyonlara ev sahipliği yapacak bir kongre merkezi inşa edilmelidir.
- Azerbaycan turizm hareketlerinde önemli yer tutan kara ve deniz avcılığına da önem verilmelidir.

- İleri teknolojiyi yaratma, dışa bağımlılıktan kurtulma ve küresel rekabette marka sahibi olabilmenin şartlarından biri de teknoparklardır. Azerbaycan'da teknoparkların kurulması için Göygöl ve Şuşa şifalı suları ile bir balneoloji, sağlık verici dağ iklimi ile örnek gösterilebilir.
- Bölge turizm envanterinin çıkarılması, bölgenin konumu, stratejik pazar araştırması, turist profili vb. konuların tüm kurum ve kuruluşların bilgi birikimleri kullanılarak koordineli bir şekilde sürdürülmesi turizmin geliştirilmesi için önerilmektedir.
- Seyahat acentelerinin, alternatif tatiller hazırlama konusunda uzmanlaşmasının teşvik edilmesi gerekmektedir.
- Hazar denizi turizmini geliştirmek için yat turizmi, mavi yolculuk ve kurvaziyer turizmi tipinde turizm ürününe de ağırlık verilmelidir.
- Azerbaycan, gerek BDT gerekse AB ülkeleri ile ve özellikle de Türkiye ve Rusya ile sürdürdüğü turizm ilişkilerini geliştirmelidir. Bu bağlamda Azerbaycan, turizm potansiyeli açısından özellikle Türkiye ve Rusya gibi alım gücü ve dış seyahat oranı yüksek önemli pazarlara daha iyi ulaşmanın yollarını aramalıdır.
- Azerbaycan'ın öncelik vermesi gereken konulardan birisi, Avrupa Birliği ile yürütülen temaslarda turizmin ticari iş birliği kapsamında ele alınmasının ve AB'nin turizme dönük doğrudan veya dolaylı programlarından faydalanmasının sağlanmasıdır.
- Azerbaycan'da uluslararası ihtisas fuarları ve kongrelerin düzenlenmesi teşvik edilmeli, bu bağlamda gerek Başkent Bakü'de ihtisas seyahat acentelerinin görev yapması, gerekse Azerbaycanın turizm potansiyeline sahip farklı illerinde kongre planlama ofislerinin görev yapması sağlanmalıdır.
- Kültürel ve doğal varlıkların korunması amacıyla her düzeyde eğitim programları oluşturulmalı, koruma kurullarının çalışmasındaki bürokratik engeller yok edilmelidir. Kültür ve Tabiat varlıkları koruma-kullanma dengesi içinde bir bütün olarak değerlendirilmelidir.
- Azerbaycanın illerindeki konaklama ise yine alternatif turizm çeşitleri sayesinde artabilir. Bakü-Guba-Yalama, Samur-Deveci Ovası ve Büyük Kafkasların kuzeydoğu eteklerini takip eden bu yol boyunca, hem yarı çöl peyzajı, hem de yeşil çayırları sporlar turizmi, trekking, eko turizm, kırsal turizm ve sportif turizm alanları

mevcuttur. Bu turistik yol, bir hatla Guba'ya, diğerk hatla Yalama'ya ulaşımı sağlar. Hazar Denizi kıyısında bulunan Yalama ise, önemli plajları, ormanları ile tanınmış olup, termal turizmin bu bölgede geliştirilerek yabancı geceleme sayısı arttırılabilir.

- Bakünün tarihi eserlerinden; Şirvanşahlar Sarayı, “İçeri, Şeki Han Sarayı, Nahcivan Mümine Hatun Türbesi ve UNESCO tarafından dünya çapında önemli sayılan Karabağlar Türbeleri, Ashabi Kahv gibi abideler için uygun bir turizm altyapısı vardır. Bu mekanların düzenlenerek, bağlantılarının kurulması ve bir disiplin çerçevesinde modernize edilmesine yönelik çalışmalarla birlikte dünyaya tanıtılması olumlu faydalar verebilir.
- Hazar denizi kıyılarında Astara, Lenkeran, Celilabad, Elibayramlı, Bakü, Sumgayıt, Siyezen, Deveçi, Xaçmaz illerinde iskele ve hızlı ulaşım imkan sağlayacak modern deniz taşıtları ile deniz trafiği canlandırılmalıdır.
- Demiryolu ve denizyolu kitle ulaşım araçları arasında en güvenli ve en ekonomik ulaşım türüdür. Demiryolları, Azerbaycan turizm sektörüne canlılık getireceği ve atağa kaldıracacağı bilinciyle devamlı ve kararlı biçimde desteklenmeli ve gereken kaynaklar yaratılmalıdır. Özellikle Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü'nün deniz ulaşımı açısından çeşitli Hazar denizi kıyılarında ulaşım amaçlı iskelelerin yaratılması iç turizm açısından çok önemlidir.
- Azerbaycan illerinde gereken yerlerde havalimanlarının yapılması varolan havalimanlarının gelişmesi, iç ve dış turizm açısından önem taşımaktadır. Nahçivan havalimanının charter uçaklara açılması sağlanmalıdır.
- Demiryolları, denizyolları ve havayollarının aralarında koordinasyonu sağlayacak ulaşım için, vatandaşların gelir düzeyine uygun tarifeler düzenlenmelidir.
- Şeki ili çevresinde bulunan değerli tarihsel ve kültürel kaynaklara sahip, ve iklimatik açıdan dinlenme potansiyeli yüksek sayılan, iki turistik oteli, dinlenme kampı, sporcuların dinlenme tesisi ve tarihi eseri sayılan “Şeki Han Sarayı”, Şeki ile çevresinde bulunan doğal manzaraları eko-turizm bünyesinde pazarlanmalıdır.
- Azerbaycan turizm potansiyelinin yeniden canlanabilmesi için turistlerin karşılanması, turiste yakınlık, arkadaşlık, hizmet arzusu, sanat değerleri, mimarisi, tarihi, müziği, tiyatro özellikleri, kültürel kaynaklara bağlantılı olarak spor olayları, aktüalite, geleneksel veya milli festivaller, oyunlar ve cazibe merkezlerinin

yaratılması gibi turist çekim kuvvesine sahip etkinliklere bağlıdır. Bu nedenle bilgi kaynaklarından etkin bir şekilde yararlanılmalı, yerel, ulusal ve küresel bilgi kaynaklarıyla bölgenin turistik kaynakları ve çevresel faaliyetleri konusunda gerekli enformasyon turistlere ulaştırılmalıdır.

- Turizm faaliyeti bütünleşik bir yapı gösterdiği için turizme bağlı olarak ortaya çıkan talebin değerlendirilmesi ve bu alanlarda da düşük fiyat-kalite anlayışının yaygınlaştırılması turizm faaliyetlerinin ekonomik kazançlarını katlayarak arttırmaktadır. Bu nedenle ekonomi genelinde kalite ve fiyat üstünlüğü oluşturulmalıdır.

Bütün bu öneriler çerçevesinde meydana gelecek gelişmeler, Azerbaycan'ın ekonomisine büyük katkı sağlayacak ve bunun sonucunda ülkede turizm önemli bir sektör haline gelecektir.

KAYNAKLAR

- AKAT, Ö. (1997), **Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği**. Ekin kitabevi, Bursa
- AKTAŞ H. (2000) **Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ Sorunu**. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Merkez Yayın No:2000/1, Trabzon
- ACAR, Y. (1998) **Büyüme Teorileri**. Vipaş Yayınları, 3. Baskı, Bursa
- AMİN, S. (1991) **Eşitsiz Gelişme**. Çeviren Ahmet, K. ARBA Yayınları İstanbul
- ANAND, S., SEN, A. (1994) **Sustainable Human Development: Concepts and Prioritets**, http://hdr.undp.org/docs/publications/ocational_papers/Oc8b
- AHUNDOV, Ş. (2001) **Marketingin Esasları**. Ebilov, Zeynalov ve oğulları, Bakü
- AHUNDOV, Ş., AHUNDOV, M. (2001) **Bazar İktisadiyyatın Esasları**. Ebilov, Zeynalov ve oğulları, Bakü
- ASLANLI, A. (2001) **Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu**. Avrasya Dosyası, C:7, S:1, İlkbahar
- ALİSTAIR, M. (1995) **Tourism Management**. "IT and Small Tourism Enterprises: A Case Study of Cottage-Letting Agencies", V.16, N.7, p.533-539.
- AHUNDOV. F., ALİYEV, F. T., AGARUNOV. M. (1995) **"World War-II and Azerbaijan: 50th Anniversay of the Allied Victory"**. Azerbaijan International Magazine
- ALİYEV, N. **"Petrol Azerbaycan'ın Milli Serveti"**. Diyalog Avrasya Dergisi, Şubat-2001, s.82.
- ATİB. (2005) Azerbaycan-Türkiye İşadamları Birliği. **Yabancı Yatırımcıların İzlemesi Gereken Hukuki Prosedürler**. Atib Yayın No: 5.

BAŞKAYA, F. (1994) **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, İmge Kitabevi, Ankara.

BUNYATOV, Z. M. (1978) **Azerbaycanda Atabeyler Devleti (1136-1225)**. “İLM” Metbuatı, Bakü

BURKART, J., MEDLİK, S. (1981) **Tourism: Past, Present and Future**, William Heinemann Ltd, London

BAŞKAYA, F. (1991) **Az gelişmişliğin Sürekliliği**. İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul

BARAN, Z. (2002) “**The Caucasus: Ten Years after Independence**”. The Washington Quarterly, Vol. 25, No 1, Winter 2002, p.225.

BARUTÇUĞİL, S. (1986) **Turizm Ekonomisi ve Turizmin Turk Ekonomisindeki Yeri**, Beta Basım Yayım Dağıtım Arş. İstanbul

BLACK, C. E. (1986) **Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri**. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara

BOTTOMORE, T. B. (1977) **Toplum Bilim**. Çev: Oskay, Ü. Doğan Yayınevi, Ankara

CAFERSOY, N. Elçibey (2001) **Döneminde Azerbaycan Dış Politikası**. ASAM yayınları, Ankara

COLTMAN, M. (1989) **İntroduction to Travel and Tourism an İnternational Approach**, New York

CLARK, C. (1986) **The Condition of Economic Progress**. London. Aktaran: Savaş, V. Kalkınma Ekonomisi, 4. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul

ÇALIKOĞLU, U. (2002) **Yatırım Projelerinin İncelenmesi ve Örnek Olay Çalışması**. İstanbul Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

CROCKER, D. A. (1991) “**Toward Development Ethics**”. World Development, Vol: 19, No: 5

ÇOLAKOĞLU, Osman, E. (1990) **Uluslararası Turizm Talebine Etki Eden Faktörler**, Anatolia, Sayı; 3-4

ÇİMAT, A., BAHAR, O. (2003) **Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme**, Akdeniz, İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı: 6, 1-18

DOĞAN, Z. (1992) **Gençlik Turizminin Psikolojik Temelleri**, Gençlik Turizmi Konferansı, Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara

DALLI, Ö. (1974) **Turizm Talebi ve Gelirleri**. Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Müşteşar Yardımcısı, Ankara

DPT (2007) **Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)-Turizm Özel İhtisas Raporu**, Yayın No: DPT-2727, Ankara, s.3-6.

DOĞAN, Z. (1987) **Turizmin Sosyo-Kültürel Temelleri**, İzmir

DİNÇER, Z. (1993) **Turizm Ekonomisi ve Türkiye Ekonomisinde Turizm**. İstanbul

DICKEY, D. A. FULLER, W. A. (1979) “**Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root**”. Journal of the American Statistical Association, 74

DICKEY, A. D., BELL, W. R., MILLER, R. B. (1986) “**Unit Roots in Time Series Models: Tests and Implications**”. The American Statistician, vol:40, no:1

DİKKAYA, M. ÇAYLAK, A. (2008) **Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar ve Sorunlar**. OAKA. Cilt 3, sayı:5, s 131-157.

ERENTOK, A. (2005) **Türkiye ve Azerbaycan Arasındaki Ekonomik İlişkilerde Geline Son Durum ve Yapılması Gerekenleri**, DEİK ve ATİB ÇALIŞMA PROGRAMININ İMZA TÖRENİ, s.1-6. İstanbul.

EGELİ, H. A. (2003) **Kalkınma Ekonomisi**. İlkem Ofset, İzmir

EFENDİYEV, A. (1999) “**Azerbaijan: Enormous Potential and Challenging Economic Opportunities**”. European Business Journal

ENER, M., AHMEDOV, O. (2010) **Türkiye-Azerbaycan Petrol-Doğalgaz Boru Hattı Projelerinin Ülke Ekonomileri ve Avrupa Birliği Açısından Önemi**. DEÜ, İ.İ.B.F. İzmir İktisat Kongresi Anısına II. Ulusal İktisat Kongresi, Türkiye'nin İktisadi Dönüşüm Süreci. s, 237-256

ERGÜN, İ. (1985) **Türkiyenin Ekonomik Kalkınmasında Ulaştırma Sektörü**. H.Ü. İ.İ.B.F. Yayın No: 10, Ankara

ELİOT, J. (1997) **Politics of Tourism**. Routledge, London

ENGLE, R. GRANGER, J. (1987) “**Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing**”. *Econometrica*, Vol 50, ss. 987–1007.

FUKUYAMA, F. (1998) **Güven**. Çev: Buğdaycı, A. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara

FLEMİNG, J. M. (1966) “**Dıştan İstifadeler ve Dengeli Büyüme**”. İktisadi Büyüme ve Gelişme Seçme Yazıları, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul

GARDEN, B. (2003) **Armenia and Azerbaijan through Peace and War**. By Thomas de Waal. New York University Press, New York

GUJARATİ, D. N. (1995) **Basic Econometrics**. third edit, MC-Graw-Hill, Inc,USA

GUJARATİ, D. N. (2001) **Temel Ekonometri**. Çev: Şenses, U. ve Şenses, G.G. Literatür Yayınları. İstanbul

GÜRÜN, K. (1983) **Ermeni Dosyası**. Türk Tarih Kurumu, Ankara

GRANGER. C. W. J. NEWBOLD, P. (1974) “**Spurious Regressions in Econometrics**”. Journal of Econometrics, 35

GROCHOWSKI, N. (1998) “**Sustainable Development in Developing Societies: The Case of Planning Sustainable Development Urban Development under Post-communist Conditions**”, Sustainable Development and the Future of Cities, Ed. B. Hamm-K. Muttagi, Intermediate Tecnology Publications Ltd., UK.

GREGORY, A. W., HANSEN, B. E. (1996) “**Residual-Based Tests for Cointegration in Models with Reġime Shifts**”. Journal of Econometrics, 70

GÜRDAL, M. (1987) **Ulaştırma Ekonomisi, Turizm Ulaştırmasına Genel Yaklaşım**. Aydın

GÖKSAN, E. (1978) **Turizm Olayı**. İzmir

GÖKÇE, M. (2008) **Sovyet Sonrası Döneminde Hazar Çevresinde Yaşanan Rekabet**. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Volume 1/3. s.177-209.

GASPER, D. (1995) “**Kalkınma Ahlakı: Yeni Bir Alan mı?**” Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma. (Çev: İdil Eser). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

HİRSCHMAN, A. O. (1959) **The Strategy of Economic Developmen**. New Haven

HANA, J. R. P. MİLLAR, R. J. (2001) “**Promoting Tourism on The Internet**”. Tourism Management, Vol.18, Iss.7

HAN, E., KAYA, A. A. (2006) **Kalkınma Ekonomisi-Teori ve Politika**. Nobel Yayıncılık No: 1033. Ankara.

HİGGİNS, B. (1959) **Economic Development**. New-york.

HORTON, S., MAMEDOV, N. (1999) **“Azerbaijan’s Emerging Natural Resources Law”**. Mineral Resources Engineering, Vol. 8, No. 1 (135–143)

HİÇ, M. (1974) **Büyüme Teorileri ve Gelişen Ekonomiler**. İ. Ü. Yayını No: 1945, Sermet Matbaası, İstanbul

HÜSEYNOV, İ. EFENDİYEVA, N. (2007) **Turizmin Esasları**. Azerbaycan Respublikası Tehsil Nazirliyi Azerbaycan Devlet Medeniyyet ve İncesenet Universitesi. Derslik. Bakı.

INSKEEP, E. (1991) **Tourism Planning. An Integrated and Sustainable Development Approach**, Van Nostrand Reinhold, New York

INGHAM, B (1995) **Economics and Development**. London: McGraw-Hill

İLKİN, A., DİNÇER, Z. (1991) **Turizm Kesiminin Türk Ekonomisindeki Yeri ve Önemi**. TOBB Yayın No; 217, Ankara

İŞYAR, Ö. G. (2004) **Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu**. Alfa Yayınları, İstanbul

İÇÖZ, O. (1994) **“Türkiye’de Turizm Eğitimi Veren Yüksekokulların Temel Sorunları Ve Öğrencilerin Okul Sonrası Meslekî Yaşama Uyumu Konusunda Bir Değerlendirme”**. Dört Yıllık Turizm Yüksekokullarında Eğitim-Öğretim Sorunları ve Çözüm Yolları Nevşehir Turizm İşletmeciliği Ve Otelcilik Yüksekokulu Hafta Sonu Semineri 1, Özkan Matbaacılık Ltd.Şti, Ankara

JAGORET, P., THEVEAUD, J. M. (1985) **"Holidays and Retirement"**. Leisure, Recreation and Tourism Abstracts. Vol no:1, March

KAR, M., ZORKİRİŞÇİ, E., YILDIRIM, M. (2004) **Turizm Ekonomiye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Değerlendirme**. Akdeniz, İ.İ.B.F. Dergisi, Sayı: 8, 87-112

KUZNETS, S. (1966) **“Kalkış Üzerine Notlar”**. İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar, ODTÜ İ.B.F. Yayınları, Ankara

KUZNETS, S. (1966) “**Kalkış Üzerine Notlar**”. İktisadi Kalkınma Seçme Yazılar, ODTÜ İ.B.F. Yayınları, Ankara

KURU, Ş., ÖZEN, T. (1998) **Turizm Yatırımları**. Özkan Ofset Matbaacılık, İstanbul

KUTLAR, A. (2000) **Ekonometrik Zaman Serileri**. Ankara: Gazi Kitapevi.

KÜÇÜKASLAN, N. (2005) **Özel İlgi Turizmi**. Ekin Kitabevi, Ankara

LATİN, W. (1998) **İntroduction to the Hospitality Industry**. Michigan: American and Motel Association (AH&MA)

LYNN, R. S. (2003) **Economic Development Theory and Practice for a Divided World**. New Jersey: Pearson Prentice Hall
LEWIS, W. A. (1966) “Sınırsız Emek Arzı İle İktisadi Kalkınma”. Çev: Berk, M. İktisadi Kalkınma Seçme Yazıları ODTÜ İ.B.F. Yayınları, İstanbul

MANİSALI, E. (1982) **Gelişme Ekonomisi**. Ar Yayın Dağıtım, İstanbul

MANİSALI, E. (1971) **Dışsal Ekonomiler ve İktisadi Gelişme**. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul

MANİSALI, E. (1978) **Gelişme Ekonomisi**. Güryay Matbaacılık, İstanbul

MCINTOSH, W., GOELDNER, R. (1984) **Turizm: İlkeler, Uygulamaları, Felsefeler**. Hardcover

MYRDAL, G. (1957) **Economic Theory and Underdeveloped Regions**, London.

MİDLETON, V. T. C. (1994) **The Tourism Product**. In Tourism Marketing and Management Handbook (S.F. Witt and L. Mountinho Eds) 2nd edn. Prentice-Hall

NURKSE, R. (1966) **Az gelişmiş Ülkelerde Büyüme**. İktisadi Büyüme ve Gelişme Enstitüsü Seçme Yazılar. No:2. Çeviren: T. Toskay. İ.Ü.İ.F. Yayınları İstanbul

OLALI, H. (1969) **Turizm Pazarlaması**. İstiklal Matbaası, İzmir

OLALI, H. (1978) **Turizm Dersleri**. İstiklal Matbaası, İzmir

OLALI, H., TİMUR, A. (1986) **Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri**. İzmir, Ofis Ticaret Matbaacılık San. Ltd. Şti.

OLALI, H. (1990) **Turizm Politikası ve Planlaması**. İşletme Fakültesi Yayını, İstanbul

OLALI, H., TİMUR, A. (1988) **Turizm Ekonomisi**. İzmir, Ofis Matbaacılık

ÖNEL, G. (2005) “**Testing for Multiple Structural Breaks: An Application of Bai-Perron Test to the Nominal Interest Rates and Inflation in Turkey**” D.E.Ü.İ.İ.B.F.Dergisi, cilt: 20, sayı: 2

ÖZGÜVEN, A. (1988) **İktisadi Büyüme-İktisadi Kalkınma-Sosyal Kalkınma-Planlama ve Japon Kalkınması**. Filiz Kitabevi, İstanbul

ÖZDEMİR, M. (1992) **Turizmin Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Yapısına Etkileri**. TC Turizm Bankası AŞ Yayınları, Ankara

PALABIYIK, S. (2009) **Geleneksel ve Yeni Kalkınma Kuramlarının Analizi: Türkiye Örneği**. Yüksek Lisans Tezi, İzmir

PERRON, P. (1989) “**The Great Crash, the Oil Price Shock and the Unit Root Hypothesis**”. *Econometrica*, vol: 57

PATNAİK, P. (2005) “**Yeni Emperyalizm**”. Yeni Emperyalizmin Ekonomisi, Yeni Hayat Kütüphanesi, İstanbul

REYNOLDS, L. G. (1996) “**Tarihsel Perspektiften Ekonomik Kalkınma**”. Çev: Öztürk, S. *Kalkınma İktisadı, Yükseliş ve Gerilemesi*, Der: Şenses, F. İletişim Yayınları, İstanbul

ROSENSTEİN-RODAN, G. (1966) “**Tarihsel Perspektiften Ekonomik Kalkınma**”. Çev: Öztürk, S. Kalkınma İktisadı, Yükseliş ve Gerilemesi. Der: Fikret Ş. İletişim Yayınları, İstanbul

SARIAHMETOĞLU, N. (2007) **Petrolün Sihirli Dünyası**. Bakü IQ Yayınları, İstanbul

SADLER, P. G., ARCHER, B. H. (1975) “**The Economic Impact of Tourism in Developing Countries**”. Annals of Tourism Research. Vol. III, No 1, Department of Habitational Resources, University of Wisconsin-STOUT, September-October

SCHUSSELBAUER, G. (1999) “**Privatization and Restructing in Economies in Transition: Theory and Evidence Revisited**”. Europe-Asia Studies, January

SAVAŞ, V. (1986): **Kalkınma Ekonomisi**. 4. Baskı. Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul

SARKIM, M. (2007) Sürdürülebilir Turizm Kapsamında Turistik Ürün Çeşitlendirme Politikaları ve Antalya Örneği. Doktora Tezi. İzmir.

SUBAY, Z. (1996) “**İzmir İçin Tarihi Fırsat**”. Olay. 9 Aralık

SEZGİN, M. (1995) **Genel Turizm**. Ankara

SİNGER, H. W. “**Kalkınma İktisadı Yaşıyor mu?**”. İktisat Dergisi, Sayı 262/3

SHUWEİ, S. (1988) “**The Structural Pattern Theory of Modern Society**”. International Review of Sociology, No: 3

STREETEN, P. (1966) “**Dengesiz Büyüme**”. İktisadi Kalkınma Seçme Yayınları, ODTÜ, İ.B.F. Yayınları, Ankara

SAVAŞ, V. (1986): **Kalkınma Ekonomisi**. 4. Baskı. Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.

ŞAHİN, A. (1990) **İktisadi Kalkınmadaki Önemi Bakımından Türkiye’de Turizm Sektöründeki Gelişmelerin Değerlendirmeleri**. TOBB, Ankara

ŞAHİN, H. (1998) **Yatırım Projeleri Analizi**. Ezgi Kitabevi Yayınları

SEFEROV, R. HESENOV, T. (2006) **Azerbaycan Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi**. Türkiyat Araştırmalar Dergisi. s.255-272.

TARHAN, C. (1996) **Tourism Economics**. Bilkent University School of Tourism and Hotel Management, Ankara

TİMUR, A. (1998) **Turizm Ekonomisi**. Ders Notu, İzmir

TİMUR, A., İÇÖZ, O., EGELİ, H., TÜRKSOY, A., ÇOLAKOĞLU, O., ARSLAN, Z. (Mart 1994). **SEGES, Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 1994: s 4. Sayı: 7, ESİAD Yayın No: 94/ESA-7

TOSKAY, T. (1983) **Turizm, Turizm Olayına Genel Yaklaşım**. Ders Yayınları, İstanbul

TAN, D. S., UIJTENBROEK, A. A. (1997) **Bilgi Altyapı Yönetimi**. Bilgi Sistemleri Yönetimi, Vol.14, No.4

TELLAL, E. (2000) Güney Kafkasya Devletlerinin Dış Politikaları. Mülkiye, Cilt: xxiv, sayı: 225, s.85-109.

TODARO, M. P. (1989) **Economic Development in the Third World**. Londra: Longman

TANDIRCIOĞLU, H. (2002) **Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme**. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 4, Sayı:3

TANDOĞAN, U. V. (1996) **Yat Turizm Talebi ve Türkiye’de Yat turizmine ve İşletmeciliğine Analitik Bir Yaklaşım**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Anabilim Dalı, İzmir.

TİMUR, A. (1994) “**Turizm Eğitiminde Darboğazlar**”. Dört Yıllık Turizm Yüksekokullarında Eğitim-Öğretim Sorunları ve Çözüm Yolları Nevşehir Turizm İşletmeciliği Ve Otelcilik Yüksekokulu Hafta Sonu Semineri 1,Özkan Matbaacılık Ltd.Şti,Ankara

TİMUR, A. (1992) “**Türkiye’de Turizm Eğitiminin Yapısı Uygulanan Politikalar ve Sonuçları**”. Turizm Eğitimi:Konferans-Workshop,Turizm Bakanlığı Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü,Yorum Basın Yayın San.Ltd.Şti,Ankara

UTKULU, U. (1993)“ **Cointegration Analysis: An Introductory Survey with Applications to Turkey**”. 1.Uluslararası İstatistik Sempozyumu, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir

ÜRGER, S. (1992) **Genel Turizm Bilgisi**. Akd. Üniv, Antalya

ÜLKEN, E. (1989) **20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi**. Filiz Kitabevi, İstanbul

UYSAL, D., ALPTEKİN. V. (2008) “**Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri-Azerbaycan**”. Geçiş Ekonomileri, Ed. Örnek, İ., Taş, S., Yıldırım., N. Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa.

USTA, Ö. (1988) **Turizm**. Sümül Basımevi, İstanbul

WEISS, L. ve HOBSON, J. M. (1999) **Devletler ve Ekonomik Kalkınma**. Çev: Harlow, Essex CMZO, İngiltere

WORLD BANK (2007) **World Development Indicators**.

YOUELL, R. (1998) **Tourism: an introduction**. Great Britain: Longman, 253, [1] p. (LAS-3).

YAVİLİOĞLU, C. (2002) **Geri Kalmışlık Olgusu Ve Ekonomistik Kalkınma Teorileri**. Başbakanlık, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, C.Ü. İ.İ.B. Dergisi, Cilt 3,Sayı 2

YAVİLİOĞLU, C. (2002) **Geri Kalmışlık Olgusu Ve Ekonomistlik Kalkınma Teorileri**. Başbakanlık, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, C.Ü. İ.İ.B. Dergisi, Cilt 3,Sayı 2

YAĞCI, Ö. (2003) **Turizm Ekonomisi**. Ankara, Detay Yayıncılık

YEGANLI, S., HACIYEV, E. (2006) **Turizm**. “Tehsil”, Bakü

Erişim:12.05.2009: <http://www.topkapiturkdunyasi.com/web/azerbeycan/tarim>

Erişim 22.09.2009: <http://www.atonet.org.tr/yeni/index.php?p=1180&l=1>

Erişim 17.02.2009: <http://www.rabitadunyasi.info.az/view.php>

Erişim:11.04.2009: <http://www.azstat.org/statinfo/>

Erişim 24.05.2009: <http://www.edu.gov.az/> Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Eğitim Resmi Saytı.

Erişim: 23.12.2008: <http://www.sskemekli.com/yurtdisindaki-turk-isciler>

Erişim 11.09.2009: Azerbaycan Küreselleşmenin Hedefinde <http://skyturkvngenc.wordpress.com>

Erişim 14.07.2009: <http://www.azsam.org/modules.php>, Cavid Veliyev “Azerbaycan’ın Enerji Atağı” TUSAM, Yakındoğu Araştırmaları Masası,

Erişim: 09.10.2009: <http://www.ulkeler.net/azerbaycan htm>

Erişim 11.03.2009: <http://www.constcourt.gov.az/az/index.php> T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Azerbaycan’ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri. Mayıs 2008 Bakü s. 9.

Erişim 05.01.2010: <http://www.imf.org/external/country/uzb/index.htm>, İMF Country Report, Republik of Azerbaijan: Statistikal Appendix

Erişim 10.09.2009: <http://hdrstats.undp.org/en/indicators/>

Erişim 10.12.2009: <http://www.patronturk.com/>

Erişim 15.06.2009: <http://www.ekodialog.com/Konular/Avrasya%2520Ulkeleri/>

Erişim: 18,09,2009: <http://www.bilgiyonetimi.org>

Erişim 09/10/2009: <http://undp.org/en/statistics>

Erişim 16.08.2008: <http://www.unctad.org/>, UNCTAD, “FDİinBrief:Azerbaijan”

Erişim 14.12.2009: www.undp.org.tr, United Nations Development Programme